

Стефан
Христов
Пътища
извървени

staricaribrod.org

Партизан

Стефан
Христов

ПЪТИЩА
ИЗВЪРШЕНИ

staricaribrod.org

ЗАПИСКИ
НА НЕЛЕГАЛНИЯ
ПАРТИЕН
РАБОТНИК

ПАРТИЗДАТ • СОФИЯ 1979

НАЧАЛОТО

Книгата е сканирана и обработена от Мария Гоцева, собственик, автор и редактор на сайта staricaribrod.org.

Б–3

© Стефан Христов, 1979 г. с/o Jusautor, Sofia

1

В малкия граничен град Цариброд *

Първата империалистическа война е в разгара си. Зловещият тътен приближаваше нашата страна. Правителството на Радославов и дипломатите бяха започнали подготовката за включвателето и на нашата страна във войната. Те криеха от народа тази подготовка, но тя не остана тайна. На нея бе свидетел и малкият планински граничен град Цариброд.

През пролетта на 1914 година, след пороен дъжд, буйните води на река Нишава, която преминава през средата на града, излязоха от коритото и заляха много къщи, накацали по двета бряга на реката. Водната стихия разруши и отвлече дървения мост, който съединяваше двете части на града. Дълго, почти цяла година, нито общината на града, нито окръжното управление пристъпиха към възстановяването му. Но един ден през пролетта на 1915 година в града пристигна военно строително поделение, което започна възстановяването на моста. За по-малко от месец мостът бе не само възстановен, но и изграден много солидно. Явно с цел да може да издържи тежки товари.

Малко преди това към квартируващия в града Двадесет и пети пехотен Драгомански полк беше прикомандирана една батарея полски оръдия. Никога дотогава от самото освобождение на България в Цариброд не бе квартирувала такава голяма войскова част. Ние, децата — аз бях вече на 14 години, — се радвахме, че в града ни има толкова много военни, че има артиле-

* Цариброд, сега Димитровград — СФРЮ.

рия, че мостът е възстановен. Нашите детски игри на война се разпообразиха.

Но нашите родители не се радваха. Те разбираха, че войната се приближава до нашите домове. Градът никак притихна. До неотдавна пропътвящият малък град промени своя лик. Престана да свири военната музика на павилиончето в центъра на града, под звуците на която еснафите демонстрираха своето танцово изкуство в „градските“ хора. Постепенно загълхнаха кларнетите и цигулките на циганите, под чиято звуци се извишаха кръшни народни хора. Градът заживя тревожно в очакване на утрешния ден.

Не мина много време и през месец септември 1915 година мобилизацията беше обявена. Фердинанд и правителството на Радославов тръбиха, че България няма да участва на ниячия страна във войната, че ще пази въоръжен неутралитет, което бе поредната дипломатическа игра.

В града започнаха да пристигат части на Първа софийска дивизия (Първи пехотен полк, Шести пехотен полк, Четвърти артилерийски полк и др.). Частите се настаниха по височините от двете страни на града, близо до границата. Помни с какво голямо любопитство ние, децата, съпровождахме изкачването на оръдията на Крепостния батальон, возени от по три цифта силни волове нагоре към височината, близо до гробищата. По този стръмен каменист коларски път се изкачваше дотогава само катапулката с покойниците. Войниците ни ругаеха и гонеха, но ние отново се приближавахме, за да наблюдаваме отблизо настаниването на оръдията на позициите, от които ще стрелят. Други четири оръдия бяха изкачени в подножието на Остри връх — планински хребет на северонизот от града.

Съседна Сърбия вече от една година воюваша с Австро-Унгария. Австро-унгарските войски бяха успели да завземат само една тясна ивица земя откъм Босна и Херцеговина. В Белград и в другите големи градове продължаваше да се развива националният флаг. Невероятно бе, че колосът с петдесетмилионното население, с известният брутalen милитаризъм, с няколко милионната армия не може да завладее малката Сърбия, да разбие немногобройната и слабо въоръжена нейна армия.

Тайната за хода на военните действия от онова време ще стане известна по-късно от документите, съхранявани тогава в дипломатическите канцеларии. Тя се състои в следното: правителството на Австро-Унгария беше изпратило своите главни сили на руския фронт. По това време нито Румъния, нито Италия бяха решили към които от воюващите страни да се определят. Австро-унгарското командуване водеше сметка за това и значителна част от своите армии държеше на италианска-та и на румънската граница. На сърбския фронт държеше незначителна армия. В дипломатическите канцеларии в Берлин, Виена и София се кроиха планове България също да вземе участие във войната срещу Сърбия. Обявяваният въоръжен неутралитет от българското правителство, с който то оправдаваше своите военни мерки, беше параван на подготовката за война.

И войната дойде. Една ранна октомврийска утрин топловите гърмежи на дългобойните оръдия възвестиха нейното начало над притихналния град. Събудени от тътненежа на гърмежите и звъненето на прозорците, ние, децата, скочихме от постелите и сънени се втурнахме на улицата. Но бяхме спрени от патрулите на военната полиция и връннати обратно в домовете ни. В промеждутька между залповете на артилерията се чуваха от двете позиции пушечни гърмежи, което означаваше, че пехотата води бой с противника. Позициите на пехотата бяха на около три километра от града.

Късно вечерта, когато утихнаха гърмежите и пехотата беше напреднала на сърбска територия, узнахме, че инвите около гарата бяха паднали два или три снаряда, изстреляни от сърбската артилерия, явно с цел да бъде разрушен железнопътният възел. Военните действия бързо се придвижиха на сърбска територия.

Двадесет и пети пехотен Драгомански полк комплектуваше своя мирен и мобилизационен състав от населението на трите гранични околии: Царибродска, Трънска и Берковска. Тогава — 1915 година, той влезе в състава на Първа софийска дивизия. В състава на полка попадат социалдемократите (тесни социалисти) запасните офицери от Берковска околия Гаврил Генов, Замфир Попов; от Трънска околия — Петър Григоров, а от Царибродска околия — войниците Младен Гоцев, Генчо Димитров, подофицерът Стоян Белев и малко

по-късно офицерът Власаки Алексиев и други. Както е известно, няколко години след края на войната Гаврил Генов и Замфир Попов бяха един от ръководителите на Септемврийското въстание 1923 година във Фердинандска (сега Михайловградски окръг) и Берковска околия, а Власаки Алексиев беше също участник във въстанието в Берковица.

Полкът зае позиция североизточно от Цариброд към планинските села Петърлаш, Одоровци, Гуленовци по посока към планинския хребет Черни връх. Може да се каже, че на голямо съпротивление оказаха сръбските войски на този участък. Дългобойните оръдия, разположени около Цариброд, с балон-коректировчик насочваха изстрелите към местността „Черни връх“. Боят на участъка на Шести и Първи софийски полк трая около границата, близо два дена, докато сръбските войски бяха принудени да отстъпят. Когато войските на Първи пехотен полк влязоха в град Пирот, Двадесет и пети пехотен Драгомански полк водеше ожесточени боеве по подстъпите на Черни връх.

След падането от Пирот започна по-бързото придвижване на фронтовата линия на запад. Сериозна съпротива оказаха сръбските войски при удобната за тях местност „Цървена река“. Ние в Цариброд узнахме за това от многостта пристигнали ранени, а малко по-късно и от многото известия за убити войници от града и околните.

Двадесет и пети пехотен Драгомански полк заедно с цялата дивизия преминаха в бой цяла Южна Сърбия през Призрен до албанската граница. В бойните действия около Бабушница — Лесковац, попада в плен у сърбите нашият съгражданин Георги (Гьора) Градински, кавалерист от Първи конен полк, влизащ в състава на Първа дивизия. Той ми разказа за това по-късно: с още трима-четириима войници той е в кавалерийски разезд. Командуването им дава задача да разузнават местността и позициите на противника зад едно село оттъткът Бабушница.

Когато минават през открита поляна, по тях стрелят из засада противникови кавалеристи. Георги бил ранен и пада от седлото.

„Плениха ме — разказваше ми Георги. — За мое щастие раните не бяха тежки. Предадоха ме на кава-

лерийския офицер, който е командувал скрития зад по-лината ескадрон. Той ме разпита. После ме предадоха на санитарната част. Преминах през болниците в Лесковац (още незает от българите), Прокупле и Куршумли чах до Призрен. Раните заздравяха и аз вече ходех. Заедно с други български пленници виждахме как сръбските войски все повече и повече редеят. В град Призрен решихме да избягаме от пехотния лазарет, към който бяхме причисленi. Военните действия все повече приближаваха. През една нощ се прехвърлихме от лазарета на тавана на една изоставена къща. През едно прозорче на тавана гледахме какво става на улицата. Една сутрин видяхме как по улиците пред къщата, в която се укривахме, премина под сила охрана кола. Тогава ние, скритите на тавана пленници, не можехме и да предположим, че преди изтеглянето на последните сръбски войски е минал под нашето прозорче крал Петър. Това разбрахме от настъпващите български войски, на които на следващия ден се предадохме.“

Преследването на сръбската армия продължи до албанската граница. Останците от нея през Албания и част през Гърция при трудни условия заедно с правителството и крал Петър бяха натоварени на английски и френски пароходи и откарани на остров Корфу.

По дипломатически съображения на Германия българската армия бе спряла на гръцката граница. Гърция не беше се намисля във войната и тъй като гръцкият крал беше женен за немкиня, германците разчитаха, че Гърция ще се присъедини към Германия и Австрия. Това обаче не стана. Скоро англичани и французи започнаха да стоязват в Гърция войски, отначала без съгласието на Гърция, а след това с пълното съдействие на гръцките власти. Постепенно там се образува известният в историята Солунски фронт.

Войната със Сърбия приключи до края на 1915 година. В края на декември 1915 година и в началото на януари 1916 година Двадесет и пети пехотен Драгомански полк се завърна на почивка и за попълнение в Цариброд. Радваха се семействата на завърнатите се живи, а в други семейства, чинто бащи, съпрузи и синове не се завърнаха и нямаше да се завърнат, дойде и се настани скръбта. Немотията, липсата на съществни продукти, липсата на газ, с която се осветяваше

градът (електрическо осветление тогава в града нямаше), тегнеше над гражданините.

Полкът престоя повече от два месеца и по тревога бе отпрашен на румънската граница край град Свищов. Румънците още не се бяха намесили във войната. Германската дипломация, на която бе подчинена политиката на българското правителство, разчиташе, че със струпването на български и австро-унгарски войски на румънската граница откъм България ще принуди румънското правителство да премине на страната на Германия. Но това не стана. Към средата на 1916 година Румъния официално се присъедини към Съглашението. Заплахата с дръпкането на оръжие се смени с усилене на подготовката за война и с Румъния.

Армията бе уморена, положението в тила тежко, нашата страна бе ограбена от немците. В това се бяха уверили и войниците от 25-и пехотен полк през време на престоя си в Цариброд.

Когато офицерите говорели на войниците за война с Румъния и за предстоящото им преминаване на Дунава, войниците спонтанно се провиквали: „Не искаем да минаваме реката.“ Това е означавало войнишки бунт! Година по-късно ще се узнае, че делото на тесните социалисти, които се памираха в полка и които тайно агитираха войниците против войната, е дало своите резултати и се стигнало до този спонтанен отказ за преминаване на Дунава.

Историческите документи говорят, че в същото време са били арестувани 16 души като подстрекатели на бунта. Между арестуваните е бил и тесният социалист Гаврил Генов. Но командуването не е посмяло да устрои следствие и съд. Полкът заедно с цялата Първа софийска дивизия бива преместен на друг участък. Постепенно освобождават арестуваните.

Слушовете, които достигнаха до нашия край за служилото се в полка, тревожеха много населението. Гладът и мизерията все повече се ширеха. Много по-късно, когато полкът бе прехвърлен от румънския на битолския фронт, командуването възстановило следствието. Бяха осъдени няколко войника, но не на смърт. Гаврил Генов бе оправдан „по недоказана вина“.

Българската армия, в това число и 25-и полк, за няколко месеца бе достигнала до река Серет.

Положението на Солунския фронт коренно се измени. Англичани и французи бяха струпали там големи армии. Зедно със 130-хилядената сръбска армия и с не-малката гръцка армия — това представляваше застрашителен юмрук, срещу който трябваше да се противопостави съответна сила. Такава сила стана българската армия. Част от елитните войски на българската армия бяха изтеглени от Румъния и прехвърлени на Солунския фронт.

В началото на 1917 година 25-и полк отново дойде на почивка и на попълнение в Цариброд. От онова време си спомням и следната неприятна история, която изъмнува населението. Говореше се, че докато войниците проливали кръвта си, фелдфебельт Виден Митов ма-родерствувал. Той беше наш съгражданин и това още повече възмущаваше хората. Той петнеше името на целия град. Дълго време жената на Виден Митов се хвълеше пред съседите си какви неща е донесъл нейният Виден от фронта и някои от тези неща им показваше...

Заслужава да запозная читателя на тези редове по-подробно с този изрод на нашия град. През цялата война фелдфебельт Виден Митов служил в нестроевата рота на полка. Той имал възможност да тършува по къщите и да заграбва скъпоценности и други ценни неща. И той вършил това системно. След войната Виден Митов живееше охолно, без да има големи земи, с малка фелдфебелска пенсия. Самодоволният престъпник за когото не се намериха закони да бъде привлечен под отговорност, с ехидна усмивка посрещаше и изпращаше всякачки разговори за правда и справедливост. Особено нахално той се държеше с комунистите в града, които не се стесняваха да го сочат като воениопрестъпник.

Виден Митов посрещна с облекчение преминаването на Цариброд през 1920 година в пределите на Югославия, което го спасяваше от опасността да бъде привлечен под съд за своите престъпления. Той побърза да се представи пред новия си господар като свой човек: по-голямия си син изпрати да се учи за офицер, по-малкия — за свещеник и омъжи по-късно своята дъщеря за полицейски чиновник. Винаги и навсякъде подчертаваше, че е сърбин, макар че продължаваше да получава

ва българска пенсия. За получаването на пенсията той често ходеше в София. В началото на 30-те години Виден Митов беше убит от терористи на организация „Въртоп“!¹ Беше застрелян близо до централната софийска гара. Трябва да кажа, че комунистите ѝ прогресивните цариродчани, живеещи в София, не одобряваха тези методи на борба. Същите терористи заплашваха с разправа и своите съграждани-комунисти. Трупът на Виден Митов, по настойване на югославската кралска легация, бе препесен в Цариброд. Бе му устроено погребение с военни почести. В речите си ораторите отправиха закани срещу България и убийците...

Крушката не пада далеч от дървото. Неговият по-голям син, който бързо се издигаше в своята военна кариера и се наричаше Александър Виданович, бе извършил много „подвиги“ през време на войната в Пиротска и Белопалонска околия като командир на дражевистки четнически отряд. Повече от три години подполковникът от сръбската армия, дражевистът Александър Виданович безчинствувал из този край, където се бореха смели и доблестни синове на Юgosлавия под ръководството на Юgosлавската комунистическа партия.

След освобождението на Юgosлавия и България от фашистко иго Виданович се скрива. Повече от две години той се укрива ту в Цариброд, ту в някои близки села. Но той не е успял задълго да се скрие от зоркото око на органите на сигурността в Цариброд. Задеблязан бил нощно време, когато е излизал от скривалището да дишаш чист въздух. Когато органите на сигурността го измъкват от бърлогата — изкусно направено скривалище в башиния му дом в Цариброд, той е бил облечен в парадна униформа на сръбски подполковник, с дълга брада, каквито посеха дражевистките четници в Юgosлавия. На открития съд в Пирот той бил заплют от потърпевшите свидетели. Смъртната присъда е била изпълнена зеднага.

През време на престоя на 25-и полк в Цариброд, който не трая дълго, честа тема на разговорите сред гражданините беше войнишкият бунт в полка при град Свищов. През 1916 година се говореше настойчиво, че

цялата и упорита борба на тесните социалисти в града и околните против войната, за добруване и социална справедливост е една от главните причини на това сърпизно раздвижване на войниците, на този протест срещу водената война.

Разбира се, бунтът в 25-и полк не беше въоръжена съпротива. Не можеше и да бъде. Тесните социалисти бяха убедени противници на войната, но още не бяха дошли до ленинското разбиране за превръщането на империалистическата война в гражданска за определени социални преобразования. Но все пак бунтът беше проявяна на войнишките маси, които виждаха, че войната не мисли добро, а само нещастия, глад, мизерия.

Скоро от Цариброд заминаха и останалите роти и дружини от 25-и полк. Заедно с другите войскови части полкът заема фронтова линия край град Битоля. Полкът се завърна в Цариброд през 1919 година, след като беше в плен повече от половина година у англичаните и французи.

Преди войната животът на града ни противично съразително спокойно, по еснафски юдиличко. В неделя и в празник елитът на еснафите, търговците и върхушкиата на служебната интелигенция излизаше на главната улица на разходка, а след това сядаше на масите пред мякоткото биария в центъра на града. Във въздуха се носеше мириската на печен кебапчета. А под звуците на военния духов оркестър, който свиреше в павилиончето, се извиваха кръшни български народни и градски хора, водени от „елита“ на града. Недалеч от площадчето пред Кочавеци се извиваше друго хоро под звуците на цигански оркестър. Там се налиграваха тружениците от народта.

В навечерието на войната Цариброд наброяваше около 6000 жители.

Но и тук действуваха, макар и бавно, икономическите закони на капиталистическото развитие. Първоначалното натрупване на капитал и тук бе породило класово разслоение на населението.

По това време в Цариброд имаше три промишлени предприятия, почти необорудвани с техника. В паянтовата постройка, недалеч от гарата, имаше въжарска работилница с 10–15 работника. На отсрещната страна, в нивите, имаше тухларна за производство на кереми-

¹ „Въртоп“ — терористическа организация от Западните покрайнини.

ди и тухли с ръчен труд. По-надолу, на запад, по направление към границата, имаше табахана за обработка на кожи, от които се правеха цървули, носени тогава масово от населението. В града имаше две-три опинчарски работилници с по няколко работника. Единствено, оборудвано с малка техника, с двигател (локомобил) беше предприятието за марсилски керемиди и за машинна обработка на тухли. Това предприятие имаше 15–20 наемни работника.

В града имаше няколко шивашки и обущарски работилници с по 5–10 работници. Също така и други малки работилници с по 1–4 работника: платарски, грънчарски, кожухарски, терзийски, тенекеджийски и други.

Железопътният граничен възел беше привлякъл една значителна група от работници, тъй като тук ставаше смяна на персонала на влаковете — огниари, спирачи и други. Имаше много работници, наши събръджани, които работеха в жп работилница София, шлюсери и машинисти в жп депото. През почивните дни те си идваха в града. Нашата гара бе гранична и се обслужуваше от немалък митнически персонал — чиновници, стражари и други.

В града имаше народна банка, популярна банка, миро съдилище, поща, финансово управление, акцизно управление, две основни (първоначални) училища и една непълна гимназия до 5-и клас (сега 9-и клас). Тук квартираше 25-и Драгомански полк, в чийто състав имаше 30–40 офицери.

70–80 процента от населението имаше селски бит. Болшинството бяха малоимотни. Нивите им бяха разположени в пресечена планинска местност. И при „добра година“ урожаят от тези ниви не можеше да изхрани семействата им. Малкина бяха по-заможни. Тяхните ниви бяха на неголямото поле край реката.

Голямата част от царибродското население живееше бедно, осъкъдно. В климатично отношение Цариброд е превъзходен край. Той се намира на 450 м над морско то равнище, заобиколен е с гори, изложен е на припек. Тук никога не падат мъгли. С какво друго освен с мизерията може да се обясни фактът, че „жълтата гостенка“ се бе трайно настанила тук и всяка година ко сеше живота на много, предимно млади хора.

В града имаше няколко сравнително големи склада на железария и дървен материал. Имаше няколко брашнарски склада, а също и магазини за бакалия. Повечето от търговците на сирене и кашкавал притежаваха собствени мандри. Търговската буржоазия бе заседала своето ръководно място в града. За тях това бяха години на процъфтяване. Разбира се, имаше и фалити и разорения, но това бяха единици. Законът на конкуренцията, породен от вече започналия капиталистически начин на живот на градчето, вземаше и своите жертви.

С капиталистическия начин на живот в Цариброд проникнаха и социалистическите идеи. Още в началото на века (1903) една малка група от учители, обущарски и шивашки работници основава в Цариброд организация на Социалдемократическата партия на тесните социалисти.

Един от първите основатели на партията е учителят Сливков от село Градине, което е съвсем близо до града. Към него се присъединяват постепенно други учители, обущарският работник Зора Панов, терзийският работник Григор Иванов (Гърца), ковачът Владо Ставрев Бадин и други. Групата на тесните социалисти бавно, с много усилия расте. Тя вече има и клубно помещение, където провежда свояте организационни и просветни събрания.

Упорито и последователно тесните социалисти се стараят да привлекат към организацията най-бедната част от населението в града. Даже през този период, когато проявите на тесните социалисти не бяха големи и те бяха станали характерно явление за политическия живот на града, ставаха неприятни инциденти. По-богатите всячески пречеха на „голтаци“ и те да намерят място на политическата и културната нива в града. Имало е случаи, когато богаташките синове и някои от „интелигенцията“ грубо пречеха на мероприятията в клуба или по-късно, в местното читалище, при изнане на реферат или други подобни.

Веднъж офицерът Морфов се нахвърлил да удари докладчика на току-що завършилото събрание Христо Гоцев. Инцидентът става на улицата, пред клуба, пред пасъбралите се граждани. Групата тесни социалисти запишиава докладчика. Тази случка дълго се коментира и остава трайна следа.

Групата тесни социалисти расте и разширява своето влияние сред трудещите се в града. В началото на второто десетилетие шивашките работници, които са от многообразна група, образуват своя професионална организация. Последват ги обущарските работници. Разширява се организационната база на работниците заедно с класовото осъзнаване. Развитието на капиталистичкото стопанство в нашия град задълбочава класовото разделение.

Постепенно животът в града навлиза в период на класови съблъсъци. През второто десетилетие в града стават първите стачки. В Цариброд вече има работническа класа от наемни работници и занаятчии. В годините преди Балканската война шивашките и обущарските наемни работници на няколко пъти се вдигат на стачна борба в защита на своите икономически интереси. Някои от тези стачки са завършвали с успех. Тази икономическа борба на работниците за техните интереси се ръководи от тесните социалисти. След всяка успешно приключила стачка расте и броят на организираните тесни социалисти. По това време са работили в организацията учителят, а след това ѝп чиновникът Христо Гоцев, шлосерът и тенекеджийският работник Генчо Димитров, огиярят Стефан Димитров, завършилият гимназия младеж Младен Гоцев, учителят Найден Киров и други. Организацията правилно оценява силите си и поема върху себе си отговорността да води борбата на трудовото население за социална правда.

В началото на второто десетилетие са се състояли няколко срещи на тесните социалисти от Цариброд със социалдемократите от Пирот. В тези срещи се проявява на дело интернационализъмът на тесните социалисти. В Цариброд има и организация на широките социалисти. Тя е значително по-слаба и не прави никакъв опит за сътрудничество със сръбските социалисти.

Интернационализъмът и братството със сръбския народ даваха свояте резултати. В организациите в Цариброд, София и Пловдив израснаха и се възпитаха немалко пиротски и нишки работници, които, завърнали се в родината си, станаха съзнатели и активни борци за социализъм. Тези прости на международното сътрудничество на тесните социалисти бяха посрещнати на нож

от страна на имотните, на офицерите и от върхушката на интелигенцията.

След Балканската война тесните социалисти развиват същена политическа и просветна дейност. Характерното на тази дейност бяха многообразните събрания, които тесните социалисти устроиха против готовщата се война. Тези събрания се посещаваха масово. Често им оратори са идвали софийският адвокат Васил Мулдаров и младият тогава русенски адвокат Найден Киров.

Тогава бе нашумял случаят с дошлия в страната известен немски социалист Парвус. Той говореше на събрания в София и другаде от името на широките социалисти. В речите одобряващи войнолюбивата политика на българското правителство. Той натраиваше гледището на германската социалдемокрация за подкрепа на германското правителство при гласуването на воения бюджет и на воените кредити. Известно е, че тесните социалисти начело с Димитър Благоев и Георги Кирков се противопоставиха решително на тази социалшопшинистическа теза на Парвус и в Народното събрание се изказаха против гласуването на воените кредити. Царибродските тесни социалисти одобриха напълно позицията на Благоев и Кирков по този въпрос и поведоха борба срещу подготовката за война.

По това време – началото на 1914 година – една част от българската буржоазия е била ориентирана към Франция. Била е тясно свързана с френската буржоазия. Под покровителството на правителството от България търговците започнаха да изнасят царевица за Франция.* През Цариброд за Сърбия и по-нататък минала специални влакови композиции със стотии вагони, пълни с царевица. Войната още не беше започната и царибродският ѝп възел се използваше напълно на тази цел. Много често на гарата се разтоварваха неизправни български и сръбски вагони.

Тесните социалисти разобличаваха спекулантите. Бедното население в града негодуваше. То, което си не топляше, виждаше как цenna храна се изнася от страната. Спомням си ние, децата на нуждаещите се, отивахме с торби на гарата и събрахме разпиляната при

* Има се предвид Деклозиеровата афера.

претоварването царевица, с което подпомагахме изхранването на семейството и на домашните животни.

Но войната, въпреки негодуванието и протестите на българския народ, започна. Нейното начало в нашия край описах по-горе.

През есента на 1913 година, след Междусъюзническата война, нашето семейство преживя тежко премеждие. В една от частите на Първи пехотен полк, който бе воювал срещу Гърция, служил един от братята на заможния продавач на спиритни напитки в Цариброд Кузман Джамбазов. На фронта той се предал на гърците. Джамбазов по произход бях гърци. Такива семейства имаше три. Те не скриваха произхода си, а го демонстрираха. В къщи говореха гръцки, по-големите им деца се учили в София в гръцко училище. Несправедливо и моят баща беше обявен също за грък. А той бе родом от Станимака (сега Асеновград) от майка българка и баща от гръцки произход. В Цариброд той се оженза за българка. В семейството ни никога не се е говорело гръцки. Баща ми никога не се е чувствувал грък. Напротив. Спомням си какъв задоволство той слушаше българските патриотични стихотворения, които му декламирах като дете. Въобще в нашето семейство напълно цареше българска атмосфера.

Децата на гръцките семейства дружаха никак обособено, но аз никога не съм бил в тяхната компания.

И през една лятна вечер гръцките семейства бяха нападнати от една хулиганска погромаджийска банда начело с един офицер от военното окръжие и двама трима стражари, между които и един роднин на моята майка. Между нападнатите беше и моето семейство. Погромаджите бяха изпочутили вратите и прозорците на кърьтите и домовете и бяха разгромили и разграбили имуществото. Спомням си какъв ужас изживяхме тогава, сгушени в малката стаячка зад кафенето ни, която служеше за жилище на семейството ни.

Това нападение-погром бе извършено в отговор на предали се на гърците Джамбазов. Тесните социалисти в града и мнозинството граждани осъдиха това вандалско нападение на беззащитни граждани, жени и деца. Не мина много време и всички гръцки семейства се изселиха от Цариброд. Ние си останахме в Цари-

брод. Защото и градчето, и живеещите в него хора чувствувахме като свои.

След този случай нещо се скъса в детската ми душа.

Приближаваше се голямата война. Започнах да се пирам и вслушвам в това, което ставаше около мен. Беше ми интересно да се въмъквам в събранията и различни сбирки, които ставаха в града и нашата махала. Попякот в захлъс слушах ораторите-тесни социалисти. Много въпроси започнаха да изникват в моето съзнание. Защо има богати и бедни, кой печели от кръво-пролитната война и т. н. В отговора на тези въпроси моята наранена детскa душа търсеше пътя.

Преди да завърши тази част на моето повествование, иска ми се да се обърна към читателя със следните думи:

Ще минат години и десетилетия. И бисера и мътните изтече много вода по река Нишава. Идните поколения много неща няма да узнаят, много неща ще забравят. Но иска ми се да мисля, че живеещите и прекрасното родно планинско градче Цариброд и още по-прекрасната му околност, по-близко и по-далеч от него, и пръвните се и в други страни на света цариродчани трябва да знаят и да помнят, че тук още в началото на века е имало борци за разрушаване на старото, гнило общество и за тържеството на социализма. Да не забравят имената на първите тесни социалисти в Цариброд: народния учител Сливков, терзийския работник Григор Иванов-Гърца, ковача Владо Бадин, шлосера Генчо Димитров, останали верни до края на живота си на социалистическите идеали. Да помнят и да гачат имената на героните, паднали по-късно в борбата — машиниста Стефан Димитров-Брадата, убит иперски от фашистите през Септемврийското въстание 1923 година, член на Ревизионната комисия на ЦК на БКП Найден Киров, адвокат, убит също зверски от фашистите през априлските дни на 1925 година, служещия Крум Дудов, сътрудник на ЦК на Комсомола, убит в Обществената безопасност 1926 година.

Не бива да забравят имената на предланите дейници на Българската комунистическа партия Христо Гочев, Власаки Алексиев, Стоян Белев и член на Бел-

градския ГК на ЮКП Васил Иванов – Цицле, затинал през 1942 година.

Да си спомнят завинаги смелите комсомолци, освободили сънчевски иленици на царибродската гара през време на Втората световна война. С гордост да разказват за смелите дела и подвиги на партизаните от отряда „Момчил войвода“.

2

В Трета софийска мъжка гимназия

В дните, когато Двадесет и пети пехотен Драгомански полк замина за Солунския фронт, дойде и новината за Февруарската революция в Русия. Императорът-самодержец бе низвергнат. На кормилото на Русия зас踏上ха хора, от които руският народ очакваше да променят живота му към добро. Но-късно той ще разбере, че от тези хора не ще получи желаната свобода и благодеенствие. Вече се зачитаха във вестниците с голем интерес. Исках да разбера какво става в Русия и оттам — какво може да стане у нас. Така много ми се искаше да настъпи желаният идеал за общочовешка правда и за народно добруване.

Окончателно разбрах, че тази правда и това добруване не идват от царе, патриарси и воинствени генерали. Разбрах, че главното действуващо лице може и трябва да бъде единствено трудовият народ. Само чрез силата и чистотата на народното участие в по-малки и в по-големи битки може да възтържествува социалната, националната и общочовешката правда.

През есента на 1917 година заминах за София да продължа гимназиалното си образование. Царибродската гимназия беше непълна. Записах се в Трета софийска мъжка гимназия. В тази гимназия обикновено учеха спъковете и дъщерите на по-бедните граждани от Цариброд. Синовете на заможните и богатите се учеха в Първа мъжка гимназия.

Трета мъжка гимназия се намираше на улица „Пиротска“ (сега „Жданов“). За времето тя беше добре и модерно обзаведена, с всичко необходимо за практилното провеждане на учебния процес. Но през вой-

ната сградата на гимназията се използваше за военна позница и за гимназия служеше сградата на сегашния хотел и ресторант „България“.

С моя съграждан Марко Атанасов попаднахме в трети клас (сега шести), в който се учеха учениците, станали по-късно известни на нашия народ борци за социализъм Александър Жендов, Крум Пенев, Боян Икономов, Божидар Митрев и други. В Трета мъжка гимназия се учеха също монте съграждани Власаки Алексиев, Константин Димитров, Георги Тодоров, Константин Грайков и други.

Петекоха еднообразни ученически дни. В средата на пътата ни разпуснаха поради липса на въглища за отопление. По това време по фронтовете имаше затишис. Въодушевленето, което се наблюдаваше по време на настъпленето на нашата армия, се смени с безразличие. Тежките военновременни условия все повече ни притискаха. Ние, учениците от Цариброд, не бихме могли да издържим само с дажбите, които получавахме с купон, ако не бяха пратките с храна от нашите родители, които те ни изпращаха по железничарите царибродчани.

Военната обстановка не беше оптимистична. Фронтовете бяха стабилизирали. Водеше се окопна война. Навлизахме вече в 1918 година. В Цариброд често идвала отпускари. Външният им вид бе много окайян: чухахи скъсани или с кръпки, ботушите също. Те разказваха, че за да дойдат в отпуск, обичали ги и ги обували по-добре. Останалите били много по-зле — дринани, боси, гладни, с никъз дух. „Празна раница не нази граница“ — казвали често те. Отпускарите разказваха, че докато състоянието на нашата армия е плаченно, противникът е добре облечен, обут, нахранен, въоръжен с модерно оръжие. По фронтовата линия на никой място чрез високоворителни (фууни) често се отправляли към нашата страна подигравки и покани за преддане в плен. На северния — румънския — фронт в края на 1917 и началото на 1918 година имало нещо слуя на побратимяване на наши войници с руски войници. В една такава среща на побратимяване времinal на страната на русите Нацко Тодоров от село Градине, Царибродско. В началото на 1920 година Нацко се завърна в селото и разказваше за

Русия и свояте прекълпвания. Беше стапнал активен комунист.

В ранната пролет на 1918 година учебните занятия в гимназията се възвръщат. Учащите се като че ли не бяха вече същите. Те живо откликаха на събитията в счета и особено на това, кое то ставаше в Русия след Октомврийската революция.

Както споменах по-горе, в Трета мъжка гимназия се учаха синонитет на по-бедни родители от „Ючбунар“, от „Банишора“, от Софийски отвори и от провинцията. В гимназията между учениците се водеха нескончаеми шумки спорове, главно по двата злободневни въпроса на дения — военната обстановка у нас по фронтовете и революцията в Русия. Нашият клас клонеше към мисълта, че в Русия справедливо е извършена революция, че правилно царят-самодържец е свален, че ние трябва да прекратим войната, да не страда повече българският народ за интересите на Германия. В нашите спорове понякога имаше много наивност, настроенията ни понякога бяха противоречиви — ту добродуши, ту гневни. Около Божидар Митрев, Александър Жендов, Крум Пенев и други се формира група, която напълно одобрява това, кое то ставаше в Русия.

Още като пристигнах в гимназията, направи ми впечатление как Жендов изкусно рисуваше. Понякога в час бързо-бързо нахърляше на лист хартия рисунък. Погледнем — образа на учителя, направен много вярно. А тогава в гимназията ни преподаваха учители, известни със своята ерудиция, автори на учебниците, по които учехме. Например по литература преподаваше Цветан Радославов, авторът на „Мила родино“, сегашните наш хими. По физика ни беше учител известният физик Г. А. Миндов, по математика — Атанас Димитров.

Постепенно Жендовите карикатури се разнообразиха. От ръка на ръка се предаваха карикатурите на Радославов, на цар Фердинанд, на български войници в дрили и боси, но с пушка и други. Разбира се, всички със съответен текст. Карикатурите на Жендов вече бяха с определено антивоенен характер, с тематика от Октомврийската революция, бяха много ярки и изразителни.

По-късно Жендов израсна като талантлив художник-карикатурист. След завършване на гимназията пъ-

тишата ни се разделиха. Срешихме се отново след изпращането му от емиграция. На тървомайския митинг-демонстрация 1932 година в София, на който аз като член на Окръжния комитет на БКП бях ръководител на акцията, бяхме един до друг, когато върху чишчинството от насябралият се демонстранти връхлеят конна полиция. Без да слизат от конете, стражарите удариха наляво и надясно с бичовете трудещите се, които извикваха гневни думи срещу фашистката диктатура. Бичът на един стражар се стовари и върху рамото на Жендов.

И след 1932 година до 9 септември 1944 година Жендов е на предната линия на борбата. С перо и с чека той служи на партията като нейн верен и смел син.

Настроенията, които се бяха натрупали в моята юношеска душа през годините на войната, посвенено юношачество да се канализират в едно определено миропървие, макар и ограничено. Започнах редовно да чета „Работнически вестник“. Цензуранта вършеше своето и той излизаше почти всеки ден с много празни места. Въпреки цензураната от вестника научавахме за събитията в Русия, за големите преобразования в руского обществото, които предизвикаха двете революции в тази голяма, близка на сърцата ни славянска страна. В речите на събранията, които редовно посвещаваха, я чрез статите във вестника тесните социалисти популяризираха идеите, в името на които болневниките в Русия се бореха.

С голям интерес посрещахме и ние, юношите-ученици, първите документи на съветската власт: Декрета за мира и Декрета за земята. На нас изключително много импонираше свалянето на императора и падането от власт на всесилните дотогава управници-царедворци и техните крепители — полиция, помешчици, духовенство.

С всеки изминнат ден чувствах как у мен расте желанието за действие. Струваше ми се, че у мен, 17-годишния юноша, има толкова много сили, които аз трябва да отдам в неравната борба за народни праваши. Тогава все още не бях дошъл до съзнанието, че у нас борбата на трудовия народ за по-човешки живот трябва да завърши с коренни преобразования и на наше общество. Да стане то социалистическо.

Постепенно до гези разбирания стигнах и аз. За то-ва ми помогна много литературата, която жадно четях. Освен „Работнически вестник“ на един дъх прочитах книжките на Лидото „Що с социализъм и има ли той почва у вас“, „Към марксизма“ и други. Възхищавах се на речите на лесните социалисти в Народното събрание. Импонираше ми много тяхният гневен протест срещу войноподобивата политика на правителството, техните апел за мир. Спомням си по това време прочетох и книгата на немския социалдемократ Ф. Меринг „Историческият материализъм“. Книгата беше издадена преди войната. Но отдельни въпроси бяха печатани брошури като „Труд и принадена стойност“ и други.

Военната обстановка на фронта и политическата обстановка в тила все повече и повече се влошаваха. Честите офанзиви на англичаните и французите на Солунския фронт срещу българската войска, за които съобщаващите пресата, бяха сериозни настъпителни действия с ураганен артилерийски огън. Макар да нямаха голем успех, те отслабиха българската армия, понижаваха нейния морал. Като правило след всяко нападение нашите части се торяха, което означаваше, че безследно изчезналите – това са предалите се в плен на противника войници и дезертирали в тила.

И краят на войната не закъсня. В края на второто десетилетие на септември 1918 година нашите части, разположени на фронта при Добро поле, напуснаха фронта заедно с оръжието си и се отправиха към столицата, за да търсят сметка на цар Фердинанд и неговото правителство за злиите, страданията и смъртта, които те със своята политика причиниха на българския народ.

По време на Владайските събития учебната година бе започната и аз се намирах в София. Живеех тогава в квартал „Ючбунар“ и топловните гърмежи се чуха добре и от моята квартира. Говореше се, че голяма артилерийска част на немците е отишла към Владая в помощ на частите на Софийския гарнизон, който се опитваше да спре настъплението на воинските маси. По-късно, след години, ще узная, че изплашено, правителството освен военни мерки е предприемало политически мерки да спасява положението. То освободило от затвора Александър Стамболовски и заедно с други

членове на представителите го изпратило да увещава въстаничите войници да се откажат от въоръжените действия. Стамболовски присъд задачата с намерение да започне борба против монархията и правителството след сключване на примирие със Съглашението. Правителството и Генералният щаб именвали члените на разбунищите се войници със смисари, които да уговорят войниците да захвърлят оръжието и да ги уверяват, че ще им бъде даден вагон за заминат по домовете си. Болшинството войници не им повярвали, но имало и такива, които се хванили на тази подла уловка, желайки колкото се може по-скоро да си отидат при семействата.

На 27 септември 1918 година един влак с невъоръжени войници беше докаран на спирка „Захарна фабрика“. Тогава освен постройката на фабриката наоколо бе пусто поле. Роги от подбрани юнкери заемат удобни позиции във фабриката и посрещат влака с масиран картечен огън. На следващия ден жълтата преса възхвали „подвига“ на „родолюбивите“ юнкери. Само „Работнически вестник“ разказа истината за тази жестока разправа с измъчните войници, които са повярвали на измамата, че са освободени от войнишките си задължения и могат да се завърнат по домовете си.

Не съм забравил този ден. Нас, учениците от Трета мъжка гимназия, под строй ни заведоха на централната софийска гара, за да видим със собствените си очи влака с убитите войници, който бе докаран там на първи коловоз. Узнахме, че на гарата са водени ученици и от другите гимназии и училища. И сега е пред очите ми грозната и покъртителна картина. В най-различни пози лежат дрипави войнишки трупове. Викнат се раните със засъхала кръв. Изългаха се вдъхновителите и организаторите на тези посещения, като мислеха, че щом видят тази страшна гледка, незаявлените духом младежи ще се изплачат и няча да тръгнат по пътя на борбата. Потресени и възмутени, младежите напуснаха гарата. А за мен това кърваво зрелище, извършеното злодействие над беззащитните войници, бе последният смел тласък да тръгна по пътя на борбата за справедлив обществен строй, който няма да допусне такива ужаси, за строй, в който на трудовия народ ще бъде добре, за социализъм. В главата ми изчезнаха.

Няколко дни по-късно след този случай се завърнах в родния си град Цариброд и принудителна ваканция в началото на октомври. Скоро пред дома на царибродския гражданин Петър Брезиншки започнаха да пристигат стада от говеда и овце. Домът му се намираше на една височина на края на града. Всички гледахме как инвите и ливадите наоколо се запълваха все повече и повече с добитък. Петър Брезиншки беше служил през пълната война в интенданта на трупа. Този предприемчив „герой“ организирал изземването на добитъка на селяните под претекст за изхранване на армията. Но нашият град бе свидетел на това, че Брезиншки не предаде огромното стадо на квартуващата в града войскова част, а нае работници да се грижат за него. Стадото започна да намалява, а Брезиншки стана голям търговец на месо. С месо снабдяваше местните месарници и войската, а изпращаше вагони и за София. Оттогава стана един от първите богаташи в града. Процесът на забогатяване на Брезиншки ставаше пред очите на гражданите. Те се възмущаваха. Разбира се, той от войната се бе завърнал и с друга плячка. Неговата служба в интенданството му с осигурявала възможност да граби и лично за себе си. Неговото „издигане“ продължи. Веднага след войната откри месарски магазин с наемни работници. Стана много изкусен търговец-спекулант. Година-две след оккупацията на Цариброд той престана да работи. Стана най-купуваният акционер на основната по това време частна Царибродска банка. Ако Цариброд беше останал след войната в пределите на България, твърде възможно бе да бъде съден по-късно като военнопрестъпник и незаконно забогатял.

Случаят Петър Брезиншки предизвика у мен отвращение към съществуващия обществен строй и аз окончателно и невъзвратимо станах борец за социализъм и комунизъм.

На 3 октомври 1918 година през нощта със специален влак бе преминал през Цариброд абдикиралият цар Фердинанд. Немците водеха аристоградни боеве около далечните подстъпни на град Ниш. Жп линията София-Ниш беше още по-свободна и здрава. По нея се извозеха някои технически части на немската армия. Това положение използва сваленият цар, за да се от-

чели далеч на Запад. Последните немски части искаха да изриват някои обекти в Цариброд и близо до града.

През време на войната немците бяха построили на царибродската гара голямо депо и ремонтна работилница. Също така няколко временни жилища за военния персонал. Линията София-Удово (последната жп станция на Солунския фронт) се обслужваше от немците. В царибродската гара винаги имаше по 20–30 локомотива, готови за път. Локомотивите се обслужваха от депото. На царибродския жп възел ставаше смяната на локомотивите на влаковете, поискащи от София и от Ниш. Локомотивите бяха трофейни – белгийски, които чедно с парната сигналина свирка имаха и голяма парна камбана. Когато минаваше влакът през града, тази камбана биеше, което за нас, деца, беше много интересно. Немците бяха построили и водонапорна кула, от която локомотивите се снабдяваха с вода.

Последните немски части, както казах, искаха да разрушат тези обекти под предлог, че те са строени от тях. Но българските военни власти бяха взели мерки и изрияването на обектите не стана. Не бе взривен и жп мостът на река Лукавица, който бе на един километър от гарата.

Войната свърши. Страната ни бе окупирана от английски и френски войски. Те се движеха на изток. Както стана известно, те се сгягаха за интервенция спрям Румъния.

Нашето правителство трябваше да изхранва не само българското население, но и околните войски. Следвоенният тежести станаха още по-големи. Заедно съзимата дойде и гладът. Населението беше настърхнало. То не виждаше правителството, което смени Радославов, и новия цар да предприемат нещо, за да облекчат неговата участ.

По същото време над страната като тежко бреме легна грижата за устройване и изхранване на бежанците от Македония и Тракия. Българското правителство сключи сделка с американските монополи. Среди чисто злато закупиха за населението големи количества брашно. Не мина много време и бе разкрита голяма афера с това американско брашно. Но престъпниците не бяха наказани. Народът се възмущаваше и въльнуващо. На много места избухнаха женски гладни бун-

това. Единствена партията на тесните социалисти тогава застана в защита на народните интереси. На митинги и събрания, в Народното събрание и чрез свояте вестници тя клеймеше аферистите и настояваше правителството да осигури населението с храна и други потребности.

През тези дни на вълнения - декември 1918 година -- и ние, учениците от софийските гимназии, искахме да се присъединим към готовната демонстрация на работници, маломотни, бежаници и други, водени от тесните социалисти, спечу неспособността на правителството да реши най-найболелите нужди на населението.

Учехме се в зданието срещу двореца. Много от професията гледаха към двореца и градината. Една сутрин преди започване на занятията се слушахме по даден знак и парола в тесния двор на гимназията. Тук изслушахме няколко оратора, дошли отвън, а също и наши, именати на които ни останаха неизвестни. Ораторите ни призоваха да напуснем занятията и да се присъединим към демонстрацията за хляб и свобода. Но администрацията на гимназията беше взела мерки да осуети нашето излизане от зданието. Голямата врата откъм булевард „Цар Освободител“ (сега булевард „Руски“) беше заключена и пред вратата на улицата стоеше група стражари. Бяхъзаключени и другите врати. Ораторите ни поканиха да се качим в класните стани откъм двореца и булеварда. Накачили се на плъзозоните, ние скандирахме: „Искаме свобода! Пуснете ни да идем с нашите родители!“ Имаше скандирания и срещу нара и правителството. Демонстрацията мина без нас. Пуснаха ни да си вървим късно след обед. На дочния ден узнахме, че Първа мъжка гимназия е успяла да излезе и та вземе участие в манифестацията.

Революционната вълна все повече се разрастваше. Не можехме и ние да останем вън от организацията. Заедно с моя другари-съученици и с ученици от софийските училища посещаваха често клуба на тесните социалисти на улица „Кирил и Методий“. Слушах с интерес изнасяните доклади и реферати по различни въпроси на текущата политика и реферати из теорията на социализма. По това време често се срещаха с младежите, мои земляци, Борис Симов, Георги Тодоров, Констан-

тил Трайков, Константин Димитров, Александър Григориевски и други.

Почти всички станахме членове на младежкото дружество на СРСДМ в района на квартала, в който живеехме. Тогава, както партията, така и младежките организации се образуваха на териториален принцип.

В началото на 1919 година ние преминахме в своето съдружие на улица „Пиротска“ (сега „Жданов“). Болницата беше разформирана и зданието освободено.

1919 година бе бурна година, година на борби. Тесните социалисти използваха най-различни форми. Присъда се редица стачки с искане за подобряване материалното положение на работниците. Често стачките прерастаха в политически. Същата година се произвеждаха общински и окръжни избори за народни представители.

Младежкото дружество в еврейския квартал ни възлагаше задачи, с които подпомагахме борбите на партията. Често ми се е случвало да разлепвам афиши, да разпръсквам позиви. Спомням си колко много ми харесваше да лепя по стените големите, с литографически картини или с карикатури афиши. Веднъж един пари-бродчанин ме виля как усърдно лепя афиши. Дошел съл на баща ми. При поредното ми отиваие у дома баща ми ме леко упрекна: „Сине, пратил съм те в София училище да учиш, а ти по улиците афиши лепиш.“ Успокоих го, че от тази работа учението ми няма да пострада. Той иска гимназия да завърши. Гимназия ще завърши, но и от лепенето на афиши няма да се откажа. Баща ми бе трудов човек. С мъка изкарваше прехраната на семейството си и затова симпатизираше на тесните социалисти.

През февруари 1919 година избухна стачката на пернишките рудничари. Това беше жестока схватка на миньорите с господарите-работодатели, но повече с полицията. Стачката ръководеше Георги Димитров. През тези дни на нас бе дадена задача да подгответи и учениците от гимназията за участие в една демонстрация, която в подкрепа на стачката на пернишките миньори. Не бяхъзинали и два часа от започването на учебните занятия и ние започнахме да се събрараме в двора на гимназията. Спомням си как тогава съучениците ми Божидар Митрев, Александър Женев и Кръм Пенев

подканяха активно не само учениците от нашия клас, но и учениците от другите класове да слязат на двора. Разбрах от тяхното държане тогава, че и те са членове на Съюза на работническата социалдемократическа младеж.

Изпълнихме двора въпреки заплахите на директора Станимиров, че ще бъдем изключени от гимназията. На едно излагано място застана ораторът. Той започна да излага причините, които бяха предизвикали необходимостта и учениците да участват в тази борба. Той говори главно за тежкото положение на стачкуващите пернишки миньори и техните семейства и че в подкрепа на тях се устрояват митинги и демонстрации в цялата страна. Ораторът не бе успял да довърши речта си, да призове и нас да излезем на улицата, за да се присъединим към демонстрацията на работниците от „Ючбинар“, когато се видяхме заобиколени от всични с натъжнати ножове на пушките. Те започнаха да ни разгонят и вкарват в класните стаи. Митингът бе разтурен и ние не можахме да участвуваме в демонстрацията. Ораторът, който говореха на този митинг, бяха Ал. Жендов, П. Искров и М. Пенджерков.

Сномиях си през тези дни веднъж се спускам по главната стълба в коридора на долния етаж. На нас, учениците, бе забранено да ползваме тази стълба. Надсеща ми иде директорът Станимиров. Спра ме. Започна да ми се кара защо слизам по тази стълба. Моят вид тогава бе странен. Куртката ми бе френска, войнишка, панталоните — от италианската армия, ботуши — от немската армия. Само фуражката ми бе българска, войнишка, с монограма на гимназията. По това време семейството ми беше много обедняло. Баща ми нямаше възможност да ме издръжа. Изпращаше ми съсегам малко пари за учебници. Хранех се само с храната, която си носех от дома. Навсякъде видях ми е ядосал много директора, но той нема кураж да ми се скара за неформеното облекло. Задоволи ге само да ми каже утре да не идвам в гимназията без формена фуражка. И че другия ден, и до края на учебната година, и през следващата, последната година на гимназията аз си останах със същото облекло и със същата фуражка. Нямах с какво да ги сменя.

Същата година през ноември в София се проведе

поджма демонстрация в подкрепа на искаанията на безчинните. Бяхме се събрали пред клуба на партията в гръцкия квартал, за да се присъединим към манифестацията. Тръгнахме по улица „Позитано“, за да излезем на по-широката и по-удобна улица „Огълъченска“, където ни посрещнаха конни и пеши полици. Те се нахвърлиха грубо върху нас. След ожесточената схватка напада немногобройна група демонстранти бе разпръсната. Мнозина бяха арестувани. Общоградската демонстрация, водена от ръководителите на партията, е била също нападната от полицията. Тук схватката е била по-толяма и по-жестока. Полицията е стреляла в демонстрантите. Бяха паднали трима убити и много ранени. На следващия ден при погребението на жертвите полицията не посмя да се намеси и многолюдната траурна манифестация мина без инциденти.

През 1919 година борбата на трудещите се се разширява с всеки изминал ден, което значеше, че революционната вълна се разраства. След голямата стачка на пернишките миньори през декември избухна стачката на железнничарите. Към тях скоро се присъединиха пощенци и трамвайните работници.

Железнничарската стачка парализира жп движението. Стачкуващите железнничари се укриха от полицията и тя не можеше да ги излови и съгласно излезлия нов закон — да ги военизира. Малкото влакозе, които пътуваха, се обслужваха от войници. Малко, но все пак имаше и стачкоизменници. Стачката още продължаваше, когато ние, учениците, бяхме разпуснати за коледната ваканция. Едва след няколко часове пътуване и с много приключения пристигнахме в Цариброд.

Искам да разкажа за следния случай, който беше станал по жп линия, недалеч от гара Драгоман. В края на декември от Цариброд бил пущнат влак с машинист и огияр стачкоизменници. Това били железнничари, но не специалисти машинист и огияр. Не са умели правилно да манипулират с различните лостове на локомотива. Линията от Цариброд до Драгоман е с голям наклон. Навсякъде не са могли да дозират правилно въглищата в пещта, водата и парата в котела. На последната височина пред гара Драгоман котелът експлодира. Машинистът и огиярят загинаха. Влакът е бил спрян с ръчните спирачки и други жертви нямаше. Дълго време

обезобразният локомотив стърчеще край жп линията. Когато с блага минавах край него, винаги си мислех за златата уча г на измисните на интересите на работническата класа. Поплиши правеше опит да обвини за слополучния инцидент цариродските железничаристачини и особено машиниста Стефан Димитров – Брадата. Но Брадата и негозите другари се бяха скрили и тя не души.

През 1919 година, както е известно, се проведоха два конгреса – партиен и младежки.

На конгреса на Българската работническа социалдемократическа партия (тесни социалисти) партията се преименува в комунистическа. Както е известно, тя е съоснователка на Трети, комунистически интернационал. Това беше първият конгрес на Комунистическата партия в България.

На конгреса на Съюза на работническата социалдемократическа младеж съзът се преименува в Младежки комунистически съюз, член на Комунистическия интернационал на младежта. Ние, цариродчани, членове на младежкото дружество в еврейския квартал, искрещахме с въвдушевление това, ставахме комсомолци.

В Цариродската партийна организация преименуването на партията не беше посрещнато единодушно. Една част от членовете, предимно интелигенти, изявиха несъгласие с това решение и напуснаха партията. Това бяха Ласен Праматаров, Симеон Въжаров, Кирил Кираджий. Двама от тях – Праматаров и Въжаров – скоро преминаха открито в лагера на врага. Праматаров стана адвокат в Годеч, член на партията на широките социалисти, одобрявал е действията на деветоюнските превратаджии, а според никой – е и участвал в акции на развалиялата се буржоазнополицейска нација в този край. Уличен е като участник в терористическите набези срещу прогресивните хора в града и селата. По-късно, в София, Праматаров служи усърдно на фашистката власт и стига до длъжността заместник-главен прокурор на царство България. На неговата съвест лежат много гложки присъди на наши другари – борци-антifaшисти. Праматаров доживява до Девети септември 1944 година. През 1949 година, когато започва прочищаване на нашата администрация от притапили

се фашисти, Праматаров, чувствуващи тежестта на своите престъпления се самоубива.¹

Борбите на партията продължаваха с нарастваща сила. И през 1920 година революционната вълна все още не бе спаднала. Ние, учениците цариродчани в София, използвахме всеки удобен случай да си отидем в Царирод, за да подпомогнем местната партийна организация. Много ясно си спомням как отпразнувахме в Царирод през 1920 год. бойния празник на труда Първи май. Ако бяхме останали в София, трябаше в гимназията заедно с всички да празнуваме Първи май като „Празник на цветята“. Затова бяхме по-отрано решили на нашия празник да си бъдем всички в Царирод и там да празнуваме.

Първомайската манифестация в Царирод тази година бе ентузиазирана, бойка, внушителна. Събрахме се голямо мнозинство пред клуба на партията, който бе в центъра на града. Оттам потеглихме към гарата. Начало на колоната беше музиката. Тя свиреше „Интернационалът“, „Дружна песен“ и други работнически революционни песни. Върнахме се от гарата и се отправихме към „Строшена чешма“. На площада пред чешмата един оратор произнесе слово, наスマущаван от никого. Манифестацията завърши с митинг пред партийния клуб, а вечерта бе устроена вечеринка.

Когато същата година бяхме разинуснати, за да се готвим за зреолестен изпит, в нашето семейство се случи нещастие. На 20 май почина по-голямата ми сестра. Тя дълго боледуваше от туберкулоза. Смъртта ѝ за дълго помрачи живота на цялото ни семейство. Аз отложих зреолостния изпит за есента. От мъка по най-голямата си дете заболя тежко и баща ми и след девет месеца и той почина. Аз останах най-големият, мъжът в къщата. От мен очакваша да се грижа за тях майка ми и двете ми сестри, които бяха по-малки от мен. След успешно издържания зреолестен изпит през есента бях назначен за учител в село Бачево, което е на 5 километра на изток от града.

През лятото на 1920 година основахме в Царирод / младежко комунистическо дружество. Отначало съставът му беше от завършилите средно образование младежки, които се бяха проявили като симпатизанти. Между първите членове на дружеството бяха: Борис Симов,

Георги Тодоров, Константин Димитров, Александър Градински, Мордан Гоцев, Симчо Михайлов, Кирил Михайлов, Петър Симеонов, аз и други. Още отначало дружеското разви голяма дейност и скоро нарасна с нови членове!

Наположението в Цариброд се измениаше. Стана известно, че съгласно Нйойския договор Цариброд се дава на Сърбия. Тази новина хвърли в тревогата града и околните. Населението, което бе българско, попадаше под чуждо робство. А за трудещите се това означаваше двойно робство -- национално и социално.

Беше предстоящо предаването на Цариброд и част от неговата околия на Сърбия. В града беше устроена голяма протестна манифестация-митинг. Населението в Цариброд се чувствуваше българско и посрещна диктата на Нйойския договор като велика неправда. То се стече спонтанно на митинга. Това беше съцераздигателен израз на мъка и протест, на любов към родината.

В този митинг взехме участие и ние, комунистите.

В Цариброд, където класовото съзнание се беше оформило сред значителна част от населението и където социалдемократическото движение вече беше пуснато корен, под ръководството на комунистите проведохме и други манифестации. Събралияхи, които устройваха комунистите и които бяха насочени срещу виновниците за катастрофата и срещу буржоазията, бяха понякога бурни, драматични. Голям успех имаха събранията, на които говореха Васил Мулетаров и Найден Киров. Те разобличаваха истинските виновници за националната катастрофа. На друго събрание, на открито, орато-ри бяха наши съграждани – запасните офицери Владислав Алексиев и Стоил Наков. То беше нападнато от полицаи и от офицери, реакционери с изведенни саби и с пушки с натъкнати ножове, но те не успяха да разпръснат събранието.

Трябва да кажа, че окупациите на Цариброд не се одобряваше нито от Българската комунистическа партия, нито от Югославската комунистическа партия.

На 6 ноември 1920 година това стана факт. Аз и още 10–15 души учители не напуснахме Цариброд. Отначало новата сърбска администрация още не беше готова да организира обучението на децата със свои учители и програми. Затова разреши учебната година да продължи

със същите учители и по българска програма. Но не се мина много и училищата бяха затворени, преди да завърши учебната година. Сърбските училища се отвориха едва на следващата година. Някои от учителите бяха уволнени, в това число и аз.

След железничарската стачка Стефан Димитров остана да живее в Цариброд при родителите си. Баща му беше тенекеджия и той му помагаше в работилницата. Той останал в града по поръчение на Никола Пенев, за да работи по създавания канал – връзка между българската и югославската компартия. Този канал е функционирал и преди оккупацията на Цариброд от Кралска сърбска армия и настаниването на сърбската администрация. През този канал са преминали делегати на Югославската компартия за Първия и Втория конгрес на Коминтерна.

Между нас със Стефан въпреки разликата от десетина години във възрастта, съществуващата дружба. Бил ме наблюдавал още като ученик, а след завършване на гимназията се приятелехме по-отблизо. След оккупацията много пъти сме обменяли мисли как да възобновим организацията на комунистическата партия в града. Той не искаше открито да застава начело на инициативата за възстановяване на организацията. Наскоро Югославската компартия бе обявена вън от закона. Разговаряхме по този въпрос и с други другари, но до края на годината организацията не бе възстановена.

Общуването ми със Стефан Димитров имаше голямо значение за моето иднине изграждане. Той събуди у мен интерес към книгите, особено към марксистската литература. Той самият беше много чел и бе по природа интелигентен. По оново време и по-късно по негова преръзка успях да прочета редица книги.

Книжният фонд на партията беше значително пораснал. Освен основните произведения на класиците-марксисти успях да прочета и други автори, теоретици на социалистическото движение, както и появили се книги и брошури по въпросите на текущата политика от български автори като Димитър Благоев, Георги Киров, Георги Димитров, Христо Кабакчиев. През рънете ми минаха произведения от съкровищницата на марксистката литература: „Класовата борба във Франция“ (К. Маркс), „Икономическият детерминизъм“ (К.

Маркс), „Анти-Дюриинг“ (Фр. Енгелс), „Монистическият възглед на историята“ (Г. Плеханов), някои произведения на Ленин, които тогава бяха излезли, като „Държавата и революция“, „Империализмът като най-висок стадий на капитализма“, „Левичарството“ – лекска болест на комунизма“ и други. През 1920 година водех със Стефан Димитров продължителни разговори във върху прочетените книги и по други въпроси. Понякога разговорите ни имаха характер на разгорещен спор, от косто аз имах голяма полза.

На пейката пред тяхната тенекеджийница често седяхме и разговаряхме. Понякога до късна нощ. В нашите разговори често вземаше участие и неговият по-голям брат Сашо. Той бе много начечен, но идейно объркан. Провъзгласяваше се тут за последовател на Бакунин, тук на Прудон или на Шопенгауер. Той се отнасяше с особен интерес към нашумели тогава художествени книги. Сам пише стихове. Бе голям любител на споровете. Защищаваше гореопа своите становища. Обикновено спореше с брат си Стефан, а аз слушах. Когато си спомням за тези вечери, имам чувството, че там, на пейката пред тенекеджийницата, слушайки и участвуващи в тези спорове, нечестиво за себе си съм прокарвал между подводни скали своя идеен кораб.

По-късно, когато Стефан замина от Цариброд, вечерните разговори и спорове със Сашо продължиха. Но аз бях вече по-самоуверен, по-знаещ, по-укрепнал в теорията на марксизма и горещо оспорвах неговите индивидуалистични схващания по много въпроси. От своя страна тези спорове със Сашо ме караха да търся и да чета и художествена литература. Тук той беше много силен. Тогава прочетох и аз „История на западноевропейската литература“ от П. Коган, четях каквото ми попадне от Антон П. Чехов, от Станислав Пшибишевски, от Виктор Маргерит. Не отказах да прочета всичко, което Сашо ми препоръчаше – Артур Шницлер, Фр. Ницше и други. Колко много време сме отделяли да говорим и спорим по произведенията на Лев Толстой, в които търсехме и откривахме противоречивост. Четяхме и български автори, разбира се. И двамата със Сашо не считахме Иван Вазов за голям писател. „Загубен националист“ – такава беше тогава нашата оценка за патриарха на българската литерату-

ра. Четяхме с удоволствие и стихове на българските поети Николай Райнков, Кирил Христов, Христо Смирненски и други.

Стефан Димитров отблизо следеше моето развитие, често отношение към възгледите на неговия брат Сашо. И досега си спомням негови мисли. Той казваше: очакляването на теорията на марксизма и идейното зараждащо минават през разни перипетии. Но само в борбата може да се получи истинската идейна закалка. Само когато е идейно закален, комунистът може да изпължи на всички изпитания, които той ще срещне в борбата с класовия враг.

Никога няма да забравя етна вечер. Беше на много прели неговото заминаване. Предложи да се разходим по безлюдната улича. Каза ми той тогава приближично следното: „Наблюдавам те отлавна. Следя твоето развитие. Развам се, че си тръгнал по правилен път. Задминавам. Искам да ти възложа партийна работа. Тя е много секретна и опасна. Прези да ти съобщя в какво се състои, искам да узная от теб искренния ти отговор. Съгласен ли си?“

Колко много се зарадвах на думите му, на доверието му! Той разброя това. „Не съм се съмнявал – ми каза. – Аз трябва да замина. В България ще чака друга работа – и в професията, и в партията. Ти трябва да ме заместиш тук. Предупреждавам те. За нея не бива да знае никой, включително и най-близките ти. Ще те свържа с другар, който живее оттатък границата. Вие двамата с него ще имате задачата да превеждате през границата от България за Юgosлавия и обратно другари комунисти, също така да организирате пренасянето на нечелна литература за Югославската компартия. Подробностите ще обсъдите с другаря.“

И една вечер, беше в края на декември 1920 година, отдохнахме двамата, без никой да ни види, в село Градине, където е до самата граница. Отбихме се в къщата на дядо Симо Милошев, известен на всички като „бъден стар тесняк“. Там, в одаята, ни посрещна един около 28-годишен едър, внушителен мъж с приятно лице. Това беше първата ми среща с Петър Георгиев – Змия.

Когато късно през нощта се връщахме, със Стефан разговаряхме и обсъждахме моето българско поведение,

та да бъде осигурена конспирацията на партийната работа, които ми предстоеше. Давахме си сметка, че преследването на комунистите ще се усил предвид на обявяването на Югославската компартия вън от закона.

След тази нощ започна нова страница в мой живот.

Искам да кажа още няколко думи за Стефан Димитров. Стефан Димитров е един от светлините личности, които съм срещал в своя жизнен път. Той произхожда от родители труженци. Неговият баща Димитър Къчев беше тенекеджия. Наричаха го бай Димитър Кафторджията. Имаше четирима сина и две дъщери. И на шесте си леша даде прогимназиално образование. Пострасне ли някой от синовете му — става при него помощник. Бай Димитър имаше само основно образование, но известен бе в града със своята любознательност, с любовта си към книгите. В средата, в която живееше, минала за образован, за знаещ. „Да идем да питаме бай Димитър. Той знае, той ще каже“ — с такива решения много често завършваха споровете по най-различни въпроси между дюкянджите на чаршията. От него са наследили децата му любознательността и любовта към книгите.

След завършване на прогимназиалното си образование Стефан остава да работи при баща си. Той е един от първите тесни социалисти в Цариброд. Още през първото десетилетие на века той е член на организацията. Когато отива в казармата да отслужи военна си служба, той е вече идейно оформлен тесняк. В армията попала в железопътното училище. Три години учи железопътното дело с локомотивен профил. Балканската и Първата империалистическа война той прекарва като военен огњар, а по-късно и като военен машинист. След войната остава на служба в железниците. В железничарската стачка той участва вече като активен деец на професионалната организация на железничарите и на партията. По време на стачката той се укрива в Цариброд, за да не бъде военно мобилизиран като машинист.

Стефан Димитров бе скромен, честен, докрай предан на партията. Когато разговаря с теб, гледа те в очите. А неговите сини очи изльчваха духовна чистота и човешка доброта. Като мнозина тесняци по това време и той носеше брада, затова и прякорът му беше Стефан

Брадата. Малкият ръст, мекият глас, одухотвореното му име, начинът, по който разясняваше и сложните въпроси на политиката и философията — всичко това го правеше обаятелен. Същевременно той беше принципен, историчен и строг, когато се касаеше да се отстояват интересите и интересите на партията. Доброделите, които притежаваха тесняците, бяха негови добродетели — скрочност, безпределна честност, подчиняване личното на общото, готовност да се жертвува за делото на партията, за революцията.

Такъв беше Стефан Димитров. Такъв остана до края, когато падна в борбата. След като напусна Цариброд, той е бил назначен за машинист в железопътното депо на гара Сарандей (сега Септември). В течение на две и половици години той работи активно за делото на партията. Познават го и го обичат братята по класа. Познава го обаче и врагът. И го ненавижда. Той участва най-активно в подготовката за сваляне на фашистката диктатура от 9 юни 1923 година. С пушка в ръка участвува и в Септемврийското въстание в Пазарджишкия край — по-скоро около гара Сарандей (Септември). Там го покоявя смъртоносният вражески куршум. Разказваха, че извергите са се гаврили с тялото му.

Поклон пред паметта ти, скъпи другарю Стефан! Царибродските комунисти не са те забравили и няма да забравят твоето славно дело!

КАНАЛЪТ

1

Каналът на ЦК на БКП
София — Драгоман — Цариброд
Ниш — Белград
(1920 — 1922)

Стефан Димитров—Брадата не можеше да остане повече в Цариброд. Най-малко да продължи да работи по канала. Няколко дена след обявяването на Югославската комунистическа партия извън закона Стефан беше арестуван. Пуснаха го след 3—4 дена, а след това бе викан няколко пъти в околийското управление да го разпитват. Но разпита той бе открыто заявлена на полицията, че е комунист. Затова те не искаха да го изпушкат от очи.

След като беше предал работата по канала на мен и не намери за нужно да търси служба в Цариброд или във вътрешността на Югославия, той реши да замине за България и там да търси работа. Една нощ Петър Георгиев — Змей го преведе през границата. Вече със Стефан не се видях.

Наскоро след това се състоя втората среща с Петър, ник в дома на дядо Симо в село Градине. На тази среща Петър ми съобщи, че съм утвърден от ЦК на БКП за постоянен нелегален отговорник на пункта по канала в Цариброд. Трябва да не се отльчавам от града. Определена ми е заплата за издръжка. Трябва да взема мерки за алиби при евентуално отльчване от града. С работата си и с поведението си да не се проявявам като комунист, да не насочвам вниманието на полицията към себе си. На тази среща с Петър се договорихме и за някои подробности около работата ми от чисто технически характер. Предстои прехвърляне на нелегална литература за ЮКП, превеждане на нелегални дейци на ЮКП за България и от България (това

КАНАЛЪТ ПРЕЗ 1920—1922 г.
staricaribrod.org

беше през 1921 година). Той ми съобщи, че такава литература има вече пригответа в къщата на дядо Симо, а също така известно количество има и в града, в къщата на нашия другар, тесника Владо Ставрев—Бадин. Югославски другари ще дойдат и ще отнесат тази литература във вътрешността на страната. Спомням си, в тази литература имаше значително количество от „Азбука на комунизма“ на сръбски език, печатана в Москва.

Тогава Петър ми предаде и две шишенца с течност за тайнопис и ми разказа как да се ползвам от тях. Той ми съобщи адреси и в Ниш, и в Белград. За бърза връзка и пренасяне на малки пакети ще бъдат използвани машинистът и отговарят на помощната машина (локомотив), с която си служеше българската жп администрация в Цариброд поради наклонения терен в помощ на влаковете. Този локомотив постоянно стоеше под пара в депо Цариброд. Съвързах се с тях много лесно, защото те бяха мои съграждани и семействата им живееха в града.

Предостоеше първото свързване с югославския другар в Ниш. Мисля, че той се казваше Душан Стаменкович. За Ниш заминахме заедно с Петър. Пътувахме във влака като непознати. Запознаването с Душан стана. Уговорих се с него за бъдещата ни обща работа, която

се състоеше предимно с пренасянето на нелегална литература. На мен, като на отговорник за пункта в Цариброд се забраняваше да нося лично литература.

На обратния път от Ниш за Цариброд, при проверка на документите на пътниците във влака, Петър не можал да потвърди с документ, че е царибродчанин, както той заявила пред полицията. Полицаят се отнесъл доверчиво към твърденията на Петър. На гарата в Цариброд той му посочил кафенето на Яначко Соколов, кое то беше недалеч от гарата, с думите: „Почакай ме тук. Заедно ще отидем да проверим в града право ликазваш, че си царибродчанин“, и си отива. Петър, разбира се, не донакал полицаят да се завърне, а се измъкнал благополучно от района на гарата, отишъл в село Градине при дядо Симо, а вечерта – оттатък гравината.

Наскоро след това същият сръбски полицай отивал по служба на гара Драгоман и срещнал случайно Петър. Отправил му една сръбска псууня, упрекнал го, че го е излягал, че е царибродчанин – Петър се засмял, казал му, че наистина не е царибродчанин, а живее в Драгоман. А за това, че не го е донакал в ресторантата – да не му се сърди. Та той не е луд да се даде да го задържат, когото може да оफейка...

Предстоеше ми установяване на връзката с Белград. Вълнувах се, тъй като не бях отивал никога там. Положението около мене не се беше изменило. Още не бях на възраст 20 години. Нито новата местна власт, нито еснафите подозираха, че макар и толкова млад, бях започнала работа, забранена от законите на страната. В града още не бях познат като комунист, макар че и преди оккупацията бях участвувал заедно с другите младежи в манифестациите, които организираха комунистите. Може би поради младостта ми никой от заобикалящите ме не можеше да допусне, че аз вече живея с интересите на партията, че съм убеден комунист, противник на буржоазното общество. За строго конспиративна работа, която ми предстоеше, това беше добре.

Дни наред преди пътуването ми до Белград бях в особено душевно състояние. Доверието, което ми бегласувано, непознатите отговорни партийни дейци, с които ми предстоеше да се срещам при изпълнение на възложената ми задача, голямата опасност, която тази

работка крие – всичкътова дълбок мѣ вѣлнубаѣце. Романизмът не бе чужд и на моята младежка душа.

Бях минали само няколко месеца след обявяването ЮКП извън закона, когато бях изгонен от Скупната депутатите-комунисти и дадени под съд. Поменината и клубовете на партията бях затворени, имуществото – конфискувано. Забранени бях и изданията на партията. Много често в официалната преса се същаваше за разкрити конспирации и за арестувани муниси. Полицията продължаваше системно и жестоко да нанася удари върху партията. От тези удари партията бе сериозно пострадала. Тя остана без ръководство. Трябваше да се помага на ЮКП да възстанови ята дейност, да създаде свои нелегални органи и ганизации.

И ето – изпълнявайки своя интернационален дълг – помощ на ЮКП се притече Българската комунистическа партия. Та нали затова съществуващите нелегалният нал за връзка на ЮКП и БКП, за връзка с Коминтерна. Ако сега, от дистанцията на времето, се замислим за ролята, която е играл този канал в живота на ете братски партии, не можем да не отбележим важността и на пункта на канала в Цариброд като единично звено на канала.

Аз и тогава си давах сметка, че от моята успешна работа зависи много канала да функционира добре. То защо, преди да замина за Белград, се вълнувах изъпредно много.

И досега помня подробните на това първо мое пътуване до Белград.

Беше пролетна вечер, когато се качих на конвенционала.* Имайки предвид неотдавнашния случай с Петър, евременно се снабдих с необходимите документи. днах до прозореца и с любопитство гледах местата, ез които минавахме. Все още личеше, че войната и ез тези места е преминала не много отдавна. Навсяде разрушения, разрушения... И жп линията не беше солидно направена, макар че по нея се движеха международни влакове. Влакът се движеше на някои частици съвсем бавно. Не бяха възстановени и сводовите железни мостове. Влакът пълзеше в повечето слу-

* Бързият влак Белград—София—Истанбул.

чай по военновременни дървени мостове със забити дървени пилони в реката. Повечето от локомотивите и вагоните бяха стари, разнебитни, но се виждаха тук-там нови, германски, получени по репарационните задължения, които имаше да изплаща Германия на Югославия.

Когато наблизихме Белград, пътниците бяха подложени на полицейска проверка. Моите документи бяха редовни и проверката мина благополучно. Но тя сама по себе си говореше, че в тази страна не е отминало напрегнато положение, че борбата срещу комунистите продължава.

На белградската гара влакът пристигна рано сутринта. В такъв ранен час не биваше да отиде на дадения от Петър адрес, който бе потвърден и от полученото писмо, написано с тайнопис от сръбския другар, с когото предстоеше да се срещна. В това писмо другарят ми съобщаваше, че квартирана му е на един километър от гарата. Предупреждаваше ме да не взимам превозно средство. В писмото бе приложено листче, на което имаше чертеж как да се добера от гарата до неговата квартира. Как трябва да поема от гарата широката улица, по която върви трамвай, и стигна до пресечка с улица „Сараево“. Да тръгна по тази улица. Ще търся дом с даден номер. Неговата квартира е в къщата в двора.

Повърхтях се на гарата, закусих в бюфета и се отправих според даденото описание. Сломнях си, ходех полека, но в 7 часа се озовах пред квартираната. Влязох през един сводест коридор от улицата и в двора насреща видях двуетажна стара постройка във формата на буква П, с кълошкове. Качих се на втория етаж. Дълъг коридор с много врати. Ето вратата с името Милорад Барайевич. Ще узная после, че това здание е билото хан, а след това приспособено от собственика за даване под наем на белградчани. Квартирите бяха много — може би 15–20 на етаж, от стая и кухня.

Позвъних. Отвори ми млада, възпулничка, симпатична жена. „Кого търсите?“ — ме питала. Не бях успял да кажа името си и ето, по пижака зад нея се показва той, Милорад Барайевич. Още не съм изрекъл докрай паролата, той сърдечно ме прегърна през рамото и ме въвведе в стаята. След малко ние седяхме край масата, на която димеше джезвето с кафе, което бе ус-

пила да пригответи жената на Милорад. Започна нашият пръв делови разговор.

Милорад Барайевич беше бивш обущарски работник, член на ЦК на ЮКП, отговорник по техническите въпроси на ЦК. Той беше 32–35-годишен, среден на ст, с кестеняви коси и очи, с одухотворено интелигент-лице, енергичен говор и енергични движения. Жив, ворен и същевременно проницателен поглед, с хубава усмивка. Когато се усмиваше — а той се усмиваше често, — виждаха се красиво наредните зъби. Неговата жена Радмила беше около 30-годишна, средна на ѝст. Лицето ѝ бе кръъло, приветливо. По професия беше шивачка. Тя беше пречанка. Пречани бяха родените живеещи оттатък Дунава. Преди войната тези еста са били в пределите на Австро-Унгария. Милорад беше винаги добре облечен, за да не кажа елегантен. С външността си правеше впечатление на интелигент.

Спомням си, в този разговор на първата ни среща Белград Милорад подчертава значението на пункта в ариброд, а оттам и на моята работа като отговорник в този пункт.

— След обявяването извън закона на нашата партия — говореше ми той — тя понесе много удари. Но всичко тя е разгромена. Но една революционна партия не може да бъде унищожена. Нашата партия претърпа временно поражение. Ние, оцелелите комунисти, трябва да направим всичко, за да бъде тя възстановена. Да стане тя отново авангард в борбата на работническата класа вече при новите условия. Това, което прави Българската комунистическа партия, като организира печатането на нелегална литература за нашата партия и пренасянето ѝ през границата, е от огромно политическо значение. Партийната литература, която ще пропече през трасето, на което и ние двамата работим, ще дойде в ръцете на югославските комунисти, тя ще им вдъхне вяра в собствените им сили. Те ще знаят, че партията има ръководство, има и необходимата техника и възможности да осведомява комунистите, да ги води и да ги подпомага в нелегалната борба. Позната ли литература ще бъде голям стимул за възстановяване на нашите партийни организации. Партията на югославските комунисти ще поведе работниците в борбата с класовия враг.

Така приблизително ми говореше югославският дру^г Милорад. Неговите думи живо откликваха в моето съзнание. Аз бях убеден, че така ще бъде. Знаех, че една част от югославските нелегални материали се печатат в модерната за нова време печатница на Българската комунистическа партия. Друга част се печаташе в Москва и оттам по Черно море и през България се пренасяше за Югославия по нашия канал.

„С помощта си българските комунисти изпълняват своя интернационален дълг“ — с тези думи, спомням си, Милорад завърши тогава нашите делови и същевременно задушевен разговор. Почувствувах с още по-голяма сила и своята лична отговорност за успеха на работата, която ни предстоеше. Аз бях възпитаник на Българската комунистическа партия...

Нашият разговор продължи около два часа. Договорихме се как да правя и да изпращам до него отчетите за преминаващата през Цариброд литература, за изразходваните средства по изпращането и за всичко, което има около пункта. Нашият пункт се издържаше от БКП, а разходите по канала на сръбска територия се поемаха от ЮКП. Той ми даде и рецепт за химикалиите, които се използваха за тайнописа и с които можех да се снабда от коя и да е аптека. Адресът и явката, на които ще изпращам сведенията, бе квартирана на Милорад. Съобщи ми, че може би скоро ще стане нужда през пункта Цариброд да се прехвърлят за България и по-нататък отговорни другари. Да бъда готов да дойда в Белград, щом бъда повикан за обсъждане на плана за прехвърлянето. Също така да предупредя българските другари и те да се готвят да посрещнат и поемат другарите.

При раздялата той напусна квартирата пръв. Гледаха да спази времето, когато обикновено излиза от дома си. Със смях ми разказваше как упорито полицията го следи. Като излезе пръв от квартирата, той ще повлече след себе си „опашките“. Предупреди ме, че ако все пак бъда спрян на улицата и попитан къде съм бил, да кажа името и адреса на един другар, който през тези дни не е бил в Белград и въобще не е известен на полицията като комунист, а живееше в същия дом, на същия етаж.

Излязох от квартирата незабелязан от никого. Поех

пътя за гарата, за да се върна в Цариброд. И по-късно моят престой в Белград не продължаваше повече от един ден. Не се налагаше да търся къде да пренощувам.

Още при третото ми идване в Белград Милорад ми каза, че мога да отивам при него и на работата му. Тогава той работеше като редактор на „Београдски дневник“. Този вестник бе легално издание на партията.

След тежки удар, който понесе партията с обявяването ѝ извън закона, тя беше вече започнала полека ека да се изправя на крака. Стараеше се да завоюва някои легални позиции. Една от тези завоювани легални позиции бе и вестник „Београдски дневник“. Редакцията на вестника, доколкото си спомням, се намираше в един неголем басейн в началото на улица „Княз Милош“, веднага след площад „Теразие“. От двете страни на басейна и в дъното имаше наредени едно до друго малки дюкянчета. В дъното на басейна имаше ход за зданието. На втория етаж се намираше редакцията на вестник „Београдски дневник“. Имаше две работни помещения. Когато съм идвал, не съм заварвал в тези помещения повече от 3–4 души. После узнах, че тук се извършваше само оформянето на вестника. Материалът за вестника се донасяше отвън готов — написан и отредактиран. Спомням си още, че при всяко мое иване в редакцията памирах все различни хора.

Полицията забрани вестник „Београдски дневник“. Но накоре бе образувана легалната Независима югославска радиличка партия (Независима югославска работническа партия). Като неин орган започна да излиза вестник „Независими радицник“. По това време започна да излиза още един работнически вестник (забравил съм наименованието му). Редакционите на тези вестници бяха също тук, на мястото на „Београдски дневник“. Тук се запознах с много дейци на Югославската комунистическа партия като Моша Пияде, Триша Кацлерович, Райко Иванович, Отокар Кершовани и други. Докато седях в помещенията на редакцията, идваха и си отиваха много другари. Редакцията беше нещо като клуб. Милорад Барайевич по този въпрос разсъждаваше така: полицията ме знае и познава като партиен функционер. За предпочтение е да ме смята за легален деец на партията, каквото е редакторството на легалните издания. Пол

това прикритие той по-спокойно може да си върши и другата, строго конспиративна партийна работа. Редакцията му служеше и за среща с много другари, какъвто бе случял и с мене.

Монте пребивавания в Белград продължаваха да бъдат единодневни. И посещенията ми в редакцията биваха само по един път. Не забелязахме никога да ме следят. Никога никой не бе ме спирал и на улицата. Въобще минавах между кипките благополучно.

Много пъти през летните дни отивах в парка на Калемегдан. Полегаха на тревата в никоен по-закътано място. От пощните пътувания се чувствувах уморен. Така си подремвах и се ободрявах. Не бях единствен, който по такъв начин използва парка. Много пъти край мен и край другите минаваха полицаи, но не ни закачаха. Навсякътко ние взимаха за такива, които са попрекалили в пиемето и лежат тук да им мине махмурлукът. По външния вид и облеклото ми можеше да се допусне, че нямам друго, по-прилично място за почивка...

В края на лятото (1921) бях извикан в Белград, но вече на друг адрес. Милорад бе сменил квартирана си. Новата му квартира се намираше някъде в близост до строящото се тогава здание на Народната скupицима. Това здание се строи няколко години. И новата квартира на Милорад бе сиромашка. Тя представляваше една всесъм малка едноетажна къщичка в двор, заобиколен отвсякъде с високи, многоетажни здания. Както винаги, и този път посетих квартирата на Милорад рано сутринта, за да го сваря преди да е излязъл на работа. На тази среща Милорад ми съобщи, че е предстоищо прехвърлянето през границата на трима ръководни партитни дейци. Съвместно разработихме плана за прехвърлянето на тези другари.

Подробностите на този план си спомням и досега. Двама от тези другари ще тръгнат от Белград поотделно в промеждутьк от време 8–10 дена. Третият ще тръгне от Скопие. И тримата последователно ще бъдат посрещнати от нашия другар в Ниш Душан Стаменкович. Той ще ги придружава с пътническия влак до спирка Обреновац, която е на 4 километра на запад от Цариброд. На спирка Обреновац ги посрещам аз и организирам отиването им в село Градинче при дядо Симо Мишев. Оттам поотделно ще ги преведе през границата

е ги съпроводи до София Петър Георгиев–Змея. бва да кажа, че тази акция по прехвърлянето мина популично по плана, който бяхме обсъдили с Минад. Двамата бяха членове на ЦК на ЮКП, а трети бе Душан Цекич, ръководителя на Скопската партия организация. И тримата бяха делегати на ЦК ЮКП на Третия конгрес на Коминтерна. Техният по-тършън път минаваше по Черно море до Съветския съз.

С превеждането на тези отговорни партийни драгасе прекрати използването на нашия канал за други славски другари, пътуващи за Москва. Обстановката по трасето България–Черно море–Съветския съюз змени. Какво се бе случило?

рез време на предицното пътуване за Москва по Но море на драгарите Георги Димитров и Васил Коларов през лятото на 1921 година излиза бурия и лодката попада в румънски териториални води. Румънската гюва охрана ги залавя и арестува. За освобождава ся на видните дейци на Българската комунистическа тия бе подета широка кампания не само в страната, и в чужбина. Правителството на Стамболовски по-а официално от румънското правителство да му бъде предадени бегълците. Румънското правителство ги даде.

Този случай с Димитров и Коларов стана причина да се използва друг път за отиващите в Москва югославски другари. ЮКП бе организирали свой пункт за пръзка с Москва чрез Виена. Пътят през Черно море по-големи изненади.

В една от следващите срещи Милорад ми бе казал, че въпросните трима югославски другари благополучно са се завърнали в Юgosлавия от запад, а не от изток.

1922 година не донесе големи изменения в политическото положение на Цариброд и царибродчани. Сръбската администрация не само не признаваше, че населението тук е българско, но с всички средства се стараеше да внушава и да доказва, че то е сръбско и че сега е освободено. Започна се с това, че бяха изменени фамилните имена. Автоматично окончанията на фамилните имена от „ов“ се сменяха на „ич“. Откриха се училищата. Дойдоха учители от вътрешността на страната. Започна обучението на децата на сръбски език, макар

че те не го знаеха. То се провеждаше по сръбска програма. От български език и българска история нямаше и помен. Черковните служители също бяха сърби. Съществуващите учреждения се оглавиха от сръбски шефове и служители. В града се настани военна част със съответния брой офицери. Започнаха и прояви на културен живот. Устроиваха се вечеринки с художествени програми на сръбски. Идваха и театрални колекции от вътрешността. Представленията и програмите бяха с подчертан шовинистичен характер. Завъртятия бе миниатюра на сръбския национализъм за бърза асимилация на населението.

В своето мнозинство населението на Цариброд и околията следеше с уплаха и тревога тези първи мерки за потискане на българщината. Само една малка част от населението, която се сърбееше и преди окупациите, посрещаше тези мерки с одобрение. Още кога то пристигнаха първите войскови части, а след това и административната власт, гражданините на Цариброд със своето мълчание и укриването си по домовете дадоха да се разбере, че тази власт е нежелателна, нужда Спомням си — първия ден „освободителите“ бяха по срещнати в центъра на града само от тогавашния кмет на Цариброд Асен Атанасов и неговите съветници.

Трябва да кажа, че населението в Цариброд, което беше българско, продължаваше да дава мълчалив отпор на опитите за асимилация.

През 1922 година в Цариброд още се намираха няколко български учители, както и бившият директор на гимназията Иван Гьошев. Между учителите имаше и комунисти. Те поддържаха националния дух у населението, особено сред учащата се младеж. Комунистите, които бяха останали в града и още преди окупациите осъждаха и се бореха против откъсването на наши край от България, заемаха, макар и неорганизирано, отрицателни позиции срещу мерките на сръбската администрация.

Те бойкотираха посрещането на сръбските войски, не отиваха на събранията, вечеринките, представленията, устроивани от администрацията. При случаи комунистите разясняваха на населението, че тяхното освобождение от двойното робство — социално и национално — може да дойде само при съвместната борба с тру-

мя народ и преди всичко с югославската работническа класа, против буржоазната тирания. Само тази борба трудащите се в нашия край може да доведе и до исканото национално освобождение. За съжаление цародските комунисти нямаха сили да поведат тази а по-enerгично. С арестите на някои комунисти те рияха сериозен удар. Други заминаха за България като бягаха със Стефан Димитров. Още по-често легалната дейност на Юgosлавската комунистическа партия бе вече забранена.

Известният на цародчани пограничен офицер от Ковачев от време на време хвърляше по няколкома бомби на сръбска територия до самата граница. С тази акция той също се стараеше да поддържа националния дух у населението в нашия край. Но този метод борба не можеше да има успех.

През 1922 година в Цариброд още нямаше изявено граничаване между буржоазните партии. Двете най-еми легални партии на югославската буржоазия — икалната и демократическата, бавно привличаха и привърженици. Политическата нива на буржоазия още не беше разорана. Партийните политически ежедневници, които впоследствие се остри разиха, бяха все още в зачатък.

В началото на 1922 година заминах за Белград. В акцията на вестник „Независни радник“ заварих угарите Барайевич и Моша Пияде. Казаха ми тогава че е предстоящо прехвърлянето на Пияде в България.

Поискахах от мен да разкажа за обстановката в Цариброд и на границата. Разказах им. Убедих ги, че се е сравнително спокойно, че тази секретна работа, в която ще вземат участие малко хора, може да се извърши успешно. Преминаването на Пияде през границата за България, а след това обратно може да стане абелязано. Тогава пристъпиахме и към изработването на плана.

Планът, който тогава изработихме, бе цялостно осъществен. Ето каква е истината по тази история:

Моша Пияде тръгва от Белград вечерта на първата събота през втората половина на април. В Цариброд стигна в неделя сутринта. В чакалнята на цародчата гара го очакваха аз. Неговият багаж бе само ед-

на ръчна чанта. Йегенданата за пред любопитните бе: той е лекар от Пирот. Повикан е да прегледа болната сестра на Константин Гоцев—Дука. От гарата вървяхме заедно, за да му покажа дома на Гоцеви. Пристигнахме до млечарницата на дядо Гоце, башата на Константин Гоцев. Уговорено бе там да ни чака Гоце Гоцеп. Дядо Гоце не беше посветен в работата. В млечарницата заварихме още двама-трима посетители, които закусваха. Обръщайки се към Коце, казах: „Доведох доктора, който чакахте да види Дука. Бях на гарата и господинът ме помоли да му покажа къде живее.“ Знаеше се, че по това време извесни ден отивах на гарата да си купя вестници, а то иначе трябва да чакам два часа, докато вестникарят-продавач дойде до центъра на града. Монте думи чуха и намиращите се в млечарницата хора. Константин Гоцев пог „доктор“ и го изведе през вътрешната врата на млечарницата, за да го заведе в стаята, където лежи болната му сестра.

а пристигането на Моша Пияде в Цариброд бе избрана неделята по следните съображения. Неделните сутрини в малкия град бяха почти пусти. Учрежденията, магазините и дюкянчетата бяха затворени. А напускането на града на път за с. Градине ще стане привечер, когато разходките по централната улица, откъдето трябва да минем, са в разгара си. Докато е светло, разходките ставаха по улицата край железопътната линия. Мръкне ли се, множеството се прибираше към центъра.

Дядо Симо бе дошъл още сутринта. След обеда си отиде, като бе мушинал в пътстата си селска торба и неголямата ръчна чанта на Пияде. Та нали „докторът“ е дошъл само за малко и затова той няма багаж със себе си.

След обеда, в часовете, когато започваха разходки по пътя за село Градине, отидох у Гоцеви и изведох Пияде. Вървяхме полека, като разхождащи се. Излязохме извън чертите на града и все така полека стигнахме до Бучумет. Там, до горичката, ни чакаше дядо Симо. Той пог Пияде, а аз се върнах.

По предварителната уговорка Петър Змей беше пристигнал в дома на дядо Симо миналата нощ. А тази нощ заедно с Пияде ще премине границата и ще го заведе на гара Драгоман.

Читателят си спомня, че аз за връзката си с Істър използвах машиниста и огняря на помощната машина в жп депо Цариброд. От тях аз научих на следващия ден — понеделник, че преминаването на границата е благополучно. Това съобщих чрез шифрована телеграма, което средство използвах много рядко, и на Милош Рад Барайевич в Белград.

Моша Пияде остана в България около 20 дни. Тук той участва в заседанието на Балканската комунистическа федерация (април 1922 г.). Освен това той произнесе реч на първомайската демонстрация-митинг от балкона на партийния дом при Лъзов мост. Тази реч имаше ефект. Тя доказва на света, че въпреки забраната Югославската комунистическа партия съществува и се бори. Доколкото си спомням, ръководителят на митинга обяви Пияде под името „другарят Иванович от Централния комитет на ЮКП“.

По това време Югославската комунистическа партия имаше голяма нужда от такава проява. Тя показва на света и на своя народ, че съществува и се бори независимо от всички трудности, които създава буржоазната диктатура в Югославия.

И в този случай БКП прояви своята братска солидарност към ЮКП, като осигури възможност в деня на международната солидарност на работническата класа да бъде чута думата на Югославската комунистическа партия.

Към края на първата десетдневка на май Моша Пияде се завърна по същия път в Белград.

След повече от 20 години аз отново се срещах с Моша Пияде.

Бях член на българската делегация, ръководена от Георги Димитров, която през 1947 година посети Югославия. Това посещение завърши с подписването на известното Бледско споразумение. Спомням си, когато ми връчваше лично ордена „Братство и единство“, ми каза: „Бога ти, Стефане, ни си се изменио. А прошло ѝе толко година!“ (Не си се изменил, а минаха толкова години.)

Описах по-подробно случая с прехвърлянето на Моша Пияде през границата по канала и пункта Цариброд по две причини. Едната — да изложа истината по прето въпрос като пряк участник и организатор на пре-

Хвърлянето, и втората — отново да подчертая, че то превеждане не е връхна точка на дейността на ко-
нистите в Цариброд през онзи период.

Каналът просъществува до 1929 година. Работи по канала беше от различно естество. Не отдельни случаи, а общата работа по канала потвърждава неговото значение.

През първия период в работата по канала участи-
ваха малка група комунисти. На самата граница и въ-
ло Градини, всегдайно услужваша дядо Симо и баба
Пенка Милошеви. За връзка с тях най-често използвана
техника зет Христо Манчев. В много случаи приближава-
към Константин Гоцев. Дълго време получател и праща-
чица на нелегалната литература бе Владо Станчев-
Бадин. За връзка с Петър Георгиев—Змея служеше ма-
шинистът или огњарят на помощната машина, която
стояше в царибродското жп депо. Имало е случаи, кога-
тогто съм използвал някого от техните домашни за пращи-
ка с тях. Трябва да се знае, че за такава дейност са
подпираха колкото се може по-малко хора — членови
чески устойчиви, строго законспирирани не само от пра-
га, но и от своите.

2

Новата задача

Разгромената армия на белогвардейския генерал Вран-
гел, натоварена на заграбените от руския военен и
граждански флот кораби, с помощта на французкия
флот „дебаркира“ на полуостров Галиполи. Оттук то-
в скоро време се озова в България и в Юgosлавия. Но
голямата част от армията се настани в България и ки-
зармите, изпразнени от съкратената до минимум по
Ньойския договор българска армия.

Известно е, че врангелистите насилстват бяха доведи-
голяма маса войници — руски селяни и работници. Но
скоро сред тях възникна движение за завръщане в родината. За възникването на това движение много по-
могна и Българската комунистическа партия, която
беше против настанияването на Врангеловата армия в
нас и подпомагаше дейността на комитетите за запре-

дните родината сред руските войници. На тази дей-
сически пречеше командуването на Врангеловата
армия получаваше подкрепа — морална и мате-
риална от реакционното българско офицерство. Но-
мо от всичко много войници се завърнаха в роди-
ни.

Миндуването на Врангеловата армия организира-
ше бойна единица останалите войници и офицери.
Сдългена по роти, дружини, полкове, армията за-
бучува с оръжие, дадено им от българските
и складове, които бяха запечатани от военните ко-
ти на английските и французките войски. Начело
е от бойните единици застана белогвардейският
генерал Кутепов, който през 1930 година в Париж бе
бит и безследно изчезнал.

Бигеловите войски в България имаха своя воен-
нико. Тя разполагаше с полигоните на българска-
ния. Групата Врангелови войски бе разположена
очна България, по-близо до черноморското край-
и. Този факт сам по себе си говореше за намере-
ни.

Бюветите на Врангеловата армия, които се настани-
ха в Юgosлавия, бяха по-малочислени. Тук се настани-
ният ѝ щаб. Той заедно с Врангел бе настанен в
и хърватски град Сремски Карловци. Тук в един-
ата двуетажна къща „работеше“ Врангел със свои-
и приближени. Тук той кроеше свояте планове.

Оже да се каже, че правителствата на двете дър-
жави, в които се настани Врангеловата армия, се от-
хи различно към присъствието на тази армия в
ните им.

Българското правителство се отнасяше недружелюб-
и към това присъствие. То бе заставено да го търпи.
Ше изявления на правителствени лица, които сим-
бираха на новата съветска държава. Даже имаше

изявления за скорошното установяване на дипло-
матически връзки между СССР и България. Генерал-
т на българската армия и висшето офицерство
симпатизираха на Врангел и на неговите „благородни“
връзки. Симпатизираха му и старите реакционни
живози партии, които се чувствуваха потиснати от
правителството на Стамболовски.

Българоката комунистическа партия се бореше мъ-

жествено и неуморно както в парламента, така и извън него против настаниването на Брангеловата армия в страната, в подкрепа на движението за завръщане в родината на руските войници.

Югославското правителство и кралят се отнасяха дружелюбно към Брангел и всячески му помагаха. Въобще в Югославия той се ползваше от моралната и материалистичната подкрепа на силите на дена. Само Югославската комунистическа партия издигаше глас на протест и негодувание срещу настаниването на Брангеловата армия в Югославия. Но тя беше ударена с обявяването ѝ извън закона. Нейният глас се чуваше само от страници на легалните издания „Београдски дневник“ и „Независими радник“. Ето защо за Брангел бе много по-изгодно да се настани със своя щаб в Югославия. В Югославия той бе по-близо до западните страни, с които е поддържал редовни връзки.

В края на 1921 и началото на 1922 година, когато бяха в пълен ход реорганизацията и въоръжаването на Брангеловата армия, в гладищата, в позициите и в общите концепции на главните капиталистически страни имаше различия. След провала на интервенцията на 14-те държави срещу Съветска Русия и неуспешните опити на руските генерали и на Полша срещу Червена-та армия — в Америка и Англия надделя гладището, че ликвидирането на боловицкия режим може да се постигне с бунтове, метежи и саботажи в самата Русия, от народите, които населяват тази огромна страна. Франция все още беше за интервенция отъчъ, като се използва Брангеловата армия за главна ударна сила. Затова тя оказваше на Брангел всестранна помощ.

Своебразното на гладищата и интересите на големите капиталистически държави даваше отражение и във Брангеловата армия. Но независимо от това, тя пред очите на българския и югославския народ се революционираше, обучаваше и подготвяше за нападение на съветската държава.

Това обстоятелство накара Коминтерна да създаде и по-решително да разгърне своята мрежа от сътрудници, които да го подпомогнат оврème да разгадае и осуети плановете на белите генерали.

По това време Петър Змей ме предупреди, че е наложителна среща с него в София. Снабдих се с пас-

порт — тогава все още можех да получа такъв, и един ден заедно с Петър, който се качи на влака от Драгоман, пристигнахме в София. Отидохме в конспиративна квартира на Петър. Една стая с две легла. Квартирата се намираща на улица „Ангел Кънчев“, на няколко номера от улица „Солунска“ (сега „В. Коларов“), срещу градинката. През време на бомбардировките над София това здание е било разрушено. На негово място сега е издигнато друго.

Тук се състоя среща с един неизвестен другар. По-късно ще узнаня, че той се нарча Александър Ликов. Лишече, че с Петър се познаваха много добре.

Ето какво приблизително ни говори тогава този другар.

— Вашата работа по канала изменя своето съдържание и своето направление. По решение на ЦК на БКП каналът се поставя в услуга на Коминтерна. В Югославия се изгражда разузнавателна мрежа. Нейната главна задача е да разузнае замислите на генералния щаб на Брангеловата армия, на неговите връзки с генералния щаб на югославската армия, на връзките му с щабовете на армийте на главните капиталистически страни. Особено на връзките му с генералния щаб на френската армия.

Той ме разпита с колко другари работя в Цариград и около границата и какъс представляват те. Разказах му. Обърна внимание на следните неща в бъдещата ми работа по канала:

— Трябва да се вземат допълнителни мерки за прикриване на работата по канала. До нови сътрудници не бива да се прибягва освен в краен случай. На никого от другарите, които сътрудничат в работата по канала, не бива да се казва, че характерът на работата се променя, че тя излиза на по-широк, интернационален фронт, който трябва да остане невидим и за класовия враг, и за своите. Връзката с Белград продължава. Ще се наложи да получиши и други връзки. Трябва да купуваш всички вестници, които се продават в Цариград. Вестниците са необходими на другарите в София. От тях може да се схване поведението и отношението към Брангеловата армия и към младата съветска държава на партните и на отделните политически личности било от правителствения екип, било от опозицията, личи как

пред народа се разяснява политиката на големите капиталистически държави към Съветска Русия, до каква степен са техните различия по отношение на Врангел, какви среци правят Врангел или неговите генерали с политически и военни лица, как настанената в Югославия Врангелова армия поддържа връзки с народа на Югославия (устройване на концерти, театрални представления и други). Вестниците ще предаваш всеки ден на машиниста, който ще ги отнася на Петър в Драгоман. Той щък ще ги препраща по-нататък по канала на другарите в София. Получаваните от Белград информации, допесения и други материали е задължително да се получават от теб на ръка и да се предават на Петър на ръка. За тази цел по мой сигнал Петър ще идвa при дядо Симо в Градинъ.

Дава ми се и друга задача: да наблюдавам за дислокацията както на югославските войски, така и на Врангеловата армия. Дали в Цариброд се концентрират такива войски, дали през Цариброд ще минават за България. Тези сведения трябва да бъдат колкото се може по-точни (численост, номерата на частите, степента на въоръженията и други). Налага се след кратък промеждък от време да замина за Белград, където предстои уговорянето на подробностите по работата с югославския другар.

Даде ми също така две шишенца с химикали за тайнопис. Даде и рецептата, по която може да се пригответ. Тези химикали не са като предишните. Първите трябвало да унищожа.

Тогава в София останах два дена. Повече срещи с другаря нямахме. С Петър се срещнахме. Първата вечер ме заведе на оперета, а втората — на опера. Гледахме оперетата „Царицата на чардаша“ с най-известната тогава оперетна актриса Чуклева. Спомням си, седяхме на третия ред сред най-ревностните посетители на оперетите. А операта беше „Фауст“ от Гуно. В ролята на Мефистофел пя Булле. И досега е пред очите ми как с енергични движения разяваше черно-червената мантя.

Петър имаше културни интереси. Според възможностите си той ги задоволяваше. И по-късно ни се е случвало да ходим на опера или на театър.

Завърнах се в Цариброд с повишено настроение. Бе-

е обзело дълбоко радостно сълнение. Давах си сметка, че работата ми става по-опасна, но затова и още о-товорна.

Смених адреса на получаваните писма от Белград. отогава ги получавах на своя адрес. Взех съгласно на нашия другар комунист ковача Владо Ставрев—Баин писмата да се получават на неговия адрес.

Заминах за Белград след десетина дни. Срещите ми с Барайевич продължаваха по стария начин. Барайевич е знаеше за смяната на естеството на работата по канала, както и за смяната на центъра, който ще ни ръководи. Той одобри смяната на адреса в Цариброд. Сметна, че засега няма нужда от други промени за поддържане на взаимните ни връзки. Договорихме се също за химикалите на тайнописа. При тази среща и двамата се възнувахме. Казахме си, че нашата работа настъпва в нова фаза.

После той ми съобщи, че предстои съвръзането ми с двама руски полковници, работещи в щаба на Врангел, които много често идват в Белград за връзка с генералния щаб на кралската армия.

Милорад Барайевич не дойде с мене. Той ми дал адреса на тези полковници, настанили се временно в квартира на щаба на Врангел в предградието Сеняк. Отидох в уречения час. Намерих двамата полковници в едно помещение. След разменената парола разказах кой съм. И първата, и последвалите срещи ставаха веднъж в месеца и бяха кратки. Даваха ми материала, като ме предупреждаваха за какво се отнася. Други разговори нямаше. Никога чиши не ме разпитваха. Останах с впечатление, че до края на моите връзки с тях, които продължиха близо две години, те не узнаха кой съм всъщност, откъде съм, къде пътувам и прочие. Тогава не знаех, по-късно Барайевич ми каза, че те имат такава практика — при връзка с нови хора да бъдат по-драматични. Това бяха законспирирани разузнавачи-болневики в щаба на Врангеловата армия.

От полковниците получих дебел плик с писмен материал. Предупредиха ме за важността на материала. В плика се съдържат сведения за състава, въоръженето и разположението на Врангеловата армия в България и Югославия. Трябва с най-голямо внимание да се добера до връзката си.

Този път Барайевич от своя страна не ми предаде нищо. Върнах се в Цариброд благополучно, като всички и следната предпазна мярка. От Белград до Пирот пътувах с конвенционала (бързия влак), а от Пирот до Цариброд — с пътнически влак. Пътническият влак пътуваше само до Цариброд. Той не минаваше границата, нито имаше връзка с някакъв друг влак, който пътуваше за София. Не се наблюдаваше от полицията, докато в конвенционала паспортире се събираха далеч преди Цариброд, което се явява и като проверка на всички пътници. По този начин със смяна на влаковете се завръщах от Белград в Цариброд винаги когато пътуваш със задача.

Веднага след като пристигнах в Цариброд — беше към обед, — изпратих съобщение на Петър за свидждане. Още същата вечер той дойде при лядо Симо в Градине. Срещнахме се. Когато му казах какво нося от Белград, той много се зарадва. Прегърна ме (а той беше слържен човек) и ми каза: виждаш ли каква важна работа вършим. От какво голямо значение е тя за съветските другари и за нашето общо дело.

Разделих се с Петър и тръгнах за дома. Но реших и тук да изнемя пътя на завръщането. Правех обикновено така. Когато се връщах от Градине късно вечер и беше съвсем тъмно, хващах билото на височината и през горбичата се спусках в Черкезовата махала. Оттам по затъмнените улички се прибирах у дома. Ако пък тръгвах от Градине по-рано в здрав, спусках се на пътя под Бучумет и се сливах с разходящите се по това време по шосето млади хора.

Купуването на всичките сръбски вестници, които идваха в Цариброд, можеше да бъде за мнозина подозрително. Знаеше се, че моето семейство е сиромашко. Поръчвах на няколко другари да купуват по два-три вестника и аз ги събирах от тях. Но и този начин ме тревожеше. На другарите също можеше да се стори подозрително защо ли пък са ми нужни всичките вестници. Реших да търся друг начин за снабдяването ми с вестници.

На поредната среща с Барайевич заведох и своята 16-годишна сестра Мария. Когато ни видя, Барайевич се зарадва. Веднага се разпореди: „Мичето — така наричахме сестра ми — ще носи пакета, който съм при-

ил. На никого няма да мине и през ум, че тази девойка може да носи със себе си такива опасни писма. Ти се занимавай с полковниците. Ще носиш я, което те ти дават.“

Пътуването със сестра ми до Белград, спомням си, на така: от Цариброд до Ниш пътувахме с пътнически влак, а след три часа продължихме до Белград конвенционала.

Казах на Милорад за намерението си да стана професия на вестници в Цариброд, за да прикрия работата по канала, но още повече, за да мога свободно отелям необходимото количество вестници за пренасяне в София. Той одобри това мое намерение. В пакета, който Милорад даде на Мичето, се намираха важни секретни материали.

Аз получих от цолковниците плик с тайна инструкция на главния щаб на Брангеловата армия до щабовете на отделните армейски части. В тази инструкция дава недвусмислено указание армията да бъде готова при нужда да окаже помощ на някоян от старите уржоазии политически партии в България и на висшето българско офицерство. Това външност беше директива на Брангел за участие в преврат в България, за и то те мечтаеха и настоехаха да вземат участие. В плика имаше също и инструкция за формите на работата и на връзките на Брангеловата армия с местното население, за да се спечелят неговите симпатии. Препоръчваха се вечеरинки, концерти, театрални представления и други.

Не твърдя, че през нашия канал е пренесено за първи път такова важно съобщение за желанието и готовността на врангелистите да участват в евентуален преврат на реакционните сили в България. Вероятно е получено и от другаде. Знае се, че Българската комунистическа партия чрез своите народни представители в Народното събрание предупреждаваше правителството за задаващата се опасност. Ораторите на партията в други свои публични проявлениета предупреждаваха за тази опасност. Известно е, че Георги Димитров се бе срещал със Стамболовски и че на тази среща е предупреждавал тогавашния български премиер за готовния преврат и за готовността на белогвардейците да участват в него.

Завръщането ни в Цариброд и този път бе благо получено. Сестра ми слезе в Пирот и се завърна с пътническия влак.

Предаването на материалите на Петър стана ведна га, по вече познатия на читателя начин, през село Градине.

Няколко думи за моето вестникарство. Лицето, кое то получаваше вестниците в Цариброд, не ги разнасяше за продаване. Срещу малка отстъпка, мисля, че беше 10%, той даваше на другого да ги продава. „Сегашният вестникопродавец не ме устройва – казваш той. -- Стар е, бавно разнася вестниците из града. До като дойде в центъра на чаршията, хората са ги прочели, като си предават вестника един на друг. Нямам сметка. Ти си малд, пъргав, без работа си. Хайде, съгласи се!“

Съгласих се и известно време бях вестникопродавец в Цариброд.

Трябва да кажа, че това занятие не беше най-подходящо за моята основна партийна работа. Вярно е, че спокойно си отглежах по един брой от всеки вестник и ги пращах на Петър, но, от друга страна, това занятие се оказа сериозна пречка за пътуванията ми до Белград. Не препених съм с Милорад, че то ще изисква неотложното ми пребиваване в Цариброд. В това време изпращаха в Белград Мичето при Барайевич – тя успешно изпълняваше задачата – или наемах от своя страна лице за ден-два, което да продава вестниците. Трябваше да напусна вестникопродавството.

При последното ми отиване при Милорад разбрах, че по Мичето той е предал важни материали – сведения, относящи се до числеността на съединенията, местата на квартируването, номерата им, въоръженето. Полковниците пък предадоха на мен сведения за вързите на Врангеловия генерален щаб с генералния щаб на кралската армия. И тези материали по реда си бяха препратени в България.

Към края на юли Петър ми съобщи, че се налагало да замамата да отидем до София. Задължението да изпращам вестниците засега се отменя.

Този път пътуването ми стана без паспорт. До квартирата на Петър в Драгоман се добрахме по нему известните горски стръмни и лъкатушни пътечки. Беше

ощ. От границата държахме път все по билото на редиланините – от едната страна на Стара планина, другата – на Руен. Само на няколко километра от Драгоман излязохме на открито. Но и тук се движехме по странични пътеки.

Квартирана на Петър се намираше на високата част на селището, почти на края. Оттам се виждаше Целият Драгоман. Можеше добре да се наблюдава движението по улиците и особено добре, като на длан, се изхада гарата и движението на влаковете.

След няколкочасова почивка ни предстоеше заминаване за София.

Квартирана на Петър се състоеше от една стая и нtre, което му служеше и за кухня. И сега е пред чите ми „наредбата“ на стаята му: едно войнишко легло, малка маса с поизтъркана мушама, два стола и тажерка с огънати от тежестта на книгите рафтове. Т едната страна сериозно гледаха от портретите на си арл Маркс и Фридрих Енгелс, а от другата имаше величена фотография на дрипав войник, привързан на кол за разстрел.

Библиотеката веднага привлече погледа ми. Дотогава не бях виждал такова богатство. Тук бяха произведенията на Карл Маркс: „Капиталът“, „Нишета на философията“, „Класовата борба във Франция“, „Икономическият детерминизъм“, няколко други книги от Маркс. Тук бяха „Анти-Дюiring“, „Произход на семейството, частната собственост и държавата“ и други от Фр. Енгелс. Спомням си с какъв трепет хващах и прелиствяхъ произведенията на Ленин „Имперализъмът като най-висок стадий на капитализма“, „Аграрният въпрос в Русия“, „Държавата и революцията“, „Левичарството“ – детска болест на комунизма“ и други. Тук бяха и преведените на български Плеханови произведения като „Монистическият възгled върху историята“, имаше брошури от Карл Кауци, „Жената и социализът“ от Август Бебел, произведенията на Димитър Благоев, брошури от Васил Коларов, от Георги Димитров и Христо Кабакчиев по текущи въпроси на политиката и за Октомврийската революция. На Петровата тажерка се намираше и художествена литература: Толстой, Гогол, Чехов, Базов, Елин Пелин и даже декадентски произведения на Пшибишевски, Арцибашев, европейски

автори като Мопасан, Виктор Маргерит. Сбломням си, направи ми впечатление присъствието в библиотеката на Петър на „Пол и характер“ от Ото Вайнингер – един дебел, обемист том, поизмаслен и раздърпан от много употребление. На времето малцина не бяха чели тази пашумяла книга.

На масата на Петър лежаха новите вестници. Но прелистих ги. Направи ми силно впечатление речта на Георги Димитров в Народното събрание. В тази реч произнесена не дълго след известните търновски събития (1922 г.), комунистическият депутат се обръща към правителството, че е допуснал белогвардейската армия да се настани в нашата страна, и предупреждава за трагичните последици, които могат да произтекат от това настаниване. На него трябва да бъде известно, че Брангел се готви да нападне Съветска Русия, като потегли със своята армия от нашата страна, че Брангел също активно участва в готвения срещу правителството на Стамболийски преврат.

Като коментирахме с Петър тази реч, усмихвахме се и си казахме: и ние сме допринесли за разобличаването на врангелистите.

Ясно си спомням следния момент. Спирам се до стена, на която е закачена фотографията с войника. Вглеждам се в лицето му. Петър! Няма съмнение – това е самият Петър! Много слаб, небръснат, с дръпнати панталони и куртка без пагони, гологлав, завързан за кол. Какво означава това? – го питам с поглед. Петър леско се усмихва, сочи ми с глава празния стол и ми казва:

„Сядай, Стефане, и слушай. Ще ти разкажа цялата история. В армията ме взеха 1916 година. Не можах да завърша гимназия и не ме взеха в Школата за запасни офицери. По нова време военното ведомство имаше разбирането, че постъпващи в армията младежи с гимназиално образование трябва да служат в пионерски части. Тези части боравеха с известна техника, за което все пак е нужна по-голяма грамотност. След съответното обучение в моя роден град Лом, където преди войната квартируваше пионерна дружина, бях отпрашен на фронта. Тогава основната част на Българската армия беше концентрирана на Солунския фронт. Падна ми се, макар че не бях на самата бой-

на линия, да изплигам всички тегла и неволи на войника. Служех във взвод, прикрепен към дивизионния щаб, близо до предната линия. Поддържахме телефонната връзка на щаба с полковите щабове.

Грозна гледка представляваше българският войник: със скъсани дрехи и ботуши, гладен, мръсен, с писък дух и с мисъл и желания за час по-скорошното свършаване на войната. Тук за първи път започнах да чета „Работнически вестник“, който по незнайни пътища скришо попадаше в нашите ръце. Вслушвах се в разговорите, които водеха мобилизираните тесни социалисти. Слушах ги със затаян дъх, а после преразказвах чутото на другите войници. На всички ни харесваше, че тесните социалисти са против войната, за даване под съд виновниците за нечовешките страдания на народта. Стигаха до нашите уши и слуховете за осъждане на смърт на тесни социалисти, които са агитирали против войната и са разпространявали „Работнически вестник“ и позиви против войната.

Така минаваха нерадостните войнишки дни. Пред очите ни пренасяха труповете на убитите войници, за да ги погребват далеч зад фронтовата линия. Гладът, липсата на облекло, дъждовното време и лошите обноски на някои офицери способствуваха духът на войници – да пада с всеки изминат ден все повече и повече. Задлажахте от съд, побоищата, наказанията не спираха.

Беше септемврийска утрин на 1918 година. Група войници седяхме на земята близо до блиндача на полковника. Около нас тичаше ординарецът на полковника. Подреждаше продуктите, от които ще пригответ яденето му – месо, пресни зеленчуци и други. Шета, подрежда и си подсвирка. Настръхнахме. Ние, войниците, отдавна не бяхме ловили с лъжицата късчета месо и пресни зеленчуци в нашата войнишка чорба. Гледам, слушам въздишките на войниците и в душата ми почна да се надига зъл бунт. С приближаването на обеда миризмите от полковнишкия обед ставаха все по-апетитни. В главата ми постепенно зрееше мисълта да грабна от ординареца съда с полковнишката гозба и заедно с войниците от взвода да я изядем.

Така и направих. Опустошихме набързо тенджерата с яденето под плачливите вайканятия на ординареца.

Скоро полковникът дойде. Бърза към блиндача си и казва на ординареца:

— Донеси веднага яденето!

Ординарецът с треперещ глас му докладва:

— Няма го яденето, господин полковник. Взема ми го насила от ръцете войникът Петър Георгиев от телефонния взвод и заедно с войниците от взвода го изядоха.

Полковникът страшно се разяри. Кресна:

— Доведи ми веднага този злодей — и по мой адрес грозно изруга.

Застанах пред него. Той ме ругаеше, аз търпях. Но когато посегна да ме удари, търпението ми секна. Сграбих го с една ръка (а Петър беше едър, сняжен мъж) и го тръшиах на земята. Понечих да извадя ножа, за да го намушкам. Войниците не позволиха това. Опозореният полковник се оттегли в блиндаша. Разбира се, веднага ме арестуваха. Ареста извършиха войници от друга войскова част. Докато полковникът се разпореждаше за откарването ми под строг арест на друго място, аз извърших още една дисциплинарна престъпка. Отнесх пушката на войника, който ме охраняваше. Отнесх я, защото не искаше да ме пусне, в съпровод, разбира се, по малка нужда. Свърших си работата и му върнах пушката, върнах се и в палатката, в която бях задържан.

Още на другия ден с подсилен конвой бях докаран във военния затвор в Скопие. След две седмици военно-полеви съд разгледа моето дело. Произнесоха се високопарни речи за върност на цар и отечество. Приписаха ми се много грехове — от страшни по-страшни. Опит за убийство на своя командир, груби нарушения на дисциплината, разлагане на взвода и ротата и така нататък. За моите „престъпления“ прокурорът поискава смъртно наказание. Съдят произнесе смъртна присъда. С добавка — да бъда разстрелян от взвода, в който служех. Само такъв буржоазен, престъпен съд можеше да поискава такава гавра с морала на едно военно поделение, да посегне на човешкото достойнство, на войнишкото другарство. Да опозорят завинаги моите другари като мои убийци. Но това не стана.

Отведоха ме на мястото на екзекуцията. Голо място с пожълтяла трева. На средата забит дебел дървен кол. Настрани — стоя със завързани ръце. Охраняват

ме. По-нататък групата шепнешком разговаряше. Нещо се договарят. Наблюдавам последното пригответие. Отвеждат ме до кола. Завързват ме. Приближава се прокурорът. Да съм си кажел последната дума. Думата ми беше храчка — за наглостта му. Ситни към мен и попът с кръст в ръка. Да съм се разкаял, преди да се представя пред бога. Събрах сили и го ритнах в корема. Това за неговото попско лицемерие. Пристига взвод войници. Строяват го пред мен. Гледам — моят взвод. И те ме гледат. Лицата на всичките по-бели от вар. Искат да ми завържат очите. Отказвам. И сто — чува се команда на взводния офицер:

— По врага на царя и отечеството! Огън — бий!...

Но вместо залп войниците до един снемат пушките и тропват прикладите о земята. Да кажа, че ми е станало весело — не мога да кажа. Но в този миг на душата ми стана леко, хубаво. Началството се раздвижи, засуети. Военният прокурор кресливо заповядва да бъде арестуван веднага целият взвод. Отведоха монте другари. Какво стана по-късно с тях не узнах.

Отвързаха ме и ме отведоха в най-близкия затвор. След два дни — навсярно за да се съгласува с по-горното началство и за да се осигури поделение — пак бях изведен на разстрел.

Всичко това ставаше недалеч от първата огнева линия. Тогава не знаех, но по-късно узнах, че на един от участниците на фронта войниците се разбунтували, напуснали бойната линия и в беспорядък тръгвали към тила, към София, за да търсят отговорност от царя и управниците за своите мъки и за мъките на загиналите свои другари. След тях в боен ред настъпвали французи, англичани, сърби. До нашия участък на фронта бунтът не беше дошъл. Началството, което бързаше да изпълни моята присъда, разбира се, е знаело всичко това.

Отново бях завързан на кол, но на друго място. Още продължаваше суетната с пригответленията за разстрела, когато на 30–40 метра от мен спря една германска артилерийска част. После разбрах, че тя е сменила своята позиция, което се е наложило от неблагоприятните за нас промени на първата бойна линия. Офицерът виял и разбрал какво става с мен и около

мен. Спрял. Силно възнегодувал: как е възможно? — фронтът се разпада, противникът настъпва, а нашето началство се занимава с такива злодеяния. Не беше тайна, че и в други войскиви части, на други фронтови участъци се извършваха подобни злодеяния от загубилото здравия разсъдък военно командуване. Навсянко и немският офицер е знаел това.

Видях как немският офицер, командир на батареята, слезе от коня, извади револвер, спусна се към групата мои екзекутори и започна да крещи. Немски не знаех, но разбрах, че той здравата ги ругае. Заповяда им да ме освободят. Българското началство полека се измъкна. Отведен бе и възводът, който трябаше да стреля по мене.

Немският офицер извади от чантата си фотографически апарат и ме фотографира така, както бих привързан на кола. После сам ме развърза и ме поведе към своята батарея. Заповида да ми дадат немска воинска униформа. Преоблякох се, като всичко, което върших, беше като настън. После се качих при немските воинци. И така с тях — от място на място, кога с бой, кога без бой, отстъпвайки, преминахме цяла Сърбия.

Когато наблизавахме Дунава, недалеч от устието на река Тимок лемският офицер — мой спасител, ми предложи: ако желая, мога да си отида в България, на една крачка е оттук. Вече се вижда, че дълго немците няма да удържат фронта. Той вярва, че заедно с примирянето ще има и амнистия за военните престъпления. Надява се, че няма да ме закачат. Приех съвета на немца. Помолих само да ми се помогне да нарамя цивилно облекло. А то в тези дрехи изглеждах подозрителен. Хората са настръхнали и ожесточени от преживените страдания и дадените жертви и могат да ме пречукат. Простих се с немците и тръгнах на изток. Избрах безлюдните места. На четвъртия ден бяха вече на българска територия. Разбрах това от разговора си с един селянин, който ми се беше изпречил на пътя. На другия ден бях вече в своя роден град Лом, в родния дом. Там, сред близките, се крих дотогава, докато не бе обявена амнистията за военните престъпления.

Какъв беше този немец, моят спасител, не ми беше ясно. Но и сега, като си спомням за него, спомням си с добро чувство на благодарност. Може да е бил прикрит

циалдемократ. А може би е бил просто честен човек.

Ето, това е историята на тази снимка, която гледаш ареща. Окачил съм я тук не само за спомен. Тя ми помага да размишлявам по-правилно.

С тези думи Петър завърши своя разказ за фотографията. Аз го слушах със затаен дъх. Не го прекъсвах с въпроси. Вълнувах се. Вълнувах се не само от казаното, но и от това, че той така доверчиво ми я разказа на мен, своя по-млад, станал вече много близък другар.

По-нататъшният живот на Петър се развива така:

След обявяването на амнистията той се легализира, и все сред близките си в Лом, участва в активизиците се революционно движение. През 1919—1920 година партията на тесните социалисти с всяка акция, от избори на избори, все повече расте и заяква, печели вон привърженици. Петър става член на партията и един от най-активните членове на Ломската партийна организация по това време. Най-съвестно изпълнява очки за залачи и портчения на партията. Участвува в демонстрации, лепи афиши, разпръсква позиви, агитира в един от постоянните посетители на партийния клуб. Не пропуска вечер да не намине там. Вслушва се в разговорите, със затаен дъх слуша оваторите — местните ръководители-теснини и дошлиите от София. Но ръбва да се яде, да се помага и на домашните. Работа няма. Той става хамалин на ломското пристанище.

Искал да завърши своето средно образование. Условия за това има. Излязла е наредба на Министерството на просвещението: учениците-войници, явили се на изпит и взели изпита, макар и с тройка, се освобождават от матура. Тази наредба помогнала на много фондоваци да завършат средното си образование. Но Петър не могъл да се възползва от нея. Случила се с него друга беля.

„Влюбих се — разказваше ми той с иронична усмивка. — Ожених се. Но бракът ми не бе щастлив. Скоро след женитбата разбрах, че тя ми е чужда. Искаше на всяка цена да ме откъсне от партията, от посещенията ми в клуба, от другарите ми, от участието ми в борбата. Да ме откъсне все едно от живота, който си бях избрали. Нашият брачен съюз висеше на косъм. Малко му трябваше да се скъса. И той се скъса.“

Не дълго след „скъсването на косъма“ Петър напуска Лом. Установява се в София. С какво се е занимавал в София, не ми е известно, но през месец ноември 1920 година той идва в Драгоман и работи на гарата пак като хамалин. Отличаваше се с голяма физическа сила и ловкост.

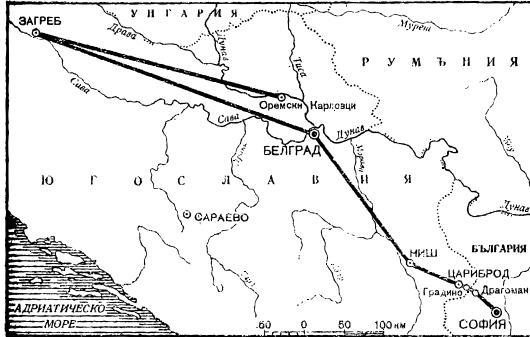
Драгоманская гара току-що беше станала гранична гара, с всички полагаими се за такава гара служби

От него разбрах, че е дошъл да работи на гара Драгоман по поръчение на Централния комитет на партията. Поръчението му е било предадено от тогавашния завеждащ международните връзки на ЦК на БКП Никола Пенев, член на ЦК — да организира нелегалния партиен канал, който да свързва двете партии — българската и югославската.

Както съм описал по-горе, по това време в Цари брод все още се намира Стефан Димитров. С него се свързва Петър. Така се слага началото на борбата и на този участък. Борба опасна, но изключително нужна за делото на революцията.

Петър Змей бе висок, набит, хубаво сложен мъж с приятно лице. В Драгоман се славеше със своята физическа сила. Товарял се вагони с яйца за износ. Той сам видигне сандъка с яйцата — а той тежи 140 килограма — и легко го пъхне във вагона. Имаше право, стройно тяло. Струва ми се, беше висок над 1,85 м. От тялото му лъхаше здраве. Очите му бяха сини, чисти. Косата — тъмноруса. Погледът — жив, проницателен. От лицето му, от очите му лъхаше доброта, честност, някаква вътрешна сила, която пленяваше. Заговорили — и думите, които казваше, и начинът, по който ги казваше, те карат да го слушаш, да му вярваш...

Умееше естествено да се приравнява с тези, с които работеше. Неговата интелигентност не му пречеше да се държи просто, непринудено, наравно със събеседника. Като хамалин той продължително време бе общувал с хамали, с други работници, с хора от народа. Когато биваше сред тях, той не се отличаваше от тях. Това качество му е помогнало много да върши успешно своята конспиративна работа. Но, струва ми се, той се държеше с тях така естествено не затова, че бе добър актор, а затова, че тези хора, с които работи, разговаря, лружи — това е народът, в служба на който той

КАНАЛЪТ ПРЕЗ 1922—1924 г.

staricaribrod.org

се бе обрекъл. Водеше скромен живот. В кръчми много не влизаше, но на народни веселия не беше свит. Играеше хора, танцуваше, общуваше да пее.

Петър не беше получил високо образование. Но по лознания и култура той се извънсяваше над мнозина, които бяха дипломирани висшисти. Беше грамотен марксист. Непрекъснато изучаваше класиците на марксизма, укрепваше идеино. Петър четеше с удоволствие и художествена литература. Според възможностите си я следеше. През следвоенните години в буржоазния свят в областта на философията, изкуството и културата господствуваше индивидуализъм. Книжният пазар бе на воден с такава „нова“ литература, която величаše отделна силна личност. Петър четеше и такава литература, но тя не го отклони от верния път, а обратно — обогати неговия кръгозор, въоръжи го с аргументи в идеите спорове.

Петър бе сила, духовно извисена личност. Той бе твърд, принципен, непреклонен, готов за саможертва за делото на революцията. В течение на пет години, до края на живота си, той с безпримерно себеотрицание изпъл-

пяващая своя партиен дълг. Намираше се непрекъснато редом със смъртта.

В края на 1924 година му бе съобщено решението на партията да напусне Драгоман и се прехвърли в Югославия. Но когато научава, че в Югославия ще върши същата партийна работа, той заявява на другарите:

— Защо ме откъсвате от земята? Драгоман и хората тук са моята твърда почва, от която излитам и не го нападатък.

Той остана в Драгоман. Но опасността от арест и нещо по-лошо започна да го дебне с всеки изминат ден все повече. И един пролетен ден на 1925 година той бе арестуван и веднага отведен в Обществената болница в София. Оттам той вече не се завърна. За нещо етично, доблестно държане в полицията говори фактът, че неговото арестуване не бе последвано от арести и неприятности за други другари, с които той работеше и поддържаше връзка. Палачите от Обществената безопасност убиха, унищожиха Петра...

Петър загина от предателска ръка. Не знае името на предателя. Не знае дали е той един или са повече но известно ми е, че по това време в Драгоман работеше като офицер от разузнаването полковник Кузманов, известният „черен“ полковник, подвизавал се във Фердинандско (сега Михайловградско) по време на Септемврийското въстание 1923 година. Този изврг се бе настанил в Драгоман, за да следи отблизо и разкрива тайните пътища на българските политически емигранти, живеещи в Югославия след въстанието.

Според мен полковник Кузманов има отношение към ареста и убийството на Петра. От друга страна, и подлата убийца на революционера Тодор Паница — Менчев Кърничева, е знаела, че Петър бе превел през границата от България Паница, който в Цариброд бе гост в нейния дом.

Завършвайки тези редове, иска ми се още веднъж да кажа: отиде си незабравимият борец и революционер, преданият до смърт на делото комунист, принципният борец за свобода и социализъм, обаятелният прекрасен другар и човек.

Съкли мой другарю, през изминалите дълги години от нашата раздяла — някои от които бяха много теж-

и за мен — аз съм си спомнял за теб. Пред твоята ветла памет, пред твоя пример и жертвоготовност аз м се прекланял, търсил съм и съм намирал сили да ивя, да се боря.

Срещата с Ликов се състоя в Петровата квартира. ристигна той, прегърна двамата през раменете, позрви ни с ласкави думи за работата, която сме свързали. После каза:

— Ха сега седнете и ме слушайте. На другарите от ентира в главни линии е известен планът на бело-вардейците за нападение на Съветска Русия. Известни в размерите на помощта, която може да се окаже на рангел. Но неговият план е построен на несигурни основи. Не са взети предвид редица нови международни възможности, укрепването на вътрешното положение в Съветска Русия при новата икономическа политика (НЕП). ъщо така Врангел и не подозира колко много е по-асанала и укрепнала бойната мощ на Червената армия.

След Генуезката конференция и Рапалския договор Германия (1922 г.) се наблюдава постепенно оттегляне а Америка и Англия от готовната нова интервенция решуци большевиките в Русия. Техният отказ от една бъдеща интервенция срещу Русия става все по-очищен и по-категоричен. Това неминуемо ще се отрази на връзите на Врангел с генералния щаб на френската армия, а още повече на неговата досегашна щедро давана финансова подкрепа.

В европейските капиталистически страни все повече се разширява и задълбочава икономическата криза. Инфлацията, безработицата и други спътници на кризата, които се отразяват на социалното положение на трудещите се, взимат огромни размери. Кризата се задълбочава особено в Германия, Австрия и Италия. Тези страни се намират пред сериозни обществени сълресения.

Революционната криза в Германия нараства не с дни, а с часове. Рапалският договор допринася за известно облекчение в икономиката на Германия, но той не може да реши тази криза, защото тя произтича от самата природа на капитализма, заострена от последиците на загубената война. Какви обществени сили ще вземат връх в Германия, Италия след кризата — засега не може да се предвиди. Кризата малко или повече руши съществуващите обществени норми.

Тази криза влияе на икономическото и социалното положение във Франция и Англия. Работническата класи тези страни води битки за социални придобивки чрез стачки и други форми на борба.

Икономическата криза в западните страни води и до други политически изменения в съществуващите обичествени норми. Може да се очаква, че Брангел ще измени свояте планове, ще изменят плановете си и генералните щабове на капиталистическите страни по отношение на евентуалната интервенция срещу Съветска Русия. Брангел няма да може да поеме главния удар във борбата срещу большевизма без пряката и ефективна военна поддръжка на капиталистическите страни. Англия и Америка категорично отказват да участват и такава авантюра. Франция се колебае. Тя вече ревизира своите позиции – още не дава съгласието си за при ко участие в една интервенция срещу Съветска Русия. Очаква се и кралският генерален щаб на Юgosлавия да последва френския. Нещо повече. Брангеловата армия не може да застане срещу Съветска Русия като монолит на военна сила. Тя се разряжда от вътрешни раздори. След разгрома на армията им в Крим сериозен претендент за главнокомандващ е и солдафонът генерал Кутепов. Те не само се карат като дядо бащина дружина. Те се отдалечават все повече и повече един от друг в становищата си за характера на военно-политическата насоченост на готовата авантюра. Брангел не че не вярва в пълния успех на акцията без военната поддръжка на капиталистическите страни. Кутепов пък е за скорошно крупно нападение, в процеса на което подкрепата ще дойде сама, стига в началото акцията да има успех.

В същото време военно-политическото, както и икономическото положение на Съветска Русия от ден на ден се консолидира. Страната изживява тежките после лици от слабата реколта в Поволжието през 1921 година. Вече се чувствуват положителните резултати от временното възвеждане на НЕП-а. Политическата спойка между правителството, народа и армията укрепва. Вътре в страната съветската власт успешно води борба срещу тероризма. Тя успешно пресича опитите на белогвардейщината да организира недоволните от новия режим. Армията, органите на реда определено се

стабилизират, укрепват. Продължават да се формират нови военни единици, добре въоръжени с военна техника, които стават солидна опора и щит срещу опитите на реакцията отвътре и отвън да свалят большевиките от власт.

Такива са, подчертава другарят, несигурните основи на плановете на Брангел за интервенция срещу Съветска Русия.

От нас се изисква да продължим да разузнаваме акво става в лагера на белогвардейската армия, настанила се в България и Юgosлавия. Да уточним с какви ефективи разполага, какви планове крои, всичко, кое-то може да влияе на изпълнението на тези планове. Аларга се с още по-голямо внимание да наблюдаваме и измененията в отношенията на Брангел и неговия енерален щаб към становищата и политиката на големите капиталистически държави по отношение на Съветска Русия. Може ли сега Брангел да разчита на финансова и военна помощ и в какви размери. Расте наражението в международната обстановка. Революционата вълна на народните маси расте. Тя тласка управляващата буржоазна върхушка към една по-категорична смяна на тактиката на открито, брутално нападение тъй като.

Ние трябва да следим много внимателно тези изменения. Да се стараем да узнаяваме своевременно и в одробности за срещите на Брангел и неговия щаб с политици, с военни и други личности и институции.

Ние трябва не само да следим, да наблюдаваме, да знаяваме. Ние трябва и активно да действуваме. Да търсим и прилагаме форми, чрез които да можем да въздействуваме на Брангел и на неговите покровители от капиталистическите страни да изменят своите планове и желаната от нас насока, която води до отказ от интервенция срещу Съветска Русия отвън.

Не се отказваме от досегашния обсег на нашата раз才算телна работа, но трябва да засилим нашето внимание към вързките на Брангел с представителите на европейските страни, особено с тези, които се колебаят, оито все още не са се отказали от участие в открит южен удар, каквито са Франция и Юgosлавия.

Ето в какво се състои своеобразното на нашата работа, произтичаща от новата обстановка.

„Има решение на Центъра — каза той — да се уничтожат и засилят пунктовете в Югославия, чрез които да се организира по-щателно разузнаване на Врангеловия щаб и на неговите органи. Налага се един другар ли замине, за да инструктира другарите, които работят близо до щабовете, да ги ориентира в новата насока на работата. Добре ще бъде този другар сам да се установи в някой град, където отблизо ще може да организира разузнаването.“

Извиках ви в София на тази среща, за да ви уведомя за новите моменти в нашата работа, както и да обсъдим заедно как да стане една среща с Барайевич, с когото трябва да поговоря. Тя трябва да стане близо до границата, но дали да бъде на българска или на югославска територия, вие ще кажете...

Ние с Петър, без да сме обсъдили и обменили мисли по този въпрос предварително, се изказахме и дната тази среща да се състои в моя дом в Цариброд. Съображенията ни бяха следните: гара Драгоман тогава беше неголямо селище. Появяването на непознати лица ще направи впечатление. Върно е, че както българската, така и югославската крайграницна полиция по онова време и не подозира, че под носа им се връши такава работа. Засега в Цариброд по-добре може да се организира посрещането и на двамата другари, спокойното провеждане на срещата, както и завръщането им да стане незабелязано.

Така и беше решено. Предстоеше да бъде уведомен Барайевич за предстоящата среща, да се съгласува с него планът за срещата и да се определят денят и часът.

Сега, от дистанцията на времето, когато се появиха в печата, в литературата, особено през последните години, редица публикации — мемоари и документи, които повдигнаха завесата на тежката, сложна и деликатна дейност през онези години, за които става дума и в моето повествование, може да се каже, че Центърът е предприел самостоятелни стъпки за дезинформация на разните белогвардейски централи — в Париж, в Югославия и другаде. Представители на фиктивно съществуващ контрапреволюционен център в Москва, с поделения в други големи градове на страната ще уговорят ръководствата на тези белогвардейски централи да се

откажат от нападение отвън, а да съредоточат вниманието и помощта си на московския център (фиктивния), който може по-лесно и по-успешно да организира едно въстание от намиращите се белогвардейци и недоволници в страната.

Няколко месеца след нашата среща в София в Югославия при Врангел се явил представител от „контрапреволюционния“ център в Москва. Врангел дълго не се съгласявал на тази среща. Съмнявал се пратеникът от Москва да не е агент на ГПУ. Най-после се съгласил. Срещата се състояла в Сремски Карловци, постоянно седалище на Врангел в Югославия.

Московският пратеник настоявал енергично силите на „освободителите“ да се насочат преди всичко за действия вътре в страната. В страната, включително и в Червената армия, имало вече създадена широка мрежа от групи, готови да действуват. Един удар отвън, колкото и да е мощен, не би имал такъв успех, какъвто би бил успехът на „вътрешните освободителни“ сили. Знае се, че Врангел много хладно е приел и мъчаливо е изслушвал представителя. Не му е дал никакъв конкретен отговор. От новата история обаче знаем, че тези срещи в Париж и Югославия са позволили на белогвардейските централи, даже и на най-реакционната групировка около генерал Кутепов.

Такова бе положението по времето — и малко покъсно, — когато се готвехме и ние да работим срещу Врангел, имайки предвид новата обстановка.

На следния ден сутринта — третия ден, откакто бяхме пристигнали в София, се отправихме обратно за Драгоман. След малка почивка тръгнахме по „нашите“ пътешки към границата. На два километра от дядо Симовата къща се спряхме да дочекаме мъркването. Като ни видяха двамата, дядо Симо и баба Пена много ни се зарадваха. Не бяхме забравили да им донесем и малък подарък. Петър остана да подремне, а аз се сбогувах и тръгнах към Цариброд. По моето пресмятане вечерната разходка по улиците е вече приключила и аз не се показах на „корзото“, а минах през Черкезка махала и по тъмните улички се прибрах у дома.

Трябваше да се мисли за две неща. Първо, как след напускане на вестникопродавството ще прикривам по-нататък своята секретна работа, която ставаше все по-сериозна и по-сложна.

Преди да заминя за София, бях вече разговарял с Петър Мирчев да постъпя на работа при него. Той все още дългогодишен член на партията. По това време се занимаваше със закупуване на яйца. Започнаха работи. Тя се състоеше в това, да нареждам яйцата в дълги ге сандъци със слама. Мирчев сам ги заковаваше. Така стапах помощник-яйчар. При постъпването на работата бях предупредил Мирчев, че от време на време ще ми се наложи да отъствувам от работа. Той се досещаше, че работя партийна работа, но не прояви любопитство.

Втората задача беше да се добера до Белград при Барайевич, за да се договорим по подробните за срещата му с българския другар.

Скоро заминах за Белград. Барайевич се беше преместил в нова квартира. Тя се намирала на улица „Косовска“. И този път пътуването ми до Белград стана със смяна на влаковете.

Явих се при Барайевич в новата квартира, пак в обичайния утринен час. Той ме беше предупредил вече да не го търся в редакцията или в помещението, където работеха ръководителите на новообразуваната „Независима радничка партия“.

Съобщих му новините. Оказа се, че той вече знае за новите моменти в нашата работа. Бързо уточнихме подробните около предстоящата среща с българския другар близо до границата. Той се съгласи с плана, който му предложих. Запитах ми само дали можем свободно да се срещнем на гарата и в града. Макар че в моето положение нямаше изменения, че бях забелязала да ме следят, решихме срещата на царибродската гара да бъде кратка — само толкова, колкото да се разменят няколко думи между чужденец и местен жител за това, какъде да върви към центъра на града, в кой хотел да отседне.

Уточнихме и деня на пристигането му в Цариброд. Това ще бъде десетият ден от завръщането ми в Цариброд.

За това време чрез машиниста съобщих на Петър да се яви при дядо Симо. Трябва да кажа, че известията и уговоренията за нашите срещи никога не правехме писмено, а само чрез хора, устно. Въобще всичко ставаше при срещи — пренасяне на материали, преда-

ване на съобщенията. Тогава нашият принцип в конспирацията бе: от ръка на ръка, от уста на уста.

Срещнахме се с Петър. Съобщих му уговорения с Барайевич ден за срещата. Петър имаше няколко дена на разположение да се уговори от своя страна с българския другар.

И ето в уречения ден посрещнах Барайевич на царибродската гара. Посрещането стана по предварително уговорения сценарий — по няколко тихо разменени думи, а после на висок глас обяснение как да отиде до хотела. Купих си вестника и трънах след него. Продължих го до хотела и продължих. Пътят беше чист от съмнителни лица.

Същата нощ Петър е превел през граничната българско-сръбска гара. Посрещането стана по предварително уговорения сценарий — по няколко тихо разменени думи, а после на висок глас обяснение как да отиде до хотела. Купих си вестника и трънах след него. Продължих го до хотела и продължих. Пътят беше чист от съмнителни лица.

Същата нощ Петър е превел през граничната българско-сръбска гара. Посрещането стана по предварително уговорения сценарий — по няколко тихо разменени думи, а после на висок глас обяснение как да отиде до хотела. Купих си вестника и трънах след него. Продължих го до хотела и продължих. Пътят беше чист от съмнителни лица.

Привечер, когато разходката по улицата беше в разгара си, излязох. Срещнах на разходката Барайевич, който също, с ръце зад гърба, спокойно се разхождаше. Дадох му знак с очи да ме следва. Така полека вървяхме до края на „корзото“. После кривнах към Черкезка махала, Барайевич след мен. По тихата безлюдна уличка стигнахме до моя дом. Оставих го на разговор със сестра ми, а аз се отправих за гробищата.

Стигнах на определеното място и зачаках. И сега ясно си спомням тази късна септемврийска вечер. Въз духът беше натежал като пред буря. Страхувах се да не завали дъжд и да понирчи на другарите да лойдат точно в уречения час. Започна да свирака и да гърми. Беше надвесил голем черен облак. Всеки миг той можеше да свали своя товар върху мен. Но ето, блесна силна светкавица и извади от мен две силуета. Единият, едрият, бе Петър, а другият — очакваният другар. Не стана нужда да се дава сигнал и да се изговаря парола.

Поведох ги наполу през гробищата, през боровата горичка, през Черкезка махала. Прескохихме през съ-

борената ограда на старата прогимназия, минахме край къщата на Токунски и по уличката благополучно се добрахме до дома.

Страхът от бурята бе приbral по ломовете всички, които бяхъ по улиците и дворовете. Изсипа се пороен дъжд, след като вече бяхме влезли в къщи.

Срещата продължи повече от два часа. Отначало Барайевич и българският другар разговаряха сами. После повикаха мен и Петър. Другарят поиска да им разкажем колкото се може по- подробно как работим, какви са ни помощниците, какви трудности срещаме в изпълнение на задачите и други. Разказахме. После стана дума, че на другаря ще се наложи да дойде в Югославия, и обсъдихме как това да стане най-добре. На мене се възложи да проследя как е преминал другарят през Цариброд. По даден сигнал от Петър от Драгоман трябва в определен ден да бъда на гарата — в чакалнята, през времето на престоя на конвенционала. Нали царибродската гара бе гранична и там се вършише митнически преглед. Конвенционалът се задържаше повече от час.

След като беше ясничко уговорено, пръв напусна дома ни Барайевич. Излязох с него навън и му обясних как да отиде до главната улица и по нея до хотел „Елин“, където бе отседнал. Още същата вечер той трябаше да замине с локалния влак за Ниш. После изведох и другите от къщи и ги придружих до разрушения зид на училището. Оттам те вече замеха — през гробищата за Градине, а оттам през границата — за Драгоман и София.

Дъждът бе спрял. Спомням си, през тази нощ не можах да спя. Бях доволен, че тази важна среща мина благополучно, и се възнувах от отговорните задачи, които предстоеше да ми се възлагат в бъдеще.

Не след дълго Петър ми съобщи датата на преминаването на другаря през Цариброд. Бях в чакалнята, когато пристигна конвенционалът. Видях как другарят слезе от влака след митническия преглед и полека се приближи до будката за смяна на вагула. После намина в чакалнята. Състая се кратък безсловен разговор. С очи той ми даде да разбера, че всичко е благополучно. Влакът замина, а аз още същия ден изпратих хабер на Петър, че преминаването през царибродската га-

ра е минало без каквото и да е усложнения и неприятности.

При поредното ми отиване в Белград Барайевич ми каза да не се бавя да отивам при полковниците, а да замина за Загреб. Там ми предстои среща с познатия български другар. Даде ми адреса на сладкарницата, където трябаше да се състои срещата. Тя беше определена за 10 часа. Въпреки че се познавахме с другаря, Барайевич ми даде една илюстрована картичка с лика на някаква красавица. Такава същата картичка трябаше да носи и лицето, с което ще се срещна в сладкарницата. Това беше предпазна мярка, в случай че познатият български другар е възпрепятстван да дойде и ще се наложи да изпрати другого на срещата в сладкарницата.

Малко преди 10 часа вече седях на една масичка в сладкарницата. В очакване на поръчаното кафе и сладкиши извадих няколко илюстровани картички, за да ги надписвам. Онази, с красавицата, оставил най-отгоре.

Точно в 10 часа се появи познатият другар. Не сглажда нужда да произнасяме контролната парола. В сладкарницата срещата ни беше кратка. Продължи само толкова време, през което уговорихме къде да се срещнем за разговор. В 4 часа след обед аз трябаше да го чакам, седнал на една от пейките на площада-градина пред гарата.

Там, на пейката, той ми предаде пакетче с писмена-та информация за своята разузнавателна работа в ща-ба на Ерцхерцоговата армия. Не ми каза къде живее и с какво официално, за прикритие, се занимава, но аз до-лових, че се е записал студент в Загребския универси-тет. Разбрахме се, че и в бъдеще ще узнаявам за датата на срещите от Барайевич, както и паролата.

Преди да си замина от Белград, наминах при Барай-евич. Той ми каза:

— Готов се сериозна акция. Повече не мога да ти кажа. Заедно с Петър трябва да разработите план за най-бързото и безопасно пренасяне на материал от Белград до София. След получаването на материала в Белград той трябаше да бъде в България не по-късно от 8 часа сутринта на другия ден.

Когато при срещата с Петър му предавах донесе-ния от мен пакет от Загреб, обсъждахме двамата обстой-

ио и изна сък най-бързо и безопасно да пренесем документите, за които Барайевич така сериозно, като никога дотогава, ме бе предупредил. Решихме да направим така: от Белград ще пътувам със сестра си. Тя ще почи важния пакет у себе си. От гара Пирот ще се качи с нас извънка баба Пенка. Иреди да стигнем Цариброд, Мичо ще успее да предаде пакета на баба Пенка. От гарата в Цариброд ние си отиваме у дома, а баба Пенка с пакета в пазарата пеша продължава до Градинце. Там трябва предиата нощ да е дошла Петър и да чака баба Иска. По-нататък — по утилките пътеки. Така ние решихме. Чувствувахме се готови да изпълним задачата, но минаха месеци, а Барайевич по въпроса за тази акция мълчаше...

През това време ходих иjakolko пъти в Белград при полковниците и в Загреб при другаря. Получавах от тях и предавах на Петър допълнителни сведения за вързките на Врангел с правителствата на западните държави, иако нови подробности за ангажименти на щаба на кралската армия към Врангел. Сломням си, че между другите сведения дочесох материали за жестоката свада на двамата белогвардейци — Врангел и Кутепов, в началото на 1923 година.

Началото, иък и цялата 1923 година не донесе приятни неща на Врангел за готовната акция срещу Съветска Русия.

В Италия беше се настанил фашизмът. Политическото положение в тази страна не се развиваше юмно добро. Фашисткото правителство беше неспокойно, въпреки че разгроми Комунистическата партия, а другите политически партии забрани. Буржоазна Европа гледаше с недоверие на Мусолини. Тя още не знаеше за неговите бъдещи намерения. Не знаеше каква ще бъде и сълбата както на националния, така и на чуждестранни капитал в страната. Известно бе, че чуждите монополи държаха здраво в своите клещи икономиката на Италия. За съдбата на тези монополи капиталистическа Европа изий-много се интересуваше.

Особено тревожно беше положението в Германия. През цялата 1923 и част и от 1924 година Германия се намираше на ръба на социалната революция. Инфляция, безработица, глад, затваряне на фабрики душеха икономиката на страната. Застрашителните размери на

икономическата криза не можеха да бъдат спрени и ликвидирани от Рапалския договор. Революционната вълна, острите класови конфликти още повече разклаща икономическото положение на страната. Стачките бяха взели широки размери. Работническата класа стройваше често политически демонстрации против строя, който не е в състояние да осигури работа, хляб. Не бяха редки случаите, когато полицията стреляше в демонстрантите. Пrolиваше се невинна работническа кръв. Политическата атмосфера все повече се нагорещваше. Зреще кризата на съществуващи обществени строй. Тогава, през 1923 година, в Саксония бе образувано правителство от комунисти и леви социалдемократи. Това правителство не можа дълго да просъществува, но този факт сам по себе си говореше колко дълбока е кризата на буржоазното господство в Германия.

Обстановката в някои европейски страни караше Англия и Франция да се съобразяват с нея. Буржоазните политики си даваха сметка, че може да се наложи те със своите войски да спасяват разбунтувала се Германия. Техният поглед трябва сега да бъде насочен преди всичко към Европа. Съветска Русия може да остане на по-заден план.

Положението във Франция и в Англия също не бе спокойно. И в двете страни, но повече във Франция професионалните съюзи на френската работническа класа и младата комунистическа партия предвождаха организираната борба на работниците, на трудещите се. Икономическото положение и тук не бе от добрите. Както френското, така и английското правителство все още успяваха да задържат на нисък и среден бал вълните на разълнуваното море, т. е. борбите на работническата класа в тези страни. Но тя им сковаваше инициативата и ограничаваша поддръжката с пари и оръжие на подготвяното нападение на Съветска Русия.

Може да се каже, че цялата 1923 година премина в колебание на френското правителство дали да продължида да поддомага Врангел. През годината Врангел иjakolko пъти пътува до Париж. Навестяват го и представители на щабовете на армии на европейските страни. Особено често той е посещаван от представители на генералния щаб на френската армия. Долавяме се,

че е предстоящ окончателен отказ от участие на Франция в готвената от Врангел авантюра. Постепенно на мяляваха френските военни доставки за Врангел, както и паричната помош.

Всички пътувания и всички срещи на Врангел с представителите на френския генерален щаб бяха зафиксирани от нашето разпознаване. Чрез другаря, който се бе настанил в Загреб, чрез мен и после чрез Петър допесенията попадаха в ръцете на заинтересовани другари.

Беше март 1923 година. Снегът се беше вече стопил. Времето се затопляше. От време на време Баба Марта се лютеше, но това не пречеше на нашата работа. Случвало се е на Петър и при дълбок сняг да преминава границата, когато следите личат, но неприятности не му се случват. При дядо Симо и при мен — аз продължавах да се занимавам с яйчарльк — беше без изменения. Готовхме се за важната акция, за която ни бе предупредил Барайевич.

И сто, един мартенски ден получих чрез Владо Ставрев—Бадин писмо, в което ми се съобщаваше, че трябва да замина за Белград. И този път пътувахме по стария начин. Водех със себе си и Мичето, защото тя трябваше да изпълнява важна роля в акцията, която ни предстоеше. Петър и баба Пена бяха предупредени за деня на нашето завръщане от Белград, за да бъдат готови за ролята според установения план. На Барайевич беше също известен в подробности планът за пренасянето на важните материали, които предстоеше да получим от него.

Пристигнахме рано сутринта в дома на Барайевич. Още веднъж съвместно проследихме плана по задачата, която ни предстоеше да изпълним. После се разделихме. Излязохме с Мичето да се поразходим и разгледаме Белград и вечерта в урежения час отново бяхме при Барайевич.

Договарахме все още не знаехме какво ни предстоише да носим. И вечерта, поглеждайки ни многозначително, той ни съобщи, че в нашите ръце ще попадне цялостният план за помощта на Врангел. Спомням си как тогава ме обзе едно особено вълнение. Изпитвах радост, че участвува в такова сериозно дело, но същевременно и страх от последствията, ако нещо се случи...

Предстоеше Барайевич да излезе от квартирата, за да донесе очаквания материал. Предупреди ни да седим хо и да чакаме. Преди да излезе, той повика настраха Мичето. Беше й дал адрес, на който да му се обади, в случай че нещо лошо се случи с мен.

Минаха два часа в трепетно очакване. И ето, той пристигна. Пристигна страшно разгневен. В последния момент подполковникът от генералния щаб, който е трябвало да вземе тайно плана, се изплашил и отказал категорично да участва в тази акция.

Тази новина и нас ни разочарова и ядоса. Барайевич дълго отправяше китни сръбски ругатни по адрес на въпросния подполковник. Като ни видя и нас такива омърлушени, почна сам да се куражи и нас да успокоjava.

— Сега не стана, но ще стане — решително каза накрая той.

Заминахме си с празни ръце. На пиротската гара баба Пена се качи във влака. Успях незабелязано да ѝ кажа:

— Не носим нищо за Петра. Кажи му да не си заминава за Драгоман. Ще дойда да се видим.

Когато казах на Петър за какво се е състояла тази сериозна акция, която с нетърпение очаквахме и за която усърдно се готвихме, той скочи от столчето, на кое то седеше, тулна се по коляното и от сърце простена:

— Ех, каква голяма риба сме изпуснали. Тази работата не бива така да оставим. Трябва да направим всичко възможно рибата да попадне в нашата мрежа.

Но мина много време и новини по този въпрос не дойдоха до нас. През това време се измениха много неща във Врангеловата армия, навсякърно много неща са се изменили и в плана на генералния щаб и той е остарял.

Другата работа продължи по старому. Посещавах другаря в Загреб, вземах от полковниците това, което ми даваха, срещах се с Барайевич.

В България се разрази деветоюнската буря. Стамбийски беше убит, партията на земеделците — разгромена. В тази кървава буря не последна роля играеха белогвардейците на Врангел. След деветоюнския преврат за белогвардейците в България настъпи по-благоприятна обстановка да си кроят кървавите планове.

Но в Европа обстановката продължаваше да бъде сложна.

В нашите донесения имаше сведения за това, че предложението на подготвителната работа във Врангеловия щаб за нападение на Съветска Русия е започнало и продължава да спада. През втората половина на 1923 година Врангел зачести посещенията си в Париж, но не маше успех.

Белогвардейците, които се намираха в България, не спираха злобата си за своите неуспехи и за своята безперспективност върху българските работници и селини, които се бяха видигали на въстание. Командуването не можеше да не знае, че е предстоящо разформиране на белогвардейските войски части, че е настъпило време да се откажат от нападение на Съветска Русия. През същата пролет на 1923 (правя малко отклонение) трябваше да съвръжъ български народен представител и член на ЦК на БКП Никола Пенев с представител на ЦК на Югославската комунистическа партия.

Петър ми съобщи деня и с кой влак Никола Пенев ще премине през Цариброд. Аз го познавах отпреди. Качих се на влака и го намерих. Издебнахме подходящ момент и си казахме необходимото. В Белград го заведох в един второразряден хотел на улица, ако не се лъжка „Сараево“ (улицата, на която бе първата квартира на Барайевич). Помогнах му да се разбере с администратора на хотела. Узнах номера на стаята и се разделих с него като случаен гражданин, услужил на непознат чужденец да му посочи хотел. Аз тогава говорех добре сръбски. Предполагах, че администраторът на хотела не е допуснал, че и аз съм българин.

Веднага след това потърсих Барайевич, съобщих му, че от София е дошъл отговорен другар на партията, който иска да се срещне с отговорен другар от ЦК на Югославската партия.

— Така си и мислех — каза Барайевич, усмихвайки се, — че за тази работа ще използват теб. Ние чакаме такъв другар от България.

Казах на Барайевич уговорената с Никола Пенев парола, с която югославският другар ще се свърже с него. Най-напред трябваше да се състои кратка среща в хотела, на която да се говорят за втората среща.

Същата вечер аз си заминах за Цариброд. След на-

ко дена сръбските вестници публикуваха едно съобщение на полицията, че в Белград е арестуван известен български комунист и депутат на Българската комунистическа партия в Народното събрание Никола Пенев, че той е бил проследен с какви хора се среща и е арестуван на третата среща с известен югославски комунист.

Това съобщение предизвика в България протестна акция в защита на Никола Пенев. От много работнически събрания се изпращаха протестни писма и телеграми до правителството да защити българския народен едстवител пред югославската полиция и Никола Пенев да бъде пуснат на свобода. Протести се изпращаха до югославското правителство.

След не повече от десетина дни Пенев беше освободен и се завърна в България.

След деветоюнския преврат, през първите дни на август, бяхме повикани един ден с Петър да се явим в София. Този път аз заминах с паспорт. На драгоманската гара се качи при мен и Петър. В София сътседхме в познатата Петрова квартира.

През тези дни българските комунисти особено много възнуваха. Наскоро от Москва се беше завърнал асиля Коларов. В Централния комитет на Българската комунистическа партия се водеха дискусии по въпроса за отношенията на партията към деветоюнските събития. Известно е, че тогава, на 9 юни, Централният комитет на БКП взе позиция на неутралитет. Изхождаше от становището, че деветоюнският преврат е останък конфликт между две буржоазии — селска и градска, и компартията ще бива да се меси. Известно беше, че на много места в страната комунисти и организации на партията не спазиха обявения от ЦК неутралитет, а застанаха на страната на земеделското правителство и се бореха с оръжие в ръка против превратаджините.

На 5—7 август се бе състояло заседание на ЦК на БКП. На това заседание, след продължителни дискусии по доклада на Васил Коларов, здравите сили на ЦК съумяха да поставят началото на прелома в дотогавашната стратегия и тактика на партията, но не успяха да наложат изводи от погрешността на деветоюнската позиция, за да се пристъпи към подготовката на

партията и на пародните маси към решителна борба срещу реакцията, която се засилваше.

С Петър бяхме в партийния клуб на Шарения (Ливов) мяст, когато узнахме за тази важна новина в живота на Българската комунистическа партия.

През тези дни се състоя една среща с другаря Ликов, който бе дошъл от Загреб в София. На тази среща той ни говори приблизително следното:

Макар че работата около щаба на Врангел по степенено намалява и навсякъде се с далеч деният, когато той и неговите белогвардейци ще трябва да напуснат България и Юgosлавия, ние трябва да продължим да следим какво става там и да се готвим да преминем на друга работа.

Той имаще предвид продължаващото напрегнато положение в Средна Европа. Германия продължаваше да се разклаща под тежестта на икономическата криза, която постепенно прерасташе в политическа.

— В България иззвяват събитията. Той имаше предвид новия курс на партията за завземане на властта от оръжие.

— Вие трябва да бъдете на линия, когато започнат събитията, които очакваме — каза ни той. Посъветваши да се назим.

Действително — събитията настъпиха. Избухна Сентенврийското въстание. Избухна и беше потушено сред стечнания и кърви.

Име с Петър минахме на друга работа.

Читателят навсякъде очаква да узнае какво стана с пленовете на врангелистите.

След отказа на правителствата на главните европейски страни, в това число и на Франция, за подпомагане и участие в нападението на Съветска Русия, което подготвяше Врангел, щабът на армията му постепенно се ликвидира, а той самият в началото на 1924 година заминава за Париж и повече не се връща.

Другият важен ръководител на белогвардейците — генерал Кутепов, който се намираше в България, също след няколко месеца замина за Париж. През тези месеци много белогвардейски офицери и войници получиха нансенови паспорти и се отправиха за Франция, за САЩ и за други страни.

Завърши един период от дейността на цариродски-

те комунисти па интернационалния фронт. Без смелостта и находчивостта на Петър Змей, без трогателната преданост към делото на дядо Симо и баба Пена, без готовността на коларския работник Владо Ставрев-Бадин, без ентузиазма на девойката-комунистка Мария Христова, не би могла да се извърши такава сериозна и пълна с опасности работа.

Нашата работа не можеше да бъде успешна, ако ние не бяхме обкръжени със симпатиите и негласната подкрепа на трудещите се в Царирод и околната.

Не е безинтересно да се знае, че само няколко месеца преди окупацията на Царирод в изборите за народни представители за кандидатите на Българската комунистическа партия бяха гласували в нашия сиromански край 1500 гласоподаватели, от които само в Царирод няколкостотин.

Когато си спомням за този период от моята партийна работа, от моя живот, мисля си и за нова добро, истинско братско сътрудничество между двете партии — българската и югославската. Имел съм контакт с много, по-малко или повече отговорни югославски комунисти. Зная с какво доверие и с какво уважение се отнасяха те към българските комунисти. И български, и югославски комунисти предано подпомагахме съветските другари с високото съзнание, че служим на едно общо дело. Или ако се изразим със съвременен език, можем да кажем, че това наше борческо сътрудничество, тази наша обща работа и борба от нова време бяха интернационализъм в действие.

Наех се да напиша нова, косто си спомням за тогавашната работа, защото изпитвам морално задължение да сторя това. Петър Георгиев-Змей загина в Обществената безопасност през 1925 година със смъртта на мъченик-герой. Не ми е известна съдбата на Милорад Барайевич. Отидоха си и почти всички, които ни сътрудничаха в това дело. Струва ми се, че с това изпълнявам своя морален дълг на комунист и към паметта на тези, които вече не са между нас...

Дейността на канала
след Септемврийското въстание
(1923 — 1928)

Излизаха се топлите слънчези дни на септември 1923 година. През деня слънцето пареше по лятному, зачери те и нощите станаха прохладни.

Скоро ще станат три години, откакто паникят Цари брод е окапиран. На пръв поглед всекидневното беше спокойно, тихо, но населението бе сподавено, омърлушено.

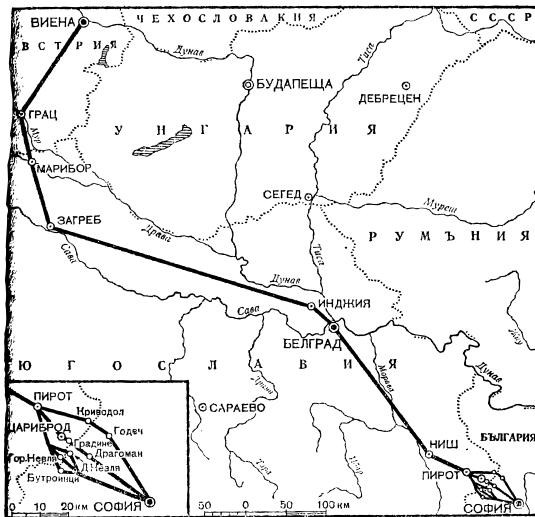
Сутрин, тръгнали да створят вратите и кепенците на своите дюжии и работилници, еснафите срецаха първите волски коли, които на дълги ритми, натоварени с царевичак, наливаха в града от полето. Това също говореше, че есента е вече дошла.

Търговците, еснафите, майсторите се оплакваха: търговията не върви, от година на година оборотът спада. Нищо чудно. Цариброд бе откъсан от своя голям естествен пазар на селскостопанска продукция — София. По-голям брой отселата на бившата Царибродска околия остана в пределите на България. Жителите на града силно намаляха (преди окапацията имаше 6000 души, сега оставаха 3000).

Привечер градът оживяваше. На дългата главна улица, на „корзото“ се разхождаше младежта. Чуваха се гълъци, смях, закачки. Малко по-късно оживленето се проскасило в отделните махали. Станиците, които имаха царевича, устройаха седенки. Глъгълката, смехът и песните се чуваха надалеч и до късно през нощта, когато възрастните вече бяха излязали първия си сън.

Макар сподавено, но животът в Цариброд си тече. Постепенно се появил у гражданините интерес към политическия живот в Юgosлавия. Отначало те се озъртхаха и не се определяха открито. Само една част от търговците, които бяха вече си създали делови връзки със търговци от Пирот, от Ниш и някои други градове, се изявиха като привърженици на тая или оная буржоазия партия, в зависимост от това, от каква партия бяха техните партньори по търговия.

В града също нямаше организация на Юgosлавската

КАНАЛЪТ ПРЕЗ 1923—1928 г.

елегалия комунистическа партия. Нямаше и други легални форми на борба на работническата класа, каквито о това време имаше в други градове на Юgosлавия.

Но все пак в последните избори за народни представители за кандидатите на Независимата работническа артия бяха дадени около 20 гласа. Това означаваше, че едно ядро от комунисти и симпатизанти на Българската комунистическа партия, останали в града след окапацията, се е запазило и е живо.

Вестта за избухналото въстание в България се посрещна от царибродчани със симпатии към въстаналите. Те знаеха за позициите и борбите на Българската комунистическа партия против войната, против откъсването на Цариброд от България, за демократични со-

циални придобивки. Малцина бяха онеzi, които през дените на въстанието отиразиха към нас, комунистите, подигравателни злобни закачки.

Ние, няколко младежи, започнахме да кроим план за преминаване на границата и включването ни в борбата на страната на въстаниците, за да дадем и нашият принос за установяването на работническо-селска власт в България.

Новините, които идваха до нас за хода на въстание то, бяха противоречиви. Бяхме чули, че жп линия София—Пловдив била прекъсната от въстаниците. Спомням си, за да проверим това, ние, младежите (Коста дин Гоцев, Георги Тодоров, Никола Грънчаров и аз), всяка сутрин следяхме преминаването през града на конвенционала, който предстоеше да премине през Бяла гардина за Истанбул — неговата крайна гара. Запомняхме номерата на вагоните и вечер, когато конвенционалът се пръвзаше от изток за Югославия и преминаването отново ирещ града, гледахме дали ще се върнат същите вагони на влака. Ако са същите, влакът не е успял да продължи своя път през Южна България, значи нашата жп линията е прекъсната и въстаниците имат успех. Забелязаните вагони се вързаха само в продължение на три дни, което означаваше, че влакът не е могъл да продължи пътя си след София.†

С тревога наблюдавахме, че в нашия град започнаха да пристигнат войски от вътрешността и Югославия. Дотогава в Цариброд квартируващо само една дружина от Пиротския полк. Ето че пристигна целият Пиротски полк. Пристигнаха от Ниш един кавалерийски и един артилерийски полк и други войски части. Научихме, че в пиротските казарми се е настанил друг нехечен полк, дошли от Ниш. Шабът на Нишавската дивизия също се бе преместил в Пирот.

Нашият град се напълни с офицери. Разбираше се, че пристигналите в Цариброд войски части бяха в пълна бойна готовност. Явно бе, че в случай на победа на въстанието кралското правителство се готвеше за въоръжена интервенция в България. През тези дни пристигна и се настани в нашия град офицерът от разузнаването на генералния щаб майор Таса Динич.

Септемврийското въстание завърши с поражение за борците.

По решение на Революционния комитет Георги Димитров и Васил Коларов с голяма група въстаници преминават българо-югославската граница. След два дена те се озовават в град Пирот, а след още други два дена — в град Ниш, заедно с група емигранти. През тези дни в Цариброд пристигна с група емигранти от Берковица и Власаки Алексиев, който е бил командир на въстаническа част в Петрохан.

Скоро при Георги Димитров и Васил Коларов в Ниш, спазвайки конспирацията, се явява познатият на читателя Милорад Барайевич и им връчва първата парична помощ за емигрантите, изпратена от Коминтерна.

Георги Димитров и Васил Коларов престояват в Ниш няколко дена. Те заминават за Белград. На белградската гара ги посрещат група български емигранти — комунисти и земеделци. На гарата да го посрещнат е дошъл и един високопоставен сърбин, познат на Георги Димитров от централния затвор, където е лежал като пленик през Първата империалистическа война и там съдбата го свързва с Димитров. Известно бе, че Георги Димитров се застъпва публично за сръбските пленници, включително в Народното събрание, апелирайки за човешко държане на властите към тях.

В Белград Димитров и Коларов отсядат в хотел „Петроград“, който бе на площада срещу гарата. Там, в хотела, идвали много български политически емигранти. Димитров веднага запитал за Александър Ликов, известен на читателя също от предните глави. Ликов се явил при Димитров след няколко дена, когато му е била осигурена надеждна безопасност. Той се е пазел да не бъде компрометиран пред югославските власти. За работата на Ликов е било известно на ЦК на БКП и лично на Димитров. Затова той веднага се е заинтересувал от него.

В Белград Милорад Барайевич по конспиративни съображения вече не отива при Димитров и Коларов.

Известно е, че в Ниш Димитров и Коларов написаха Отвореното писмо до българския народ. В това писмо ръководителите на Септемврийското въстание подчертаваха, че партията е претърпяла поражение, но не е победена. Че борбата продължава до окончателната

победа над фашистката диктатура. Разказваха, че Димитров сам е набирал в печатницата писмото.

Не след дълго, снабдени с необходимите документи, за което им с помогнал познатият висш сръбски чиновник, Димитров и Коларов заминават за Виена.

След отпечатването на писмото започва неговото изпращане в България. На ръководството на емиграцията в Югославия бе съобщено за съществуването на сигурната връзка със София — нашата канал.

В Цариброд пристигна от Ниш Замфир Попов. Идваха и други емигранти и носеха пакети с писмото. То бе отпечатано в големи количества. Приядо Симо в Градине се бяха натрупали много пакети. Петър не бе в състояние сам да се справи с пренасянето им през границата. Петър е направил няколко курса с пакетите през границата, като един път са му помогнали, дошли от София. Борис Симов, Боню Петровски и ако не се лъжва — Владо Трътков, тогава чиновник в Софийската митница.

Замфир Попов, който ръководеше препращането на писмото, изпращаше пакети и направо във Врачанския край по другари емигранти от този край. Между тях спомням си за Иван Петров Изатовски.

В непродължително време писмото благополучно, без какъвто и да е провал, беше пренесено през границата и разпространено в България в хиляди и хиляди екземпляри.

През тези септемврийски дни дойдоха от България в Цариброд Иван Крекманов и Иван Мициев. До границата ги довел Петър Змеев. Показал им югославската граница, на която двамата бегълци трябвало да се предадат. После почакал, докато благополучно се изтеглят от българска територия, и се завърнал в Драгоман. След като се предали на офицерите от сръбската застава, двамата под конвой бяха докарани в околийското управление в Цариброд.

По това време в Цариброд се намираше представители на задграничното ръководство на БЗНС със седалище Белград. Крекманов и Мициев били приятели с него. Когато ги докарват в околийското управление, те изказали желание да се видят с него. Той дошъл и пред околийския началник дал сведение за двамата,

че са земеделци, негови идейни съмишленици, и добри приятели и те биват пуснати на свобода.

Двамата другари — Крекманов и Мициев, бяха родом от Дупница (сега Станке Димитров). И двамата бяха работили на един от опасните участъци на борбата на партията. Бяха изпитани революционери.

В Дупница Крекманов е бил един от организаторите на военните групи при партията и заедно с Мициев са участвали активно в охраната на партйните публични акции. Имало е случаи, когато при изпълнение на своя партен дълг за охрана да прибягват и до оръжие. Македонствуващите националисти са ги особено ненавиждали. Много преди да избухне Септемврийското въстание, и двамата са били в нелегалност. Те са се укривали в Дупница, в Горна Джумая (сега Благоевград), в Кюстендил и на други места. Македонствуващите са ги осъдили на смърт и са ги търсели, за да ги ликвидират, но не са ги открили. Малко по-късно, по съвет на Станке Димитров, те отиват в София и тук са всецило на разположение на партията. След деветоиюнския преврат македонските националисти засилват терора. Сега и новата власт е в тяхна поддръжка. Търсено и преследвано на двамата Иванозици проръжава, но безуспешно. Тяхната революционна закалка и опит им помагат да се опазят. Такава бе тогавашната кратка история на двамата смели революционери. По професия Иван Крекманов бе адвокат, а Иван Мициев — студент по право. По-сетне те обогатяват своята биография с много смели дела като предани на делото бойци.

Когато са се разделили на границата с Петър Змеев, той им казал:

— В Цариброд потърсете непременно Стефан Христов. При нужда той ще ви установи всяка връзка със София.

Те разбрали, че Стефан Христов е непосредствената връзка на Петър в Цариброд по партйния канал.

Крекманов се срещнахме два-три пъти след неговото пристигане в Цариброд. Предостоеше му заминаване за Ниш. Натам го отправяха сръбските власти. Договорихме се, че от Ниш той ще ми съобщи адрес, на ойто, според необходимостта, ще му изпращам писма

и телеграми. Не след дълго от заминаването му за Ниш аз получих адреса.

Всичко това се случи една седмица преди да пристигнат в Ниш Георги Димитров и Васил Коларов.

Чрез Крекманов и аз се свързах с ръководството на българската емиграция в Юgosлавия.

След пристигането на Димитров и Коларов в Ниш, които познавали Крекманов още от София, те го взимат при себе си за охрана. С Крекманов е и Мициев.

Когато се е обсъждал въпросът за пренасянето на Отвореното писмо през границата за България, Крекманов съобщил, че за тази работи има вече добре действуващ канал през Цариброд, чрез Стефан Христов—Гърчего. Разказал как са преминали границата с помощта на Петър, как Петър ме е препоръчал, как се свързал с мен в Цариброд и че аз вече имам адрес в Ниш, на който мога да пиша при нужда.

Този разговор между ръководителите на емиграцията, който се е състоял в Ниш преди заминаването им за Белград, е упоменат в спомените на Коларов. В тях той говори, че пренасянето на Отвореното писмо е стапало с помощта на цариградските комунисти.

Преди идването на Замфир Попов в Цариброд с Петър преведохме бившия секретар на ЦК на БКП Тодор Луканов. Известни са грешките на Луканов както по деветоюнския преврат, така и по Септемврийското въстание. Като се грижехме с Петър за Тодор Луканов, ние изпълняхахме поръчение на партията, кое то за нас бе закон.

Петър ми е разказал за трудностите, когато го е съпровождал от София през границата до дядо Симония дом.

Петър се договорил с дежурния чиновник по движението на гара Драгоман, който е бил наш съчувственик, да спре за малко влака, с който ще пътуват те отт София, пред семафора, преди да навлезе в гарата. Така и става. Слизат двамата от влака и през полето пристигат в Петровата квартира, която, както е известено от писаното по-горе, се намираше на края на селището.

След кратка почивка тръгват на път. Разстоянието от квартирата на Петър до дядо Симовия дом в село Градини е около 17 километра, при това се върви по

камениста горска пътека, с много изкачивания и слизания. Тодор Луканов не е бил подгответен за такъв преход. Пътуването продължило дълго, с чести нежелателни почивки.

— Измъчих се с него — ми каза при нашата поредна среща Петър.

На следната вечер го взех от Градине и го доведох в моя дом, без някой да види. Поръчението на Петър беше в Цариброд да не се легализира. У дома той престоя два дена. Беше много неспокoen. Непрекъснато се разхождаше из стаята, малко говореше, много пушеше.

Крекманов дойде в Цариброд и отведе Луканов.

През онези дни веднъж дойде у дома баба Пена.

— Петър е дома. Дошли е с още един. Тая вечер да дойдеш — ми каза баба Пена.

Когато вечерта отидох у дядо Симо и влязох в сутерената одая, където обикновено Петър ме чакаше, видях един другар, който с външността си ми направи силно впечатление. Висок, красив млад човек, с буйна черна коса, с големи светещи очи и много, много слаб. Да погледнеш през ушите му — всичко ще видиш — както казва народът. Това беше Стефан Буюклиев, комунизът, активен участник в Септемврийското въстание в Ихтиманско, негов роден край.

След разгрома на въстанието и разтурянето на отряда, до идването му на югославска територия, беше изминало повече от месец. През това време Стефан преминал много премеждия. Още същата вечер той разказа на Петър и на мен своите преживелици.

След разпръскването на отряда останал сам. Двадесетина дни бродил из Ихтиманското поле, като денем се криел в купите сено, още неприбрани от стопаните. Хранел се с малкото картофи, които успявал да изрови от вече обраните градини. На няколко пъти се опитвал да кладе огън, за да опече картофите, но щял да се издаде. След много безуспешни опити той се свърздал с ятаци от Ихтиман. От тях получил малко храна и узнал, че погромаджите го търсят под дърво и камък и обещават за главата му големи пари. По всички пътища и пътеки за Ихтиман е имало засади. Дълго оцелелите другари от Ихтиманско не могат да установят връзка със София, за да може да се помогне на Сте-

фан да се изтегли в Югославия. Ог ден на ден той слабеше, губел сили. А веднъж видял сам потерята, когато го търсеща не много далеч от мястото, където се криеше. Добре, че преследвачите не са имали куче със себе си. Стефан бързо съобразил. Наблизо лежал труп на кой и неприятно миришел. Пълзешком той се добрал до леша и се мушнал под него. Дочува говора на приближаващите се преследвачи. Очаква вски миг да бъде открит. Но ето че един от групата се обажда.

— Много лошо мирише тук, бе. Хайде да тръгнем пататък.

Стефан въздъхна с облекчение, но лежи под смрадлиски конски леш до мръкнило. Той чувствува как силите все повече и повече го напускат. Разбира много добре, че дълго не ще издържи, и се отправя към жп станицата Немирово. Мушва се незабелязано в един вагон, патован с греди, и пропътува благополучно до гара Искър. В София не е смеел да слезе, защото езнаел, че полицейският час още не е отменен. Тук той установява връзка, която го предава на Петър. Тръгват с влака от София и слизат на спирката преди гара Драгоман. Пеше се дебират до квартирана на Петър. Преходят от Драгоман до дядо Симо е бил за Буюклиев много труден, защото е бил много изтощен физически.

— Завалията — казваше с истинско съчувствие Петър, — едва се добрахме дотук.

Завършвайки своя разказ за патилата си, Стефан, обръщайки се към двама ни, каза:

— Ех, другари, спасихте ме. Ако не бяхте зне...
Раззълнувано му казах и аз:

— Партията те е хвърлила в боя, партията те спасява и извежда на безопасно място.

Стефан Буюклиев не се легализира в Цариброд. Такова беше указането „от горе“. Изпратих го веднага за Ниши.

Когато пишах тези редове, се срещах с мой стар познат Иван Мициев, който сега е на 80 години. Спомняйки си общи познати и приятели и известни и на двама ни случаи и събития, стана дума и за Стефан Буюклиев. Той също ми припомни случката с конския леш. Мициев ми разказа и други страници из живота на Буюклиев, когато той в началото на 30-те години е рабо-

тил в Чехословакия по личния на съветското разузнаване. При един провал е бил съден и е лежал няколко години в чехословашките затвори.

Моята партийна работа и животът ми по-късно ме срещаха с този смел и предан войник на партията, за което ще разкажа по-късно.

Когато пренасяхме през границата Отвореното писмо на Димитров и Коларов, а след това и „Работнически вестник“, който се издаваше във Виена, постепенно от София и към София се оформиха още четири канала освен през Драгоман. Първият канал беше през Годеч—село Криводол—село Славиня към Цариброд. Вторият беше София—село Филиповци, малко южно от Драгоман към село Долна Невая и към Цариброд и Пирот. Третият — София—Брезнишко—Трънско—село Долна Невая към Цариброд и Пирот. Четвъртият — София—Трънско—село Врабча—Пирот.

След арестуването на Петър и неговата гибел останаха и се затвариха посочените четири канала. Те се сливаха в Пирот.

Цариброд беше много близко до границата и полицията следеше много зорко какво става около нея. Но през Цариброд продължаваше да се осъществява бързата връзка с ЦК на БКП вътре в страната, като се използваха другарите машинисти и огнари на българските локомотиви, които престояваха известно време на царибродската гара.

Тази връзка налагаше Цариброд да си остане главният пункт на канала и по-късно, когато прехвърлянето на литература и на партийни функционери ставаше през Пирот.

През април 1924 година нашумя случаят с провала на нелегалната печатница в София, когато при престремката бе убит един словослагател и бе тежко ранен и заловен отговорникът по организирането на нелегалните печатници на БКП Владимир Зографов.

Известно е, че след Втория конгрес на партията през 1920 година на специално съвещание ЦК взе решение за създаването на нелегални групи, на своя военна организация, в случай че буржоазното правителство посегне да я обяви извън законите.

Следвайки опита на Болшевишката партия и отчитайки ръста на революционната вълна след войната,

партията правилно се ориентира към създаването на нелегален апарат. Между другото тя организира и подготви нелегални печатници, макар че имаше своя собствена модерна печатница, в която се печатаха „Работнически вестник“ и други партийни материали. В нелегалната партийна печатница бе препечатано в десетки хиляди екземпляри Отвореното писмо на Димитров и Коларов. Но такъв начин то стигна не само до партайните членове, но и до работническата класа. В нелегалната печатница се печатаха и други материали, необходими за момента.

След Септемврийското въстание, въпреки големите успехи на Комунистическата партия в проведените накори избори се появиха неголеми групи ликвидатори, които отричаха септемврийската линия на партията и искаха пейнсто ликвидиране.

Отвореното писмо възвърна вярата на партийната маса на работническата класа в партията. Издаванието нелегални печатни материали трябващо още повече да затвърдят тази вяра. Ето защо полицията се стараеше много да разкрие каналите, по които се пренасяха отъзи нелегалните материали, както и печатницата вътре в страната, в която се печатаха други нелегални материали.

Знае се от историята, че ръководството на партията вътре в страната бе възстановено в непродължително време. То призна за правилен септемврийският курс на партията и пос отговорността, въпреки поражението във въстанието, да готови партията и трудащите се в страната за ново въоръжено въстание. На Витошката конференция под ръководството на Станке Димитров бе оформено това решение за курса на партията.

Междудвременно на полицията се удава да разкрие нелегалната печатница.

При разкриването на печатницата, както казах, в престрелка е тежко ранен и заловен Владимир Зографов. Зографов бе адвокат по професия, запасен офицер. Веднага с откарани в болница в тежко състояние. Куршум го ударил в главата и преминал през устната кухина. Изгубил много кръв. Това обстоятелство заставя полицията най-напред да го лекува, за да може да изтъръгне от него интересуващите я сведения за други нелегални печатници.

Но заздравяването на раната вървяло „много бавно“ и развитът все се отлагал. През ранната пролет на 1924 година партията организира бягството на Зографов от болницата. От своя страна той уговорил човечия, който го пазел в болницата, да избега заедно с него през граница. Така и станало.

Другарите, които организират бягството, ги дочакват на уговореното място и още същата вечер през Трънско и Долна Невая преминават границата. Зографов не се представи пред югославските власти за легализиране, а веднага замина за Ниш. Не след дълго войникът, който бе избягал с него, бе изпратен в Съветския съюз, а Зографов остана в Ниш да се лекува.

След известно време, когато на полицията стана ясно, че няма да открие следите на Зографов и на войника, във вестниците се появява съобщение, в което се казва, че войникът бил убит, а Зографов сам се измъкнал зад граница. Едно такова съобщение имаше за цел да сплаши войниците да не се поддават на подобни уговорения.

В отговор на лъжливото съобщение на полицията ръководството на политическата емиграция в Ниш бе организирало изпращането на снимка на войника от Съветския съюз до пресата в София и съобщение, че той е жив и здрав, намира се в СССР и се учи.

Зографов няколко месеца се лекува в Ниш, а след това дойде в Цариброд при мен вместо заминания Замфир Попов.

По това време Замфир Попов ръководещ прехранянето на полемигранти в България, които да работят за възстановянето и укрепването на партийните организации по места.

През 1924 година заминаха нелегално за България другарите Георги Москов, Христо Михайлоз, сам Замфир Попов, а към края на годината и Владимир Зографов.

След идването на Зографов в Цариброд Замфир Попов се бе преместил в Пирот, където известно време се занимавал с производството на ръчни бомби и други взривни вещества.

През цялата 1924 година главната работа около грааницата беше прехранянето на оръжие. За тази работа не се използваха каналите, за да не се провалят.

Пренасянието на оръжието се извършваше главно от емигрантите около Цариброд и Пирот и селата на Царибродска окolia. Зографов организираше това пренасяне.

През дядо Симо за Петър се пренесоха само няколко механизма за адски бомби. Въздържахме се да не се увлечем по тази работа.

Зографов престоя няколко месеца в Цариброд, след което замина нелегално за България.

После ще разберем, че той е бил началник на Бургаската военна област, а от началото на 1925 година — войвода на Сливенската чета. При едно сражение с предследващата ги потеря той загива през 1925 година.

Зографов беше родом от Трязята. Родителите му са възрожденци. Участвувал е в Първата световна война като офицер. Убеден тесен социалист, той на фронта работи сред войниците, като пропагандира социалистическите идеи. Беше среден на ръст, набит, изправен, с енергична походка, като военен. Широко лице, тъмноруси коси, живи, проницателни очи. Изразът на лицето съзерцоточен, строг. Рядко се усмихваше. Може би това се дължеше на раната от куршума. Той бе влязъл от едната страна на лицето и излязъл от другата, като беше му изкъртил и няколко зъба. Дупката на лицето, от която бе излязъл куршумът, беше по-голяма. С оръжието боравеше превъзходно. Беше физически силен. При сражението с полицията беше повалил един или двама полицаи. Загина със смъртта на борците-герои.

Септемврийското ядро на партията продължаваше борбата срещу ликвидаторите. Партията потегна организационно и военно свояте редове. Решенията на Витошката конференция се осъществяваха.

От емиграция нелегално пристигнаха в отделните окръзи дружарите, които възглавяваха партийната работа там. Така в Пловдив беше пристигнал Христо Михайлов, в Хасково — Георги Москов, във Враца и Берковица — Замфир Попов, в Бургас — Владимир Зографов.

Новата революционна борба беше оглавена от партията. Под нейно ръководство бяха организирани чети. Продължаваше пренасянето на оръжие и боеприпаси.

Фашистката власт разбра, че комунистите отново се готвят за въоръжена борба.

Фактически партията беше нелегална, но официално не бе обявена вън от законите. Такъв закон се подготвяше. Според него предстояше да бъде конфискувано имуществото на партията.

Ръководството на партията предприе някои мерки, за да посрещне по-безболезнено новия удар. Така например, преди да бъде разтурена кооперацията „Освобождение“, тя тайно прибра облигациите на кооператорите.

В началото на април пред една пощ Петър донесе при дядо Симо един голям вързон с облигации. Доколкото си спомням, сумата по тези облигации беше за 2 милиона лева. Това стана един-два месеца преди гласуването на Закона за защита на държавата, в който се конфискуваше цялото имущество на кооперация „Освобождение“. Облигациите бяха скрити в Цариброд, докато не беше организирано тихото пренасяне във Виена. Известно е, че по съществуващите международни норми ценни книжа, представени от чужди поданци, съответната държава е длъжна да ги изплати. В пренасянето на облигациите от Цариброд до Виена взе участие [Йордан Гоцев](#), братът на Константин Гоцев. Тяка беше спасено едно голямо имущество на партията.

След пренасяне на облигациите по искане на другарите от Центъра изпратих моята сестра (Мария Христова) при Петър Григоров в София.

Петър Григоров бе адвокат и работеше също по канала. (Години по-късно Петър Григоров бе определен от Георги Димитров за изгrev защитник на Лайпцигския процес, но не бе допуснат до съда.)

На гара Драгоман, под претекст, че трябва да премине щателен митнически преглед, Мичето е свалена от влака и откарана в митницата. В нея и в багажа й не намират нищо подозрително и я освобождават. Но влакът е вече заминал. До София тя допътува със следващия влак и се среща с Петър Григоров.

Уговарят се за втора връзка по канала на гара Сливница, където дружарите от София ще се свързват с другаря машинист, пристигащ тук с локомотив от Цариброд, за да помага при извозването на влаковете по нанагорнището към Драгоман. Това са същият машинист и същият локомотив, използвани от Петър Змей за връзка с мене.

Мичето се завърна благополучно в Цариброд.

Тази нова връзка по канала просъществува няколко месеца. Бе прекъсната след изчезването на Петър Змей от Драгоман и след смяната на машиниста.

В началото на май 1924 година Централният комитет на ВМРО подписа във Виена Манифест за обединение на всички македонски революционни сили.

В манифеста се изтъкваше, че в името на свободна Македония ВМРО ще се бори срещу балканската реакция и ще сътрудничи с прогресивните партии и организации на балканските народи. С това левицата засили позициите си.

Правителството на Демократическия сговор упражни силен натиск върху ръководителите на ВМРО. То принуди Тодор Александров да се откаже от манифеста. Не дълго след това фашистката диктатура организира кървав погром. Бяха убити Тодор Александров и други.

Един от известните македонски революционери, Тодор Паница, попърси убежище в Югославия.

От София, през стръмните пътеки от Драгоман до Цариброд, Тодор Паница бе преведен от Петър Змей.

Указанието на нашата партия е било Петър да не го води приядо Симо и да не го предава на мен, а да го пусне на югославска територия и той сам да се легализира пред югославските власти в Цариброд. Самият Паница съжелаел същото.

Пристигнал в Цариброд, Паница се явява в околови ското полицайско управление и исква среща с представителя на задграничното ръководство на БЗНС. След тази среща Паница бе освободен.

В Цариброд Паница се настанива на квартира в дома на Менчес Кърничева, негова позната, която по-сетне става негова убийца. За да се настани в дома ѝ, Паница не се е съмнявал в нейната „честност“ и „преданост“. В Цариброд, в дома на Менчес, той прекарва около една седмица, през което време е бил охраняван от Иван Минчев, също емигрант, за когото споменах по-преди.

Тодор Паница напусна Цариброд невредим. Но след девет месеца неговото име ще нашуми в цялата европейска преса. Неговото име и името на неговата убийца Менчес Кърничева.

Във Виена, по време на представление в Бургтеа-

тър, Менчес в упор с пистолет бе застреляла по пайдънски начин Тодор Паница.

Няколко думи за Менчес Кърничева. Тя е родена през 1900 година в град Крушево. Родителите ѝ са цинци – търговци. След Илинденското въстание 1903 година семейството се преселива в Цариброд. Тук Менчес прекарва своето детство и юношество. Последните години на гимназията учи в София.

Менчес бе висока, слаба, мургава девойка с гладко влечесани коси. Очите ѝ големи, проницателни. Беше самомнителна, хитра, потайна. Със своята схидна усмивка отблъскваша хората. В разговорите правеше впечатление на интелигентна жена, но не предразполагаше към искреност, не вдъхваше доверие – бе достойна дъщеря на родители търговци. Движение се само в компания на млади мъже из средата на заможните, на „видните“ в града. Беше чужда на идеологията и на борбите на работническата класа. След окупацията Менчес продължава да живее в Цариброд. Бе упорита „ухажвана“ от Иван Гюнчев, директор на Царибродската гимназия, който заедно с други български учители бе останал година-две в Цариброд след окупацията. Менчес често отиваше в София. Притежаваше румънски паспорт. Говореше се, че тя отива при свой годеник Томалевски. Тя се отдава на търговия с валута. Поне така изглеждаше външно. Баща ѝ чрез търг бе наследил буфката на гарата за смяна на валута. Така продължи до есента на 1924 година, след което Менчес изчезна от Цариброд.

По-късно вестниците съобщиха за убийството на Паница и за пея като за негова убийца.

Колко много се възмущавах. Аз знаех, че Паница се укриваше в пейния дом, знаех, че тя минаваше за негова съндейница. Значи тя подло е лицемерила и е криела още тогава ножа в пазната си. В дните, когато българската работническа партия, българското селячество и народна интелигенция водят жестока борба с настъпващия фашизъм не на живот, а на смърт, тя е решила да служи на кървавата фашистка организация не само духом, но и с оръжие. Тя прекъсна живота на един смел и честен революционер.

Националистически настроените царибродчани от-

крито одобряваха нейната подла постъпка, а ние, комунистите, я строго осъдихме и презряхме.

Не много отдавна чух от Иван Михайлов следната неустроеност около разигралата се в Бургтеатър драма.

Вечерта на представлението с присъствува и легалният чиновник Томалевски, за когото преди се го ворсие, че бил любовник на Менче. Всъщност той е бил вдъхновителят и организаторът на тази „акция“. По план се е предвиждало Менче да не се съпротивява из полицията, която ще я арестува, в случай че Папица е с охрана и охраната действува. Но Папица не е бил с охрана и Менчо сама е викала полиция и се е предала на нея, за да може в съда да пледира за по-малка присъда и да подчертасе политическия характер на своята постъпка. Така и стана.

Още няколко думи за бъгтето на Иван Михайлов, на Менче Кърничева и други убийци на стотици и хиляди честни българи след преврата на 19 май 1934 година.

Когато започна преследването, арестуването и обезопъръжаването на главарите, когото последователи, Иван Михайлов заедно с Менче, за която вече е женен, напуска Гюндемийския край и заминава за Бургаско — далеч от София и близко до турската граница. Не след дълго те преминават на турска територия. В Турция прекарват три години, а след това се озовават във Варшава, по-близко до своите хитлеристки събрания. По време на войната те продължително време се намират в Загреб, при Анте Павелич. Житейският път на Менче Кърничева ще завърши в САЩ, близо до нейния мъж и покровител Иван Михайлов.

Около мен започна да се пропуква. През четирите години на моята работа по канала не бях забелязал да съм следен, да съм под наблюдение на нечие зорко око. Не е чудно да съм бил наблюдаван, както и всички онези граждани на Цариброд, които не сътрудничаха на властта. Но мерките, които бях взел за прикритие, ни помагаха.

Продължавах да работя от време на време при Петър Мицев яйчаря — почти година. Сестра ми Мария постъпи на работа в община като чиновничка. Това беше място удобно за явка и за го използвах. При нея идваше Христо Манчев и предаване съобщенията на

Петър от дядо Симовия дом, а също и Иван Гигов от село Битроинци — Трънско, който превеждаше през село Долна Невля идвашите от България другари, а и сам ги довеждаше. По-късно той ирептизише литература, която се печаташе във Виена, и през нас — за България. Владо Ставрев, Бадин, получаваше писмата от вътрешността на Югославия. Машинистът и огният продължаваха да бъдат директна и бърза връзка с Петър.

Аз заболях. През лятото на 1924 година получих първия кръвоизлив от белите дробове. Това беше безспорният симптом за бързо развиваща се туберкулоза. Това беше сериозна заплаха за живота ми. Но за работата ми заболяването стана допълнително прикритие. По съвета на лекаря пролежах няколко дена не-подвижно. После продължих да работя както и преди заболяването.

В Цариброд имаше много болни от туберкулоза. Всяка година жълтата гостенка покосяваща живота на много млади хора. Аз се заех да изучава тази болест. Прочетох много популярна литература. Наложих си режим. Лекарства почти не употребявах. Макар и туберкулозни болен, продължавах да изпълнявам своята дълг на комунист.

Сега, когато пиша тези редове, са изминали оттогава повече от 50 години. В живота си съм преминал през много тежки испитания. Но полята за живот, волята да служа на комунистическите идеали победи над висналата над мен смърт.

През късните есенни дни на 1924 година местните полицейски власти заставиха политическите емигранти, които живеха в Цариброд, да напуснат града и се отпратят за главните местожителства на емигрантите: Горни Милановац, Нови Сад и други. От Цариброд заминаха и емигрантите-комунисти Владимир Зографов, Власаки Александров, Стоян Белев, Павел Еленков и Елена Павлова. От комунистите остана само Иван Петров, който и без това беше в нелегално положение. Той се криеше в селата около границата Криводол, Славиня и други. Когато идваше в града, обикновено се криеше в дома на Константин Еленков, а по-късно в къщата на Кирил Трайков. Двамата — Владимир Зографов и Иван Петров, се занимаваха с прехвърлянето на сър-

жие, боеприпаси и някои другари, отиващи със задачи във вътрешността на България. През това време ми го често преминаваше границата и Замфир Попов, който до 9 юни 1923 година е бил околийски началник на град Берковица.

Все през тези дни на улицата ме спря Цвятко Станиев, известен емигрант земеделец, който до 9 юни 1923 година е бил околийски началник на град Берковица.

Станиев беше неприятна, зловеща личност. Нияни па, разложен тия. Като околийски началник в Берковица е преследвал комунистите. Мнозина от намиращи се в Югославия емигранти-комунисти бяха изпитали върху си неговия полицейски бич. В Цариброд продължаваше своя разгулен живот. Изреждаше всички кръчми и не плащаше. Хората се плашеха от него. Беше публична тайна, че е на служба при офицера от разузнаването Таса Динич. И в Цариброд продължаваше да мърсева срещу комунистите.

Мразеха го не само емигрантите. Мразеха го и гражданините на Цариброд, защото ги злопоставяше пред властите.

В своето поведение на конспиратор и аз допусках един пропуск. Дружих с емигрантите-комунисти. Това не харесало на някого. Почнах да забелязвам, че съм под наблюдение, че моето поведение е на особено внимание.

И сто, среща ме на улицата Станиев и ми казва:

-- Стефане, виждаш, че властите не разрешават на емигрантите да останат да живеят в Цариброд. Трябва и аз да здравия за вътрешността, при другите емигранти. Но, между нас да си остане, на мене е възложена една важна задача и се налага, макар и нелегално, да остана в Цариброд. Смятам те за сериозен човек и те моля да ме прибереш да живея тайно у вас.

Издръпнах. Дадох си сметка колко неприятно ще бъде за мен, за моите близки и за моята работа Станиев да се настани в нашия дом и колко ще бъде по-добротично и опасно, ако му откажах. Помислих си, че това е една чистопробна полицейска проверка, и му отговорих спокойно:

-- Заповядай, Цвятко, щом смяташ, че у нас ще ти бъде добре.

Цвятко Станиев се настани в нашия дом и живя у нас около 15 дена.

Бях предупредил майка си и сестра си как да се държат с него, какво да отговарят на въпросите му. Майка ми беше неграмотна жена. От политика много не разбираше, но бе природно умна и този път ме разбра в какво положение съм изпаднал. А сестра ми Мария бе мой верен и предан помощник в работата. Тя също веднага разбра, че Цвятко Станиев се вмъква в нашия дом, за да узнае кой идва у нас както денем, така и нощем, занимавам ли се тайно с комунистическа дейност.

Ночем Станиев излизаше — ту за кратко, ту за по-дълго време. Като лисица се вмъкваше в стаята си. Всеки ден при него идваше любовницата му Венета Чепърлянска. Носеше му храна и алкохолни напитки. Той продължаваше непрекъснато да пие.

За 15-те дела, които прекара у дома, той не узна нищо от мен, нито от майка ми и сестра ми нещо повече от това, което знаеше. Узна само колко бедна беше нашата трапеза и напусна дома ни.

Вече не се криеше. Живееше си у Венета Чепърлянска, разхождаше се свободно из града, изреждаше кръчмите, служеше на полицията. Така цели 15 години до смъртта си.

През тези години политическата обстановка се измени. В Югославия бяха останали съвсем малко емигранти — единци.

Цвятко Станиев си отиде от дома, но подозрението върху мен и нашия дом си остана.

Наблизаваше 1925 година. В икономиката на капитализма настъпи подем. Подемът 1924—1929 година беше значителен, с високи темпове на ръста на производството. Това изълга буржоазните икономисти и последователите на Кауцки да твърдят, че подемът води до трайна стабилизация на капитализма, че капитализът е в разцвет.

Само Коминтернът и комунистическите партии оцениха обстановката като нов, обикновен цикличен подем при нови условия. Те дадоха на този период характеристика като временна и частична стабилизация на ка-

пиратализма. Стабилизацията се извършва на противоречивите основи на капитализма, както при всяка циклична криза, но в същото време на основата на общата криза на капитализма, открита с победата на Великата октомврийска социалистическа революция в Русия.

Както е известно, по-късно, след 1929 година, се разрази дълбока, небивала по свояте размери икономическа криза със съпроводяща я революционен подем на работническите маси.

В началото на 1925 година у нас още не бе сменил курсът на въоръжено въстание, за което се готвеше нашата партия, и работата около канала продължаваше да остава същата.

През м. февруари 1925 година стана годечкото нападение. То беше организирано от емигрантите-земеделци и с помощта на сръбската администрация. Съставът на групата — 30—40 души, — която извърши нападението, бе от земеделци, анархисти и беспартийни. Вдъхновителите и организаторите на това нападение не разбираха, че положението се е изменило и че подобни акции няма да допринесат за свалянето на властта.

В групата, която извърши нападението, нямаше комунисти и ръководството на комунистическата емиграция нямаше нищо общо с тази „акция“.

Една подробност. Нападателите са били облечени в униформа на българската армия, въоръжени с пушки манлихери, също от българската армия. Командирът им с бил облечен в униформа на български офицер. Не е трудно да се досети човек, че такава екипировка и оръжие на групата нападатели е могла да бъде дадена само от разузнавателната служба на кралската армия.

Нагадателите дадоха две жертви и се оттеглиха. Двета трупа, останали на българска територия, след това послужиха на българските власти да вдигнат шум в пресата.

В Цариброд узнахме за нападението още същия ден, когато нападателите се бяха вече завърнали. Беше хубав февруарски ден...

В организиране на годечкото нападение е взел участие намиращият се на служба в Царибродътъл българ-

ром разрезец я комунистоядец, майорът от разузнаващето Тасе Динич. Той престоя в Цариброд около две години. Почти всеки ден, привечер, се разхождаше из града, често и нощи в компания със своята метреса — една основна учителька, сръбкиня. Вървеше наперен и злозаплаждаше наляво и наляво. Бяхме узинали, че пред свои служители, с които играеше комар, той често се е хвалил за своето участие в този голям „подвиг“ — годечкото нападение.

Искам да разкажа по-подробно за този изверг, който след повече от 20 години получи възмездие за свояте престъпления от народната власт на нова Югославия.

По една случайност, след близо 50 години от онази време, когато той живееше и работеше в Цариброд, в ръцете ми попадна един таен доклад, изпратен от исърго от Цариброд през март 1925 година до генералния щаб на кралската армия.

В този доклад, в една самонадсяна форма, той съветваше генералния щаб, а отчасти и правителството, че Югославия не бива да поднemага издаването на власт на земеделците, а отче по-малко установяването в България на работническо-селско правителство, което да има корени в народа и което да има стабилна външна и вътрешна политика. Едно такова правителство, подкрепа за той, няма да прува във водите на югославската политика. Във външната си политика то ще се опира на СССР, от което Югославия не е никак заинтересована. Той препоръчва да се подкрепят въоръжените набези на територията на България. Югославия е заинтересована българското правителство да бъде слабо, нестабилно, плахо в своите външни инициативи. Още с въоръжените набези на българска територия Югославия ще отговори на набезите на македоноизвъншите на югославска територия.

В доклада Динич доказваше, че намиращите се в Югославия емигранти-земеделци не бива да бъдат подпомагани с оръжие, което да се влася в България. Той се обосноваваше така: даваното оръжие на земеделците, което се пренася в България, попада в ръцете на търговските комунисти. Те ще го използват за подготовката от тях социална революция, а в подходящ момент те ще го дадат на нашите, югославските комуни-

ти. Ето зашо на земеделците не бива да се дава оръжие.

Тази негова концепция очевидно е имала успех. Но по това време политическата обстановка в нашата страна се беше изменила. Нуждата от оръжие за борбата отпадна. По-късно, през август 1925 година, на Московското съвещание курсът на въоръжената борба беше снет. Първа задача на партията, както и на емигрантите-комунисти, стана организационното укрепване на партийните редове, борба за непосредствените икономически и социални интереси на работническата класа.

Но през април 1925 година бе извършен атентатът в черквата „Света Неделя“ в София, при който загинаха 140 души, между които и 14 генерали. Дълго българската и чуждестранната преса шумяха около то ва събитие. За извършител на атентата бяха обвинени комунистите.

Атентатът послужи на реакцията да нанесе удар върху Комунистическата партия. Бяха избити част от ръководните кадри на партията, както и хиляди редовни комунисти. Дълго време партията не можа да се съзвезми от този удар.

От Цариброд Таса Динич следеше с жив интерес събитията около атентата в България и многократно изразяваше своето злорадство. През лятото на 1925 година той си замина от Цариброд. Това, което зна за него след „славния период“ в Цариброд, е следното: става военно атака на Югославия в Албания. Там той организира разузнаване, насочено срещу демократическото правителство на Фан-Ноли. Чрез интервенция на части от югославската армия в Албания правителство то на Фан-Ноли съзлено и на негово място е поставено позорно реакционно правителство. В тази акция активно участие е взел и самият Таса Динич. След 1931 година с политически емигранти в Чехословакия, тъй като на власт в Югославия е дошла друга военна групировка. По-късно, когато хитлеристичка Германия нападна Югославия (април 1941), когато югославската армия беше разгромена, страната окупирана от хитлеристите конто поставиха в Сърбия марионетното правителство конто генерал Недич, на политическата сцена в Югославия.

вия като изпод земята излиза Таса Динич в качеството си на министър на вътрешните работи.

Таса Динич е този, който предприема жестока разправа с комунистите в Сърбия и с всички прогресивни демократично настроени хора в страната. Той преследва всички сърби патриоти, които бяха свидетели на това, как рухнаха държавата, кралският двор и цялата буржоазия наредба, които отидоха заедно с комунистите да се борят за свободата си, за нов обществен строй.

Той не щади никого. Името му става синоним на най-жесток народен мъчител. Той е интелектуалният убиец на моя съгражданин Циile – Васил Евстатиев, смел и предан комунист, районен секретар на партията в Белград.

Таса Динич накрая заслужи своето. Бил е заловен в Белград, доста време след установяването на народната власт. Съдил го е специален съд. Разказват, че по време на съда се е държал много нагло. Смъртната присъда е била веднага изпълнена.

Когато сръбският народ се бори с оръжие в ръка срещу окупаторите под ръководството на Югославската комунистическа партия, Таса Динич е подпомагал друг народен изездник – Драка Михайлович, който по разбойнически начин преследваше и атакуваше югославските партизани. Известни са черните дела на дражевистите в Бяла Паланка, в Пиротско и Царибродско. В тези краища се е ползвавал и дражевистът Аца Виданович, за когото разказах в началото на мое горестрование и който също получи от народа заслужено възмездие.

Искам да разкажа обаче за един друг югославски офицер, който по това време служи в гарнизона в Цариброд – офицера от югославската армия поручик Милойкович.

С поведението си Милойкович беше симпатичен на всички. Беше общителен, не се перчеше с офицерското си звание като други офицери от гарнизона.

Двамата много често разговаряхме на обществено-политически теми. Той осъждаваше съществуващи обществени строй в Югославия, отнасяше се със симпатия към Съветския съюз, към борбите на работническата

класа. Беше правдив, честен. Не Ѹрних пред него, че съм комунист. Това не го смущаваше.

— Не съм комунист — казваше той, — но много искам да стана. Искам животът ми да има цел, за която да се боря!

Той казваше това простичко, с подкупваща искреност и аз му вярвах.

Слопният си такъв случай. Беше през лятото. Седим в нашето дворче пред къщи и обядваме. Край кръглата писка софра сме седнали майка ми, сестра ми и аз. Обедът ни е незапържен стар фасул, печени чушки и домашен хляб. В съседната къща, с която ни разделя невисок зид, квартируваше Милойкович. Ето че се отваря прозорецът на неговата стая и той, усмихнат, се самопоканва.

— Нека да дойда при вас да обядвам.

Дойде, седна на малко трикрако столче и се извинява:

— Наблюдавах ви как се храните и така много ми се приска да бъда сред вас.

Апетитно изсърба паницата с фасулената чорба, която майка ми щедро му бе напълнила.

Ние със сестра ми подхвърляме иронични закачки. Прилича ли по вкус фасулът на гобите от офицерската столова, а майка ми се обажда в негова защита:

— Може на момчето да са омръзнали офицерските манджи. Нека си хапне от нашия фасул...

След като го опознах по-отблиzo, предложих му да ми дава оръжие и боеприпаси за нуждите на Българската комунистическа партия. Той се съгласи. Предаде ми няколко ръчни бомби.

Съобщих това на Иван Петров, който тогава се на мираше в Цариброд, да предаде тази новина на ръководството на емигрантите. От своя страна аз също писах на моята връзка в Ниш със запитване какво е тяхното отношение, ако ми се удале възможност да се снабдявам с оръжие.

С Милойкович продължавах да поддържам връзки. За мен ставаше все по-ясно, че това е млад, честен човек, на когото е нужна идеологическа закалка. Почеках да му давам легална литература, каквато имах на сръбски и на български език. Все още се страхувах да му давам нелегална литература.

Разбрах, че той отговаря за склада на оръжие при гарнизона. Държи ключовете от склада, получава и предава оръжието. Оттук и неговата възможност да изнася оръжие. Веднъж офицерът Милойкович бил дежурен в гарнизона. При обхода на военния складове за боеприпаси измъкнал един сандък с ръчни бомби, за да ни ги предаде. Вдигането на бомбите бе организирано по следния начин: всички членове на младежкия оркестър се договорят да отидат на излет към казармите на север от града, по посока на възвищението Козарица — разклонение на Видлич планина. В състава на оркестъра бяха Мария Христова, Колю Грънчаров, Киричо Трайков, Бора Ингелиз, Александър Тошев, по прякор Таратанцин, Жорж Гайдаров, Христофор Тенев, Константин Гонев и още двама, чието име не помня. Тръгва оркестърът в почти пълен състав заедно с инструментите и излетните торби за храна по пътя към казармения район. Мария и Милойкович предварително се уговорят къде ще бъде оставлен сандъкът с бомбите. И Мичето, проучила точното място, отвежда всички там. Бомбите внимателно се разпределят между оркестрантите „излетници“ и те тръгват обратно за града. На връщане, минавайки покрай казармения район, оркестърът свири походен марш и много войници застават край казармената ограда и слушат музиката на „излетниците“. Между войниците е и дежурният офицер Милойкович, който спокойно гледа преминаването на оркестрантите, като само той знае, че се пренасят бомби. Същите биват отнесени и предадени в явката. Акцията приключва сполучливо.

Но нещата се измениха. Не стана нужда да се възползвам от готовността на поручик Милойкович. Не бяха минали и десет дни след атентата в „Света Неделя“ в София, когато при поголовен обикъс от полицията на отговорните другари, политически емигранти в Ниш, било намерено и моето писмо.

По нареддане на нишката полиция бях арестуван в Цариброд. Беше ми предявено обвинение, че се занимавам с незаконно снабдяване с оръжие, за да го предавам на емигрантите-комунисти.

Още от първия разпит на полицейския чиновник разбрах, че причината за арестуването ми е моето пис-

мо, което са заловили. В него не съобщавах от кога мога да получа оръжие.

Моята позиция при последвалите разпити бе таква: не отричам, че съм писал такова писмо, но че то тогава, нито сега съм получавал каквото и да е оръжие и поради това нямам никакво престъпление. Съ общих на другарите за оръжие само със запитване, че ли те са готови да заплащат за него, ако намерят кова. Но оръжие аз въобще не съм от никого получавал.

При всички разпити аз поддържах все тази версия. Полицейският следовател ме заплашаше, че ще ме предаде на съда, но все още ме държаха под арест.

Аз при следствието не скривах, че съм противник на Цанковия режим в България, че съм готов да помогам на борците срещу този режим. Твърдях, че не съм комунист, но като всеки честен човек се взъмущавам от терора, който Цанковата власт върши над стотиците и хилядите български работници и селяни.

Позволих си и аз от своя страна да ги заплаша на полицейския чиновник казах:

— Добре, ще ме предадете на съда, но на съда ще изнеса цялата истина около годечкото нападение. Аз знам, че организаторите на това нападение са сръбските администратори, които свободно се разхождат по Цариброд, хвалят се с него и никой не ги привлича под отговорност. Това мое изявление, изглежда, остави следи върху изхода на цялата история с обвинението спрещу мене.

Междувременно поручик Милойкович е запита на няколко пъти моята сестра какво се чува за мен. Дали няма да въвлека и него в това следствие. Сестра ми Мария, която беше в курса на работата и връзките ми с него, го е успокоявала. На следствието неговото име не е споменато. Да бъде спокоен. Брат ѝ никога нищо няма да каже за него.

Искам да направя отклонение, като разкажа за по-нататъшната съдба на Милойкович.

В началото на 30-те години в някои части на югославската армия избухват спонтани бунтове срещу диктатурата на крал Александър. По това време Милойкович е капитан и служи в полка в град Марибор.

Избухва бунт и в полка в Марибор. Начело на бун-

та застават капитан Милойкович и капитан Атанаскович. Бунтът успява. Те арестуват командира на полка и вземат в свои ръце ръководството на полка. Но минават дни, а те не получават подкрепление нито от други войски части, нито от населението. Разбират, че тяхното дело е безперспективно. Пускат на свобода полковника, който ги уверява, че няма да бъдат съдени за бунта. Милойкович се предава, а Атанаскович забягва в Австроия. Милойкович е измамен. Бива изпратен пред военен съд и осъден на смърт. Загива с непрекъсната смърт един млад, доблестен демократ, който можеше да живее и да бъде полезен на своята родина. Падна жертва на жестокостта на фашистката диктатура и на своята политическа наивност.

Когато си спомням за Милойкович и неговата гибел, винаги си мисля: ако Милойкович в следващите петдесет години след напускането на Цариброд имаше връзки с Югославската комунистическа партия или с отделни комунисти и се беше идейно просветил, нямаше да даде ход на обречения на поражение войнишки бунт.

Милойкович бе човек с чиста душа. Млади царибродски комунисти! Когато се ровите в жаравата на миналото, не забравяйте и него! Той също горя с високи идеали и рано, много рано изгоря.

Царибродската полиция продължаваше да ме държи в ареста. Разпитите се разредиха. Навсякъде се надяваше, че ще се пропука още някъде и ще блесне по-голяма светлина по работата на царибродските комунисти около границата.

Но минаха повече от два месеца и нищо друго не се случи. В това време в Цариброд беше дошъл белградският адвокат Николич, кандидат за народен представител от нашия край на Демократическата партия. Дошъл по агитация на своя избирателен район. Майка ми се явява, при него и го моли за помощ. Толкова много време, откак нейният син е задържан, и не се знае с какво ще завърши това. Та той никому нищо пошто не е сторил...

Николич се заинтересува и решава да използва моя случай за свои политически цели. Той отива в полицейското околовско управление. С кого и какво е говорил, не можах да узная, но режимът се измени.

За да печели популярност сред населението, той се застъпва за мен. Навярно е използвал съществуващите сръбски закони, че арестуваният не може без присъди да се задържа повече от месец. През деня ме пуснаха да седя продължително време в двора на околинското, а за спане ми дадоха едно походно легло. Това положение продължи доста дълго. Аз станах нежелан свидетел на нощните чести тревоги на жандармите и излизането им по неизвестни задачи. Бях започнал акции на терористите от организацията „Въртоп“, ръководена, както вече писах, от бившия директор на гимназията Иван Гъшев.

Един ден ме извикаха при околийския началник. Той отправи нови закани по мой адрес и ми съобщи, че трябва да бъда отправен в Белград, в Министерството на вътрешните работи. Още същия ден, конционран от двама стражари с натъкнати на пушките ножове и с вързани ръце, бях изведен от околийското, преведен през часния до гарата. Минавайки през града с наметната през рамо червена черга, която в ареста ми служеше за постелка и завивка, аз се усмихнах и поздравих гражданите. Едни ми съчувстваха и отвръщаха на поздрава ми, други си обръщаха главата встрани, като по такъв начин изразяваха омразата си към делото, на което знаеха, че служа.

Във влака бях настанен в отделно купе. Стражарите не пускаха никого. На другия ден бяхме в Белград. И тук с вързани ръце, с червената черга през рамо, с охраната отпред и отзад, пеша пропадалих от гарата по белградските улици до Министерството на вътрешните работи. Беше хубава лятна утрин. Гражданите се спираха да ме оглеждат. Аз им се усмихвах. Някои може да са помислили, че съм комунист, други че съм закоравял престъпник. Разходката с черната черга продължи доста дълго. Министерството на вътрешните работи се оказа доста отдалечно от гарата. И стражарите се разпъшкаха, когато се изкачвахме по нанагорището на улиците.

Но ето ни най-после в чакалнята на началника на Държавна сигурност, главния ръководител на борбата срещу Комунистическата партия, срещу враговете на държавата и краля.

Казаха ни да почакаме. Изглежда, че началникът

беше зает или предварително се занимаваше с материала около моята личност. Стражарите бяха предали донесения от цариградската полиция плик. Стори ми се, че чакахмо много дълго, повече от час, когато секретарят на началника ме повика и въведе при него, като предварително ми развързаха ръцете. Стражарите останаха в чакалнята.

И досега е пред очите ми кабинетът на началника. Голямо помещение с меки кресла и друга тежка мебел. На стената размахва махало много голям стенен часовник.

Застанах до бюрото му. Разбира се, не бях поканен да седна. Поогледах се. На една от стелите видях голяма карта — схема на структурата на Коминтерна. Набързо прочетох схемата. На нея бяха отбелязани организацията на Коминтерна и отделните секции. От онога, което знаех за структурата на Коминтерна, и това, кое то зърнах на схемата, всичко изглеждаше правдоподобно.

Началникът забеляза, че поглеждам схемата, и с иронична усмивка ме запита:

— Правилно ли е дадена схемата на Коминтерна, на който ти служиш?

— Знам, че има Коминтерни, но какво представлява — не знам.

— Ето, виж, така изглежда организацията, на която ти служиш и излагаш на опасност живота си.

— Не съм комунист, но съм противник на правителството на Цанков в България — повторях аз показанията си пред полицията в Цариград. — Противник съм на такова правительство, което упражнява жесток терор над българския народ. Масовите убийства на работници, селяни и интелигенти, които стават в България, особено след атентата, ме възмущават от дън душа. Не крия, че ако имам възможност, бих помогнал за свалянето на това правительство.

— Это каква била работата. Затова си се снабдявал с оръжие, което да преддаваш на българите.

Последвала въпрос и отговори като на полицейското следствие в Цариград. Разговорът не беше дълъг.

От разпита на този голям началник останах с впечатление, че той няма намерение да се задълбочава с моя случай. Че е бил любопитен да ме види, сам да

получи впечатление от моето държане и да издале съответните нареддания до полицията в Цариброд.

Преди да се разпореди да ме изведат от кабинета му, той ми каза приблизително следното:

— Имаме голямо досие за тебе. Знаем, че си проговорих не само на Цанковото правителство в България, но и на съществуващия обществен етнос в Югоизточна Европа. Иямаме достатъчен материал да те предадем на съдебните власти. Но имай предвид, ако така проговориш, скоро ще имаме и такъв материал. Внимавай! Казвам ти това, за да си помислиш добре иако деши вървни.

Тази триада на началника на Държавна сигурност ми откри две неща:

първо, това, косто знаят за мен, не е достатъчно, за да ме съдят, и няма да ме мащнат от Цариброд, и второ, не трябва да живея с илюзии, че полицията е безразлична към мен. Отсега нататък не трябва да забравя, че полицията ме следи зорко.

— Карайте го в Главняча! В поделението на политическите! Конвойта да се подслии с наш човек — се разпореди началникът, изглежда ме още веднъж изненадил и се обрна на другата страна.

Белградската Главняча бе това, каквото беше Софийската обществена безопасност. Бях слушал много за нея, за мъките, които са изтърпели там много югославски комунисти. Че ще ме закарат при политическите, не вярвах. Той се подиграва с мен, си помислих. Ще ме закарат в приземието при криминалисти, а там е, както са ми разказвали — ад, мръсно, душно.

Пристигахме в Главняча. Отминаваме главното здание и влизаме в пристройката. По лътгия коридор вървим и спирате пред една врата, която ключа рят отваря. В недобре осветената килия виждам — се дят на пода по турски четирима-петима мъже. Они съм до вратата, когато един от тях скочи и се провиква.

— Здраво, бугарине! Шта чеш ти овде? (Какво ще ти тока?)

Това беше Отокар Кершовани, отговорен другар, хърват по националност. С него се познавах добре.

Неведнъж сме се срещали в редакцията на вестник „Београдски дневник“.

Представи ми той на другите другари, чито имена вече не си спомням. Трябаше да разкажа какво ме е довело при тях. Разказах им каквото можеше да се разкаже. Спомням си и досега как ми олекра на душата, като се намерих сред тези другари. Как съм със здравето, имам ли пари, почнаха да ме разпитват те.

— До четвъртък ще ядеш заедно с нас от нашата храна. В четвъртък ще дойдат на свидане другари от МОПР. Ще съобщим за теб. Ще започнат да носят храна и за тебе. Располагай се сега тук като у дома си.

Наредиха „софратата“ и ме поканиха. Заявих им, че на мен трябва да сложат ядене в отделна паница, защото съм туберкулозен. Но учудиха се малко и съчувствено ме погледнаха. Току ми подбутваха повече ядене.

Не дочеках четвъртъка. На третия ден ме изведоха от килията и след уреждането на някои формалности под конвой на двамата царибродски стражари бях откаран на белградската гара. Пак с вързани ръце, пак с червената черга през рамо. Беше голяма жега и стражарите се потяха и псуваха по мой адрес като виновник за тяхната мъка. Във влака съм пак сам в купето до Цариброд. Единият от стражарите току потупи вътрешния джоб на куртката си, за да се увери, че пакетът, в който се криеше нареддането на белградското полицейско началство до царибродското полицейско началство за моята бъдеща съдба, е на мястото си.

И сто ме в Цариброд. Събрали сили, крачех бодро по чаршията.

— Гледайте, гледайте, Стефан Гърчето се връща! Жив е, бе! И чергата си поси — чувам да се говори сред наизлезлите на улицата дюкянджии.

— Здрави, Стефане! — ме поздравяваха симпатизиращите. — Добре дошъл!

— В зъбите си носи душата, ама е яка... — мърмореха еснафите. — Пак и чергата си носи като знаме.

Вървях, някои поздравявах, усмихвах се. Настроението ми беше бодро. Бях разбрал, че няма да ме съдят, че ще ме освободят.

Така и стана. След два дни ме заведоха при полиций-

ския инспектор. Той надълго ми чете морал как трябва да се държа и ми каза, че ме освобождава, но съм задължен по два пъти на ден да се разписвам в полицията. Никакво излизане от Цариброд. Само с разрешение от него.

Майка ми и сестра ми много се зарадваха, че съм на свобода. Разбира се, майка ми почна да ме моли да не се занимавам повече с непозволени политически работи, а сестра ми, поглеждайки ме радостно, че съм жив и че съм си у дома, я спираше.

— Стига, мамо. Той не е малък. По-добре от нас знае какво да прави, с какво да се занимава и с какво да не се занимава.

Родствено ме посрещнаха моите другари. Разказах им за Главняча.

Чрез сестра ми получих сърдечен поздрав от поручик Милойкович за благополучното ми завръщане. Той бе трогнат, че не го споменах при разпита, и сега искрено се радваше. Почна да гледа на мене с уважение. Срещнеше ли ме на улицата, пръв ме поздравяваше с усмивка.

В продължение на няколко месеца всеки ден посещавах околовийското управление и се разписвах. Разбира се, не напусках Цариброд. После, по собствено решение, започнах да ходя в околовийското само веднъж дневно, а после съвсем престанах да се разписвам. В полицията се направиха, че не забелязват тази промяна.

Още в началото на моя арест в царибродското околовийско управление, не дълго след атентата в „Св. Неделя“ в София, една вечер сред стражарите имаше голямо раздвижване. След малко вкараха при мен в ареста няколко българи, току-що преминали нелегално границата. Между тях беше и Петър Абаджиев, един от организаторите на атентата, който бе успял да се укрие.

-- Всичките са атентатори — говореха полицайтите. За тях всеки, който преминаваше през тези дни границата откъм България, беше атентатор.

Още на следния ден Абаджиев и другите бяха откараны под силен конвой в Белград.

Доста по-късно научих, че в Белград, по ходатайство на ръководството на емигрантите земеделци Абаджиев и другите са освободени. Ръководството пък на

нашата емиграция взема мерки бързо те да бъдат прехвърлени в Австрия, откъдето заминават за Съветския съюз.

Все по това време са преминали граничната по канала дружари от Централния комитет на БКП — Станке Димитров, Антон Иванов, от централното ръководство на Комсомола — Петър Искров, Георги Ламбрев, Рубен Аврамов, а така също и Александър Миленов, Жак Натан, Вълко Червенков, Елена Димитрова, Крум Кюляков и други. Посрещал ги е и ги е препращал във вътрешността на Югославия Иван Петров.

През седмиците и месеците след атентата, когато в България вилнееше белият терор, нашият канал се използваше изключително за прехвърлянето на застрашени от арест дружари от вътрешността на страната, които бяха успели да се укрият от полицията. През тези седмици и месеци (април и май), пък и по-късно нашият канал е помогнал за спасяването на много борни комунисти и земеделци в България, застрашени от неминуема гибел.

Излязох на свобода, но малкият град живееше неспокойно, гражданините бяха угрожени. Не много преди арестуването ми в града бе пристигнал нов околовийски началник — Атанацкович. Околоийските началници в Югославия бяха винаги от управляващата партия. Тогава на власт — вече доста дълго време, бе Радикалната партия. И всички околовийски началници бяха радикали. И Атанацкович беше радикал.

Много често околовийските началници се стараеха да спечелят симпатиите на гражданите, за да могат да разчитат на гласовете им в изборите. Атанацкович правеше изключение. В скоро време той се прояви като лош, зъл човек. Държеше се надменно. На всички гледаше като на свои врагове. Ако не са комунисти, то те са омразни българи — така той гледаше на царибродчани.

С попадналите в ареста комунисти се държеше жестоко. За него те, комунистите, не бяха хора, а животни и ги третирале като такива.

С иването на Атанацкович в Цариброд всички граждани почувствуваха, че обръчът на потисничество и безправието се стяга, че е в пристъп нова полицейска вандалщина.

Атанацкович се озвери към граждяните, когато слел

убийството на Тодор Панипа от Менче Кърничева започнаха, макар и слаби, терористични прояви на организацията „Вълтор“. Имаше такива случаи: хвърлят по няколко бомби покрай границата и избият.

Всекокото самочувствие на Атанацкович от това страдаше. Той се смяташе за всесилен — каквото иска, ще направи. И точно в околната, къде тои властваше се случват такива неприятни за кариерата му неща. Най-новини са, разбира се, комунистите — мисли си той. Ако знае със сигурност, че тук е само Стефан Гърчето, който снабдявал комунистите-емигранти с оружие, не е чак толкова страшно. Шом поисква, тои може да смаже Стефана, че следа от него да не остане. Но само тои ли е? Може би в този край има няяла мрежа от подобни врагове. Комунисти или други. Трябва да се бори на два фронта, което е много трудно. Особено сложна и трудна е борбата с комунистите. Затова тои бе винаги начумерен, подозрителен. Когато втрви го улицата, изпод вежди гледа кой ще го поздрави. Една вечер, през лятото, в компания от няколко младежи се разхождат по улицата. Насреща се задава тои, Атанацкович. Младежите свалят шапки и го поздравяват с „Добър вечер“. Аз не свалям шапка и си мълча. Атанацкович се спира, застава пред мен и зло проговаря:

— Ти не знаеш ли, че трябва да поздравиш, бе? Веднага сваляй шапка!

— С моя ръка моята шапка няма да бъде свалена — казвам и го гледам право в очите, — с чужда ръка може.

Той вдигна ръка — смятах, че ще ме удари, но не. Грабна шапката ми и я хвърли на земята. Злобно изръмжа и отмина.

После няколко дена и вечерни подред злобата на деня беше случаят с моята шапка. Другарите се радваха с чувство на морална удовлетвореност, симпатизантите със задоволство коментираха случая. Малцина — търговци и богаташите само, ме осъждаха.

— Това Гърче пак си показва рогата. Ще навлече беля на целия град.

Атанацкович дълго не остана в Цариброд. Предполага се, че радикалите от Цариброд са направили постыпки пред своите партийни водачи тои да бъде сменен, за

да не злопоставя тяхната партия. Околийските началници се сменяваха, но насилието, националното и социалното потисничество си останаха. Те продължиха още по-ожесточено.

През есента на 1925 и в началото на зимата на 1926 година в Цариброд се завърнаха от вътрешността на Югославия няколко емигранти. Върнаха се Павел и Елена Еленкови. Беше им се родило дете и властите им разрешиха да живеят в Цариброд. След това си дойде Стоян Белев, а после Власачки и Люба Александрови. Под претекст, че са родени в Цариброд и имат имоти, от които могат да се препитават, те получили също разрешение да живеят в Цариброд.

По това време си замина от пашия край Иван Петров. Той беше изтеглен от пъководството на емиграцията и изпратен да се учи в Съветския съюз.

По нареддане на другарите временно прекъснаха работата по канала след арестуването ми, докато се вдигне забраната да излизам от града.

Работата поеха Павел и Елена Еленкови.

Ударът върху Българската комунистическа партия след атентата се отрази много и на работата по канала.

От България продължаваше изтеглянето през гравния на застрашените другари.

По това време през село Долна Невля (чрез Иван Гигов) е доведен в Цариброд и изпратен по-нататък и унгарският комунист Вербели.

През времето, когато бях в ареста, в Цариброд минаха за кратко време през ареста някои четници от четата на Иордан Кискинов, а и самият Кискинов.

Преминаха през царибродския арест и няколко четници от Шуменско.

Смяната на партийния курс се отрази и на работата по канала. Тя позитивна. Бяха станали и чако пропуквания.

Нямаше го вече Петър Змей в Драгоман. (Той беше убит малко преди атентата.) А главната линия на канала минаваше през Драгоман. Излезна и машинистът, по който изпращахме много често съобщения. Може би да арестуван.

Предстоеше промяна във формите и методите на работа и по канала.

В началото на пролетта на 1926 година бяха извикани в Индия, Новосадско (Югославия), където живееше голяма група полиглочески емигранти, където се беше настанила и моята връзка по канала от Цариброд, през Загреб и Граудо Виена. Тази връзка с Индия бе Никола Попов, с псевдоним Кукец. Той ми съобщи, че има рещение, според което нашият канал в бъдеще ще изпълнява следните функции:

да организира и подпомага преминаването през границата по двете направления на ръководни партийни функционери;

да организира пренасянето през границата за България партийна литература -- вестници, брошури, позиции и други материали за нуждите на партията вътре и страната.

— Досещаш се -- каза ми той, -- че материалите се изготвят и печатат във Виена. По трасето, на което си ги, трябва да пристигнат благополучно в България. За тази цел: провери си хората, на които ще разчиташ, дали са компрометирани или не; осигури адрес, на който да се изпращат материалите и писмата; да се намери подходяща квартира, в която ще отсядат преминаващите по канала отговорни другари и техните волачи; да се потърси начин за използване на издаващите в Цариброд български железничари за бърза връзка с ръководството на партията в страната; използвай хората, които досега са участвали в превеждането на другарии и в пренасянето на печатните материали от Пирот или Цариброд през границата за България. Главното лице по канала -- каза Кукец -- трябва да остане и западред в Цариброд, тъй като оттам ще се осъществява директната връзка със София.

С тези основни указания аз се завърнах в Цариброд, морално подгответен да продължа работата по канала и при новите условия.

Павел и Елена Еленкови се готвеха отново да напуснат Цариброд. Викаше ги на работа в Нови Сад емигрантското ръководство. През периода, когато временно бях прекъснал работата по канала, те изнърнаха тази работа.

След смъртта на Петър Змея те се бяха свързали със своя земляк огњаря Любен Георгиев, който пътувал от време на време до Цариброд. Те са използвали

него за връзка с ръководството на партията в София. Но тъй като Любен не идваше всеки ден в Цариброд, а и сърбите вече не разрешаваха българските железничари да излизат извън района на гарата, това затрудняваше много тази връзка и я правеше нестабилна и нередовна.

Прехвърлянето на хора през границата по това време става по каналите: София--Годеч--Цариброд--Пирот, за което се грижи Димитър Величков от Годеч с псевдоним Стефан (или Брайко). София--Филиповци--Долна Невля--Пирот -- с отговорник Иван Драгоилски (псевдонима съм му забравил). София--Трънско--Врабча--Пирот -- отговорник Никола Попов с псевдоним Горан и София--Битроинци--Долна Невля--Цариброд -- Пирот -- с отговорник Иван Гигов. -- За пренасянето на материалите от Пирот до границата отговаря Рано (Сибин Николов). Тези другари, които пренасяха литературата и превеждаха хората, бяха комунисти, калени в борбите на партията особено след войната до Септемврийското въстание 1923 година. Някои от тях живееха в пограничните села. След въстанието те всецило се отдохваха в помощ на партията.

Павел ми съобщи, че за прехвърлянето на другари през границата и той е използвал Гаца (Гаврил Димов) от Криводол, живеещ до границата, когото бяхме използвали Иван Петров и аз.

Започнахме да използваме в Пирот по-често квартирата на известния пиротски комунист, тогава студент, Гьока Димитрович и на неговата сестра Олга.

Предостоеше да се намери адрес за получаване на литературата. Цариброд беше вече неудобен за това. С помощта на Гьока Димитрович се спряхме на един пиротски книжар, който преди обявяването на Югославската компартия извън закона е бил член на партията. Със сегашното си държане на преуспяващ търговец той не беше подозрителен. Гьока Димитрович заедно с Васа Кръстич, известен пиротски комунист, уговориха книжаря. Той се съгласи. По такъв начин най-главните явки -- квартирата и адресът, бяха осигурени.

Павел и Елена заминаха. Скоро след тях и аз пътувах за Индия, където с Кукец обсъдихме направеното за бъдещата работа по канала и се уговорихме за всичко по използването на новата мрежа.

Една от явките в Цариброд беше моята сестра Мария, която продължаваше да работи в царибродската община като хипоничка. За получаване на имената използва крижарницата на Личко Кочовач и часовнициарското ателие на Жорж Гайдаров.

Идвациите през границата от София другари обикновено се придвижаваха било от Димитър Величков, било от Иван Драгонлеки или от Никола Попов и Иван Гигов до Пирот. От Пирот те се отправяха за Ниш, а поплакога се задържаха в Нови Сад, докато другарите си свършат работата, и отново ги придвижаваха във влака до Пирот и оттам през границата.

Когато пристигаха другарите в Пирот, като правило бе да бъда извикан и аз от Цариброд. Получаваха указания и от своя страна осведомяваха другарите за обстановката около границата. Донасях им обикновено и открити листове, които можеха да им потрябват по време на пътуването. При качването във влака от пиротската гара придвижаващият другар се настаняваше в съседно купе във вагона, за да може да следи и охранява отговорния другар.

През април 1926 година се получиха чрез книжари в Пирот първите пратки позиви за София, изпратени през Загреб.

Този бяха първомайски позиви, печатани с червено мастило във Виена. Тези позиви се разпространяваха в България, факт, който говореше, че вълпреки тежки удар, който понесе партията, тя се изправя на крака и че съществува партийно ръководство, което направлява нейната дейност. Позивите съдържаха пламенен призив към българските работници и селяни, към трудащите се да се борят срещу развилияния се фашизъм.

По това време стана едно много важно за царибродските комунисти събитие. Бе възстановена партийната организация като съставна част от Югославската комунистическа партия. Дотогава, както стана дума преди, имаше комунисти, които премаха като свои комунистическите идеали, които при избори гласуваха за кандидатите на Независимата работническа партия, които даваха да се разбере, че Комунистическата партия в Цариброд има свои последователи, готови за действие, но нямаше организация.

Беше оформлен партиен комитет с права на районен

комитет. В него влизаха: Власаки Алексиев, Стоян Белев, Константин Гоцев и Никола Грънчаров, аз бях избран за секретар.

Под претекст, че приятелите са дошли да ме навестят, комитетът се събираще на съездание у нас. Имаше слухи през лятото, когато комитетът се събираще в сливница на Власаки Алексиев или в гората Бочумет откъм село Градине.

Първата задача на комитета беше да оформи партийна организация от комунистите в града, да ги разпределят по ядки, да установи и поддържа връзки с партийните ръководства в Пирот и Ниш.

Доколкото си спомням, отначало се оформиха следните ядки от по трима души: Константин Еленков, Мария Христова и Бора Ингелез; Владо Бадин, Зора Панчов и Григор Иванов. Последните трима бяха стари теснини.

Членът на комитета Константин Гоцев имаше задължението да държи връзка с Чедо Алексич, сърбин, учител в основното училище, който бе по желала да членува в нашата партийна организация.

Партийният комитет възложи на мен да организирам младежите в културно-просветно дружество „Абрашевич“, каквото дружество имаше в Югославия и които бяха под ръководството на компартията.

Заех се активно с тази работа. По такъв начин отвличах от себе си вниманието на полицията. Нека си мисли, че се занимавам с културно-масова работа, докато моята главна партийна работа продължаваше да бъде каналът.

По-бундите младежки, които симпатизираха на нас, комунистите, се съгласиха с готовност да образуваме дружество „Абрашевич“. Но когато поискахме властите официално да регистрират дружеството, което си имаше устав, отказаха ни. Този първи опит за легална проява на партията в Цариброд тогава не успя.

Аз продължавах да дружа с младежите. Често устроихме излети до манастирчето. На първи май ги убедих да си закачат червени лентички и да се отправим на излет.

През това време, а и по-късно полицията правеше често обиски у дома. Надяваше се на моята небрежност – да намери компрометиращи ме нелегални мате-

риали, да ме привлече под отговорност, да ме съдят, и осъдят, та затвора да доживея броените си дни. Но това не ѝ се удаде.

Продължавах да търся легални форми за работа сред младежите. Таказа постоянна форма бях излетите. През лятото на 1926 и 1927 година организирахме екскурзия до Погановския манастир. В излета участвуваха около 20 души. Между излетниците, спомням си, бяха Георги Тодоров, Никола Грънчаров, Мария Христова, Траяна Врътловска, Велин Болевски, Сашо Градински и други.

Друга легална проява на Царибродската партийна организация бе разпространяването на позиви на легалната Независима работническа партия във връзка с изборите за Народна скупуница. Полицията видяла мен и Бора Ингелез, че разпространяваме позиви. Извикаха ни в околовското управление. Аз не се явих, а Бора отишъл. Нахокали го здравата, ударили го няколко пъти и се заканили, че още ще получи, ако не престане да помага на комунистите. И след това ние продължихме да разпространяваме позивите, само че по-предпазливо.

Бяхме се вече свързали с ръководствата на партитите организации в Пирот и Ниш, откъдето започнахме да получаваме нелегални материали, издавани от ЮКП.

През лятото на 1926 година партийният комитет ми възложи задачата да организирам младежите ученици, за които се знаеше, че симпатизират на работническото революционно движение. Някои от тях учеха в гимназията в Пирот. И дотогава аз поддържах връзка с тези младежи, като често разговарях с тях по политически и общокултурни въпроси.

Един неделен следобед през лятото на 1926 година събрах младежите Ангел Игов, Васил Иванов—Циле, Траяна Врътловска, Младен Попспасов, Йордан Рангелов, Истатко Станулов (за други не си помням) край реката при върбинте срещу Бучумет.

Предварително бях разговарял с всеки поотделно. На сбирката тогава обявих пред всички поканата за влизане в редовете на Югославската комунистическа партия. Говорих им за идеите и целите, на които слушат комунистите, за политическото положение в страната и в света, за това, какво им предстои да правят

в бъдеще, как да живеят. Слушаха ме внимателно. Те бяха будни младежи и вече бяха чели някои книги, легални издания на партията. Чувствах как се вълнуват. Вълнувах се и аз. На въпроса ми, желаят ли да членуват в партията, всички изразиха своята готовност.

От този момент вие сте членове на Комунистическата партия. Трябва да я служите всеподдайно. Преди всичко делото на партията. Личният живот, личните интереси — на заден план. Приблизително с тези думи завърших тази сбирка, на която се оформи членството в партията на изброяните по-горе младежи. За връзка на групата с мене бе определен Ангел Игов.

Изминаха петдесет години оттогава. Доколкото ми е известно, всички тези младежи служиха — кой по-вече, кой по-малко, на нашето комунистическо дело.

С вълнение си спомням за Циле. Той се оформи като истински революционер. Като ученик, като студент и като млад инженер даде всичко, което можа, за делото на партията. Бе секретар на районен комитет на ЮКП в Белград. Отдаде и своя живот. Загива, простираясь от полицейски куршум, на една от белградските улици.

Траяна Врътловска също през целия си живот е активен комунист. През нелегалния период работи в апарат на ЦК на БКП, била е член на районен комитет на БКП в София, работила е на тихия фронт в чужбина, била е доброволка в интернационалните бригади в Испания.

Младен Попспасов и Йордан Рангелов лежаха много месеци през 1929 година в нишкия затвор за разпространение на нелегални материали. Царибродската партийна организация изпраща като свой делегат на областната партийна конференция, състояла се през 1928 година в Ниш, Васил Иванов—Циле.

През 1929 година в Париж, където бях емигрирал, прочетох в един вестник, че в Цариброд е станал прорвал в партийната организация и са били арестувани: Власаки Алексиев, Константин Еленков, Младен Попспасов, Йордан Рангелов и други.

Дейността на партийната организация в Цариброд след моето напускане на града не ми е известна.

Тук искам да разкажа нещо повече за нашия из-

въстен комунист Власаки Алексиев, който се бе родил в Шагибгод и бе живял и се борил тук.

Власаки произхождаше от бедно трудово семейство. Първият към партията намира още като ученик в Трета софийска мъжка гимназия, в която са получили образование и други царицарски комунисти като Георги Тодоров, Никола Грънчаров, Коце Трайков и други.

След успешното завършване на гимназията постъпва в школата за запасни офицери в Княжево край София. Това е времето на Първата световна импералистическа война.

В началото на 1918 година той е вече на фронта. Служи в 25-и Драгомански полк, който по това време се намира на Битолския фронт. Тук той попада сред тестните социалисти офицери и войници Гаврил Генон, Замфир Попов, Петър Григоров, Генcho Лимитров, Младен Гоцев и други. Власаки не остава настрана от работата на тесните социалисти сред войните. Той чете всички материали на партията, които достигат до фронта, предава ги на други, разяснява съдържанието им, агитира против войната, за човешки права и т.н.

След владайските събития и пълното отстъпление на армията части на Първа софийска дивизия и на други дивизии остават загадени загадно от Скопие, Шип и Прилеп. При сключване на примирянето са обезоръжени и оставени като заложници на англо-френските войски. После били натоварени на пароходи в солунското пристанище и отведенни на египетския бряг.

През ранната пролет на 1919 година останатите живи от 25-и Драгомански полк се завърнаха в България. Завърна се в Цариброд с другите и Власаки.

При демобилизацията на Власаки са преплагали да остане на постоянна служба в армията, но той като антимилитарист и комунист, изпитал и ужасите на войната, отказва.

Неговият баща — Алекси Цветков, или дядо Леко, както го наричаха всички, имаше голямо желание синът му Власаки да стане адвокат. И той, въпреки немотията, която цари в семейството, се записва в Софийския юридически факултет.

Дядо Леко и баба Суса работеха от ранна сутрин до късна вечер в своето малко стопанство, за да изкарят някоя пари за училището на своя любим син.

Това малко стопанство благодарение на огромния труд, който влагаха в него родителите на Власаки, а и самият той в свободните дни от занятията в университета и през ваканцията, дава възможност за скромна издръжка на Власаки в университета.

Спомням си и следната картина от онова време, която често съм виждал.

Седи дядо Леко на малката пейка пред вратата, до зида на улицата. Около него седят — кой на зида, кой на камъните, старците от „Строшена чешма“: дядо Танко Боровски — дядото на известния партиен и държавен деец Пеко Таков, дядо Иван Дудов — бащата на загиналния по-късно през 1926 година в Обществената безопасност комунист Крум Дудов, дядо Иван Шонкин — Главата. Почти всичките са неграмотни. Седи дядо Леко и им чете вестник.

„...Ройтер“ съобщава...“ — дочувах, когато минавах покрай тях. Чете дядо Леко и после коментира прочетеното. Всичките старци го гледат в устата, без да мигнат, като от време на време някой ще попита нещо. През време на войната съобщенията от фронта ги интересуваха най-много. По-късно в ръшете на дядо Леко ще се появи и „Работнически вестник“. Убедително разяснява становището на тесните социалисти по текущите политически въпроси. Запасът от аргументи е голям. Та нали неговият Власаки така казва...

В борбата с времето и с немотията дядо Леко не можа да победи. Почина през 1922 година.

Като студент, след демобилизирането си, Власаки е активен член на Царицарската организация на тесните социалисти. С възторг прие решението за преименуване на партията в партия комунистическа.

Власаки изпълняващо решението на партията и се бореще против преддаването на Цариброд на сърбите. Власаки и Стоил Наков бяха ораторите на едно от големите събрания-митинги, които партийната организация в града организира. Спомням си как те от павилиончето пред съbralото се множество заклеймиха продажното българско буржоазно правителство.

— Само чрез социалното освобождение може и трябва да се дойде до истинска национална свобода — говореше Власаки и пламенно призоваваше на борба за социална правда и национална свобода. Митингът бе-

ше нападнат от полициан и офицери-шовинисти. Те се опитаха да го провалят, но това не им се удаде. Ораторите продължиха речите си докрай.

Дойде окупацията на Цариброд от сърбите. Власаки напусна града. Установи се да живее и работи в Берковица.

Тук той се включва активно в работата на местната партийна организация. Той е един от организаторите на Военната организация при партията в Берковския край. Взема активно участие в подготовката на Септемврийското въстание. В дните на въстанието командува група комунисти въстаници, която заедно с групата на Замфир Попов превзема Берковица. В ръцете на въстаниците пада едно планинско оръдие, с което те след това отбиват атаките на войските, настъпващи срещу Берковица откъм Петрохан.

След поражението на въстанието той заедно с група комунисти-въстаници премина през Цариброд. Бе възворен на местожителство в Ниш.

Власаки не остана със скръстени ръце и тук. През 1924 година той взема активно участие в прехвърлянето на оръжие в страната. По-късно той вече живее в Цариброд и е в ръководството на организацията на ЮКП в града. Работи до завъръщането си в България. По това време той бе арестуван по подозрение, че е организиран комунист, бе изправен пред съд, но поради липса на доказателства съдът го оправда.

1932 година Власаки заедно със своята другарка и съратница Люба се завърна в България. Установи се да живее в София. Към края на същата година той бе привлечен към Софийския окръжен комитет на БКП, чийто секретар тогава бях аз. Той имаше задължението да осъществява връзката на ОК с районните комитети на партията извън София. Такива районни комитети бяха десет. И след моето заминаване от България той е продължавал да върши тази партийна работа. През годините 1938–1939 той е член на Софийския окръжен комитет на БКП. Полицията подозира, че той работи активна партийна работа, и през 1941 година го интернира в „Гонда вода“. На 10 януари 1944 година – само осем месеца преди да изгрее свободата над трудова България, по време на бомбардировките над София заедно с Любя загива. Пряко попадение на бомба вър-

ху къщата, в чийто приземен етаж живее – улица „Карнеги“...

Власаки Алексиев ще остане в паметта на царибродските комунисти и на честните хора в нашия град като активен и предан на делото на партията деец, служил вярно през целия си живот.

През лятото на 1926 година с помощта на Гьока Димитриевич в Пирот бяха докарани две печатарски машини – американки, разбира се, разглобени на части. Скоро едната от тях бе откарана на волска кола от Иван Гигов в Долна Невая, а оттам на части в България – София. В организацията на пренасянето, което не е било лесно, са участвали още Никола Попов и Иван Драгоилски.

Дълго време втората машина остана в Пирот. С нейното пренасяне до Цариброд се зае Никола Грънчаров. И една сутрин – беше в края на лятото – Колъо взе волската кола на свои роднини и се отправи за Пирот. Натоварва през нощта сполучливо машината и пътувайки отново цял ден, привечер пристигна в Цариброд, а оттам – в Градине, при дядо Симо. Колъо прекара колата през крайните улици на града. На централната улица, през която пътят беше най-кратък, имаше опасност да срещне полицаи или други любопитни граждани и чиновници, които можеха да проявят интерес какво кара Колъо. На определени места се навъртала Мария Христова и Владо Бадин, за да проследят дали е всичко благополучно около Колъо. Аз също, като разхождащ се, причаквах Колъо извън Черкезка махала. Вече се беше мръкнало, когато чух колата да съкрята откъм града. Тя се показва, а до нея с остана в ръка се усмихва Колъо. Доволен, че дотук е минало всичко благополучно.

По-късно той ми разказа, че когато карал колата по пътя около Суково, спръял да починат преуморените добичета, които били неподковани. В това време откъм Цариброд се задават двама жандари. Спират до Колъо.

– Какво караш, младежо? Защо си спрял?

Колъо изтръпнал, но им отговорил:

– Карам багаж на един учител. Кравите са ми уморени и спрях да починат, защото не са подковани, а са и гладни. Но не смея да взема от царевичака.

А снощи царевичак имало и от двете страни на пътя из ожънатите низи.

— Влез тогава в нивата, вземи от извързаните снощи и ги метни на колата върху даскалския багаж — рече един от жандармите.

И те самите ми помогнаха да пахвърлям десетина снощи върху колата, като ги натрупах върху сандъците и на покритата със стари черги печатарска машина. Помогнаха ми да ги завържа с въжето, което носех. Единият от тях развърза един сноп царевичак и го подаде на изпрегнатите крави напред до ярема. Изгладнелите добичета грабнаха по няколко царевични стебла, издоха ги лакомо и тогава ги вирегнах отново. Помолих жандармите да избутаме колата от дълбокия страничен коловоз, където бях спрял, защото колелетата бяха затягали в колсвоя. Помогнаха ми и с продължлики пътуването. Напастина след раздялата с жандармите бях силно загрян, а от лицето ми течеше пот, но смело продължих и самочувствието ми порасна, дори затананиката тихо една песен...

Казах му, че дядо Симо го чака в Градине. Той ще поеме товара.

Тази печатарска машина не можа да се пренесе в България. По това време след атентата в „Св. Неделя“ преследването на комунистите продължаваше. Другарите от София дълго не усниваха да намерят сигурно място, където машината да бъде инсталirана. Бяха ни съобщили да не бързаме с пренасянето ѝ. Да чакаме техните указания.

Дядо Симо се посгара машината да бъде добре укрепта. Изкопа дупка в самата одая. Къщичката му беше призечна. Бе взел мерки машината да не ръждяса. Обстоятелствата в страната и около границата до Цариград така се сложиха, че машината остана да лежи дълго под дядо Симовата одая.

Когато през 1932 година бях секретар на Софийския окръжен комитет на БКП, получих указание да се опитаме да пренесем машината. Споделих това със Стоян Белев, който знаеше за тази печатарска машина. Но след шателно проучване на условията и възможностите — машината остана при дядо Симо. Та канапът все отдавна не функционираше. Работещите по него Иван

Драгоилски и Никола Попов бяха заминали за Съветския съюз.

Машината е стояла заровена у дядо Симо до 9 септември 1944 година. По нареждане на ръководството на Пиротската организация на ЮКП машината бива извадена от своето дългогодишно скривалище и открита в Пирот. Доколкото ми е известно, сега тя се намира като експонат в Музея на революционното движение в Пирот.

Никола Грънчаров продължава да сътрудничи по канала и след заминаването ми. Той участва активно в културно-масовите прояви на партийната организация. Общителен, сърден, той ставаше веднага душата на компанията, било на разходка, на излет, на вечеринка или на седянка. Бе изключително трудолюбив младеж. Още като юноша бе поел на плешищите си стопанството за изхранване на по-малките си братя и сестри.

От ранна утрин до късна вечер все работи, особено лятно време. Ще го видя на улицата в работни дрехи да побутва с остана воловете на свои роднини, които от време на време наемаше, или нарамил на плешищите си царевичак или сено за храна на добитъка, или чувал с паревница или пшеница, да крачи, приведен към Гиговата воденница.

Ще намери време да се появи и на „корзото“ или на седянката — чист, спретнат, весел, като че ли не е оставил зад гърба си тежкия, непослен трудов ден...

Кольо стана учител. Учителствува няколко години в Югославия. Не зная, но съм сигурен, че е бил много добър учител.

През 1941 година пристига в София. Работи години паред в Министерството на земеделието. Отначало любител-пчелар, по-късно става един от известните пчелопълни специалисти в нашата страна....

През лятото на 1925 година се състоя Московското съвещание на БКП. На съвещанието бе разгледано положението на Балканите, в Европа и в света. Бе констатирано, че в Европа и на Балканите е настанила частична и временна стабилизация на капитализма, макар и с някои специфични особености. Това дава основание на съвещанието да вземе решение за сменане курса за въоръжено въстание. А при особената обста-

новка в България след атентата, когато партията бе жестоко ударена, съществането решава да се вземат сериозни мерки за запазване на кадрите. На първо място да бъдат изведени от страната застрашените ръководни кадри на партията. Оцелелите чети също да прекратят активите и да се изтеглят вън от страната.

Съществанието взема и друго важно решение: да се започне работа за възстановяването на партийните организации като първа основна мярка за бъдещата настъпителна дейност на партията.

Московското съвещание отчита, че временната и частична стабилизация на капитализма, която идва и се развива върху общата криза на капитализма, няма да продължи дълго, че разгърналото се мощно движение в Европа и в света в защита на борбите против фашизма в България ще принуди българското фашистко правителство да прекрати масовото избиване на комунисти и земеделци; че на тази основа ще има възможност партията, оцелелите комунисти в страната да възстановят своите организации и да застанат начело на борбите на масите за непосредствените им икономически и политически интереси.

При новата обстановка в страната и с оглед на решението на Московското съвещание през нашия канал преминаха много ръководни комунисти, четници и други.

В началото на 1926 година отново започнаха работи по канала, което време спътвания с препращането през граница на първите партиди на позивите, печатани във Виена, както и на други партийни печатни материали.

Това беше началото на новия етап на борбите на партията след Московското съвещание. Това беше и новото съдържание на работата по нашия канал.

На Московското съвещание бе констатирано, че идейният смут у партийните членове след атентата не е изживян. Все още имаше другари, които не бяха се освободили от ултраплевите си позиции по много въпроси на текущата политика. Те подценяваха борбата на масите. Те не разбираха основното ленинско схващане, че революцията е дело на масите, а не само на революционния политически авангард.

По новое време, когато оцелялото ръководство на партията поведе смело борбата за подготовката на пар-

тията за ново настъпление, по канала минала няколко ръководни партийни функционери.

Един съботен ден през лятото на 1926 година бях извел младежите на двудневен излет до Погановския манастир. Когато се върнах от излета, заварих у дома Гьока Димитриевич. Чака ме, за да ме отвъде веднага в Пирот. При него са дошли по канала от София двама другари, които искат да се срещнат с мен. Гьока беше пристигнал от Пирот с лека кола. Това беше единствената лека кола в Пирот. Тя беше собственост на един бивш наш другар, който бе ликвидиран с движението, но от време на време правеше услуги.

Аз не седнах в колата веднага. Излязох извън града по шосето за Пирот и там се качих.

В дома на Гьока ме очакваха другарите. Те бяха двама млади мъже. Единият от тях, среден на ръст, мургав, набит, но подвижен. Когато влязох, той първично скочи.

— Хайде бе, Стефане, откога те чакаме! Сядай тука — заговори бързо, като на стар познат другарят. Това беше Младен Стоянов, секретарят на ЦК на БКП.

Другият бе висок, slab, с красиво лице и проницателен поглед. Стана и той, ръкува се с мен, като се усмихваше леко на словоохотливостта на другаря си. Този другар остана за мене непознат.

Трябваше да им разкажа всичко около канала: как работя, с какви хора, какви трудности срещам и други. Получи се нещо като доклад.

— Ами сега какви каква е опасността за нас да попаднем в ръцете на полицията по нашия път от тук на запад — покълноше го на края да узнае от мен бай Младен, както по-късно ще го наречам аз. Той беше с няколко години по-възрастен от мен.

— Дотук преминаването на границата е било най-страшното. Оттук нататък опасност от провал не ви грози — отговорих аз. Наистина дотогава терористичната организация „Въртол“ не беше развирила още своята дейност. Тя се изчерпваше с вдигане на шум до границата, с хвърлянето на някоя и друга бомба. Покъсно те ще се опитат да устройват атентати в Ниш, в Белград, в Пирот.

Бай Младен тогава ме предупреди:

— Готов се, Стефане — каза той, — за още по-

интензивна работа. Ще се наложи да изпращам по канала партийни материали — вестници, списания, брошюри, позиви и други в много по-големи количества, отколкото досега. Нашата партия трябва да покаже и на свои, и на чужди, че не е унищожена, а живее и действува. Нашето впечатление е, че твоята работа по канала е добре организирана, и вярваме, ще се справиш и с тази нова задача.

Същата вечер изпратих двамата другари до пиротската гара. Те се качиха на влака и заминаха за Загреб. По-късно ще разбера, че те са отивали на заседание на пленума на ЦК на БКП, който се състоя през септември 1926 година във Виена.

Виенският пленум взема много важни решения. Така например пленумът след основно анализиране на вътрешното и международното положение решава, че е дошло време да се премине от отстъпление към настъпление в борбата против фашизма и мракобесническата политика на българското правителство. Партията да продължи да се превъръжава с ленинските форми и методи на борба.

Пленумът решава да бъде създадена наша легална партия, която легално да поеме ръководството на борбата на работническата класа срещу фашизма, в защита на нейните интереси. Взема се решение да бъде образувана Българската работническа партия.

Наскоро след преминаването на Младен Стоянов по канала бях извикан в Индия. Това е голямо село, намиращо се на 30–40 километра от Белград. Индия беше жп възел. Оттам жп линия водеше за Нови Сад и Суботица. Влаковете за това направление спираха на главната гара. Втората жп линия отвеждаше за Загреб. Влаковете затам спираха на една постоянна спирка на края на селото, без да влизат в главната гара. Другарите ме биха предупредили, че когато пътувам за Индия, винаги трябва да взимам влак, който отива за Загреб, и да слизам на спирка Индия.

В Индия отивах при другаря Кукец, който завеждаше пункта на канала там и беше връзката със Задграничното бюро. Неговата квартира беше недалеч от спирката. Бях предупреден, че в квартирата му мога да вляза само ако на прозореца му има илюстрирана картичка с лика на една красавица. Втори екземпляр

от такава картичка носех със себе си. Тя ми беше дадена по-рано от Кукец.

Пристигнах в Индия благополучно. Бях взел мерки да не бъда проследен. В Цариброд аз продължавах да бъда демонстративно наблюдаван и следен.

Този път аз не се качих във влака за Ниш от царибродската гара, а от спирка Обреновац, която беше на три-четири километра от Цариброд. Във влака разбрах, че не съм следен от никак очи.

Кукец ми каза, че ме е извикал, за да ми съобщи, че започва изпращането на партийни печатни материали за България. Първата пратка навсякърно е дошла до адресанта в Пирот. Да имам предвид, че с приближаването на датите, които партията отбелязва (1 май, 1 август, 20 септември, 7 ноември — исторически дати от борбите на работническата класа), ще бъдат изпращани за България по наши канал позиви и други материали със съответно съдържание. Ще бъдат изпращани и пратки със списанието „Комунистическо знаме“, орган на ЦК на БКП. Ще се изпраща и „Работнически вестник“, който ще информира партийните членове и работническата класа по всички актуални политически въпроси. През канала ще се пренася и вестникът на ВМРО (об) „Македонско дело“, който ще изяснява позицията на левицата на македонското революционно движение по македонския въпрос. Ог време ще бъдат изпращани и брошури по текущи политически въпроси.

Кукец ми даде да разбера, че ще има много работа, която ме задължава да вложа умение, предизвикателност и голяма решителност, за да не допусна на мяя участък на канала провал. За бърза връзка с ръководството на партията в България Кукец се съгласи да използваме българския огньор Любен Георгиев, за когото разказах. Когато му казах, че Любен не пътува всеки ден, той се понамръщи, но като въздъхна, каза:

— Е, какво ще правим. Ще използваме Любен. Друга възможност нямаме за по-бърза връзка.

Кой беше Кукец? Това беше известният партнен деец от Бургас Никола Попов. През 1924 година е работил по прехвърлянето на оръжие от Съветския съюз за България. При провала, когато бях заловен много бургаски другари, Никола Попов успява да се укрие

и по-късно преминава в Югославия. Там работи по канала около две години. В началото на 1929 година бе прехвърлен в Австрия, а оттам — в Париж. В Париж работи известно време в съветското търговско представителство. Когато идва Иван Винаров със задача по съветското разузнаване, Кукец е привлечен за работа с него. Винаров го е познавал още по работата с прехвърляне на оръжие през Черно море и е ценял неговите качества на конспиратор.

По-късно Кукец е изпратен от Винаров в Полша. Тук той се легализира, като става градинар, даже бива избран за председател на сдружението на градинарите българи в Полша. Кукец се задържа на работа на тихия фронт доста дълго — до началото на Втората световна война. След окупацията на Полша от немците той е арестуван и безследно изчезва.

Тогава, на срещата с Кукец в Индия, бяхме уговорили с големи подробности нашата бъдеща работа. Завърнах се в Цариброд, въздушевен да продължа работата по канала с нови сили и в по-големи мащаби.

При книжария в Пирот започнаха да пристигат очакваните материали. Започна тяхното пренасяне през границата.

Спомням си за бай Гацо (Гаврил Димов) от Славиня. Той пристигаше в Пирот с едно или с две кончета, спираше пред книжарницата и заедно със закупените учебници и тетрадки за училищата в планинските села товареше и пакетите с нелегални материали. Всичко това той правеше много умело и не се проваля. От него нелегалните материали попадаха у Димитър Величков, нашия постоянен куриер. Той ги отнасяше в Годеч, а от Годеч по свои хора Величков ги изпращаше в София.

В Пирот при книжаря идващие нашият куриер Рачо (Сибин Николов), понякога с Иван Гигов от Долна Невля. Той пристигаше в Пирот на кон или с волска кола. Товареше „стоката“ и си отиваше. Укриващ се в специално направено скривалище извън селото. Той пренасяше по-голямата част от материалите. Имаше по-големи възможности. За прехвърлянето на материалите в България му помагаха Иван Гигов, Иван Драгонски и Никола Попов — Горан.

Така се пренасяше литературата по канала повече

от две години — до моето заминаване от Цариброд.

В началото на 1927 година през канала мина Кекиков, член на ЦК на БКП, завеждащ техниката на Централния комитет. Той отговаряше пред ЦК за канала. Тогава той мина, за да провери лично на място организацията. Един вид беше дошъл на инспекция. При срещата трябваше да му разкажа в подробности и какво около работата по канала — за хората, за самата техника на получуването и пренасянето на материали. Как използвам огияра на машина 871 (помня и сега номера на машината) за връзката с ЦК на БКП. Тази връзка бе периодична, защото машина 871 не иднеше всеки ден в Цариброд, както помощната машина към жп депото на гара Цариброд.

Отначало огиярът на тази машина бе Любен Георгиев. Но при един случай в Драгоман той е бил заподозрян от полицията и бива сменен. На негово място бе назначен друг огияр, също например другар, който продължи работата.

Аз знаех разписанието на машината 871 и когато влакът минаваше през града — и в дъжд, и в пек, из стояща отстрани на жп линията, до прелеза за Йордановата воденица, където линията прави завой. Когато минава влакът там, огиярят е на прозореца. Давам му сигнал: ако има нещо за предаване — ръцете ми са изхвърнати в джобовете. Няма ли нищо — почесвам си главата.

Лично с огияря се срещах рядко. Само тогава, когато трябваше да му предам важно съобщение или пари. Обикновено за междинна връзка използвах ту Коне Еленков, ту Йордан Рангелов, ту Ангел Игов.

Тази работа беше най-узависима от провал и затова използвах повече другари, за да дезориентирам полицията.

Случвало се беше при изпълнение на задачата другарите да преживеят драматични моменти, но провал не стана.

Например спомням си следния случай, станал с Ангел Игов.

Отива Ангел на гарата да предаде поредното писмо на огияря на локомотив 871. Срещата трябвала да става при депото, но очевидно Ангел е закъснял и огиярят го няма. Той е вече в локомотива, който е готов

за прикачване. Ангел, при желанието да изпълни задачата, пренебрегва конспирацията и се приближава до локомотива. Огият го вижда, изненадва се, но събразва и пуснамного пάра, като скрива всичко наоколо. Ангел поставя писмото на стъпалото на локомотива, огият го настъпва с крака и Ангел се отдалечава, преди парата да се е разсеяла.

Когато отивах на среща с огия, обикновено вземах със себе си сестра си Мичето. Тези срещи винаги криеха големи опасности. От една страна, полицията винаги ходеше по петите ми. От друга — сериозно бях следени и българските железничари, на които се налагаше да престояват или да преспиват в Цариброд.

От гарата до общежитието, където пощуваха, бях съпровождан от полицай или агент. Страхът на полицията бе голям не само от една евентуална връзка на българските железничари с царибродските комунисти, но и от местните „въртощи“. Ние българските железничари бе забранена каквато и да е връзка с местното население. Огият отиваше от общежитието до гарата по-рано, за да пригответ машината. Това обстоятелство ни използвахме за нашите мимолетни срещи. С всеки изминат денставаше все по-очебийно, че съм следен. Следеше ме не само полицията. Около мен често се навъртава и известняти и пропаднал тип, продал се на сръбското разузнаване — Цвятко Станисев.

Но натрупаният богат опит в работата по канала и голямата бдителност, която произвоявахме, ни предизвикала от провал. Нашето звено по канала, въпреки интензивното течение по него, не се скъса, не се провали. А това беше от голямо значение за цялостната работа по канала.

На срещата с Кесяков той ни похвали и отново подчертава от какво огромно значение е за партията нашият канал да функционира нормално. Той разказа колко другарите в страната са доволни, когато получават изпратената чрез час партийна литература.

— Пази се! — бях думите му при сбогуването.

В страната сред редиците на партията се бе вече почувствува оптимистичният настъпителен полъх на решението на Московското съвещание на ЦК на БКП. Постепенно партийните организации се възстановиха. На мястото на падналите в борбата комунисти и сми-

гриалите заставаха нови, млади надеждни кадри. Постепенно, но сигурно партията вървеше по пътя на болшевизацията. Много от провежданите стачки завършваха с частичен успех. Това даваше кураж на работническата класа да вдига глас на протест, да настоява, да иска.

Редовите комунисти, НРПС и голямата част от работническата класа приеха с въодушевление решението за създаване на легална Българска работническа партия. С легални форми тя започна да защищава интересите на трудещите се.

През пролетта на 1927 година по канала отново премина бай Младен Стоянов. Този път той се придружаваше от Младен Стоименов. Със Стоименов се познавахме. Бяхме съученици от Трета мъжка гимназия. Той беше родом от село Студена, Пернишко.

И този път бай Младен пожела да чуе подробна информация за моята работа.

— Да знаеш, Стефане, каква хубава работа свършил у нас сред другарите, сред работниците материалисти, които ни препращат! Щом дойдат при вас, не ги задържайте! Бързо ги препращайте! Чакаме ги като гладни топъл хляб.

Бай Младен говореше темпераментно, като скачаше от въпрос на въпрос. Потупващ ме по рамото, святкаше с очи.

Спомням си такава подробност. Когато говореше с мен, той държеше в ръцете си вестник „Новини“, който се списваше от комунисти и на чийто страници се изнасяше становището на партията по различни политически и културни въпроси в тази много сложна обстановка в страната.

Слушам репликите на бай Младен, а очите ми все във вестника (колко много обичах да чета тогава!).

Бай Младен забеляза интереса ми към вестника и каза:

— Когато се върна в България, ще кажа да ти го изпращат. Той е легален вестник. Ше си го получаваш официално, открито. Кажи на какъв адрес?

И този път дадох на бай Младен два фалшиви открити листа — за всеки случай. С тях ме снабдяваше Мичето, моята сестра. Тя продължаваше да работи в общината в Цариброд и се занимаваше с издаването на

откритите листове. Олга Димитревич, у която бяха от седнали, купи билетите и им ги предаде в тъмното, на страни от гаровото здание.

Проследих качването им във влака и отпътуването от разстояние. Въздушнах. Всичко мина и този път успешно.

След два месеца получих вестник „Новини“ — добре опаковано малко пакетче. Когато раздавачът минаваше да раздаде пощата — около 10—11 часа, аз обикновено седях пред кафенето на дядо Гоце Мадов и го чаках. Получавах вестника и още там го разгървах да го чета. Около мене винаги имаше граждани, които си пиеха кафето или просто седяха на приказки.

Като ме видеха с български вестник в ръце — всички се разблъгваха. Хората бяха наплашени. Страхуваха се властите да не ги заподозрат, че се поддават на българска пропаганда. Казваха си: „Я да съм по-далеч от Стефан“. Около мен оставаха само другарите или нашите симпатизанти. Очакваха да прочета вестника и да им разкажа какво пише в него.

Прочетях ли вестника, сгъвах го, пъхах го във външния джоб на сакото си, но така, че да се вижда, и се разхождах по улицата. Е, то и аз не съм бил чужд на ненужната младежка дързост.

Един ден взе от мен вестника Бора Ингелез. Отишъл в другото кафене — на Гошо Трънски, което беше точно срещу околовийското управление. Седнал, разгърнал „Новини“. Намиращите се около него се разбягали, както и при мой случай. Но някой мерзавец съобщил отсреща, че Бора чете български вестник. Ето че идвала пандурина и му казва:

— Вика те началникът, ама веднага!

Началникът разпитва Бора какъв е този вестник, дество го е чел, откъде го има и т. н. Бора си казал всичко.

— От Стефан Гърчето го взех. Той го получава всеки ден по пощата от София.

— Ще ми четеш български вестници, а? — разярил се началникът и зашлевил на Бора два-три шамара. После наредил да извикат и мене.

Още седях пред кафенето на дядо Гоце, когато дойде пандурина, за да ме извика. Бях вече научил, че Бора е извикан от началника и павярно го бият.

— Да кажеш на началника, че няма да дойда. Ако изпрати стражар да ме арестува и да ме отведе при него — така може. Да видят хората, че ме арестуват, задето съм чел вестник. Не, няма да дойда.

Пандуринът си отиде, а стражар не дойде.

На другия ден, когато се връщах от гарата, където отивах всеки ден да си купувам вестници, и вървешком преглеждах заглавията на вестниците, чувах зад себе си тъвърди мъжки стъпки. Позастанах, вгледан във вестника. Пред мен се изправи подполковникът от разузнаването Груйчич, страшилището за мнозина в нашия град.

— Ти защо нарушиш общесъствения ред? Защо насъкваш населението против държавата и краля? Защо разпространяваш български вестници? — нахвърли се той гневно срещу мене.

Изминали са толкова година оттогава. Случвало ми се е да си припомням този случай и, трябва да призная, винаги си го спомням със задоволство.

Тогава аз не се изплаших, спокойно му казах:

— Лъжете се, господин подполковник. Не се занимавам с никаква пропаганда, нерушавам никакъв ред. Аз просто получавам българския вестник „Новини“. Получавам го официално по пощата. Смятам, че имам право като свободен гражданин на Югославия да го чета, където и когато искам; да го давам на всеки, който се интересува и иска да го чете. Във вашия власт е да го конфискувате в пощата, за да не го получавам. Шом го получавам, ще го чете. Това е вестник, който излиза легално в България. На мене той много ми харесва. Мога да ви кажа — много интересен вестник. Независим вестник, с ляво направление. Бичува фашистката диктатура в България, защищава интересите на работниците и на всички трудови хора, ратува за мир и разбирателство между народите и особено за братство и сътрудничество между българската и сърбската работническа класа. Разглежда и много въпроси из обlastта на културата, които ме интересуват. Въобще то е един много хубав вестник...

И досега ми е смешно как подполковникът опуле-
но ме гледаше, докато говорех. Как изръмжа закани-
телно и бързо се отдалечи, съпроводен от своята по-

тоянна охрана, известния на царибродчани по онбв
време Гема.

До вечерта целият град знаеше за инцидента с вестник „Новини“ и за моя разговор с Груйчич, който бяха чули частично минаващите край нас граждани.

— Брей, това Гърче... Какви ги наприказва на Груйчич!

По повод тази случка приказките бяха различни. С особена ненавист се изказваха царибродските лидери на двете буржоазни партии — радикалната и демократическата. Бяха единни в осъждането на моето поведение.

— Полицията трябва да вземе сериозни мерки против Стефан Гърчето — казваша те. — Вироглав е. Сигурно има тук комунистическа организация, но ние не знаем. Ще подпали града... А и на изборите, видяхте ли? На тия за народни представители само от града се получиха 20 гласа за Независимата работническа партия. А в общинските избори направиха демонстрация. Не гласуваха никого за радикали, никого за демократи. Все събраха младежите около себе си. И тях трохи със своите идеи. Води ги на разходки, на излети, та да може по-свободно да им говори. За изборите лепеше афиши и даваше позиви за кандидатурите на Независимата работническа партия. Намират се и такива като Бора Ингелез да му помогат... А помните ли на Първи май? Събрали младежите, закачили си червени ленти и ги повел на излет пред очите на целия град. Облякъл руска рубашка, препасал се с червен шнур. И просветен кръжок прави с младежите като в големите градове... Дано сега Груйчич му даде да разбере къде се намира и т. и. т. н.

Друга част от гражданите — по-малка, но по-злобна, казваша:

— В нашата България половината комунисти очистват, а другите си свиха опашките. И тук трябва така...

На тях им се искаше полицията да вземе по-сериозни мерки не само срещу мене, но и срещу тези, които не играеха по тяхната гайда.

Ако речеше полицията да ги послуша, голямото мнозинство от гражданите щеше да бъде засегнато.

Гражданите, които симпатизираха на комунистите,

коментираха случая с в. „Новини“ доброжелателно.

Те си спомняха как техните социалисти се бореха против войната и особено против империалистическата война. Как комунистите, които бяха станали значителна група в града, след края на войната се бореха срещу спекулата. Как разобличаваха виновниците за войната и за военната катастрофа.

Те припомняха, че комунистите осъждаха предаването на Цариброд на Сърбия.

— То не се знае — казваша те. — Може би такива като Стефан Гърчето и Бора Ингелез казват по-варио, че борбата за социално освобождение ще донесе и нашето национално освобождение и икономическото и културното развитие на нашия град.

Случаят с в. „Новини“ и коментарите около него очертаваха много вярно класовите позиции на отделните социални прослойки в града.

По това време населението на Цариброд наброяваше по-малко от три хиляди. От ден на ден малкият планински град западаше във всяко отношение. За седем осем години, откакто Цариброд бе окupиран от сърбите, не се построи никоедна нова къща. Нещо повече. Много къщи запустяха. Много семейства се изселиха в България. В много къщи останаха само старите родители.

Сватби ставаха много рядко. И доколкото ги имаше, те ставаха скромно. Не както преди — по два-три дена ядене и пиец, музика и хора, когато на сватбеното тържество се събраше половината град да се весели, да одари младоженците с подаръци и да получат от була като дарове.

От година на година положението на еспафите-занаятичии се влошаваше. Много работилници и работилнички, много дюкянни се затвориха. Много работници обущари, шивачи и други напуснаха града. Намаляло много стокооборотът и на търговците на дребно. През тази година фалираха и няколко крупни търговци на кашкал и други. Семействата им обедняха и жените и децата търсеха работа, за да се препитават.

Законите на капиталистическото развитие се стовариха и върху мършавата икономика на града. Слабата концентрация на капитала (особено на търговския)

се придружаваше с пълно и бързо обедняване на цялото население.

Онази част от населението, което се препитаваше от селски труд, обработвайки малкото земя, която прите-жаваше, също обедняваше. Мнозина от тях продаваха част от своите ниви на заможните, които ги засаждаха с лозя.

Увеличаваха се мизерията и безработицата и сред младежите, които все още не бяха напуснали града. Много се разпространява туберкулозата, особено сред младите хора. А Цариброд имаше прекрасни климатични условия. Сравнително ниско надморско равнище, заобиколен от планински възвишения, които спират силните ветрове, изложен е на слънце. През града проптича река Нишава и не пада мъгла.

Градът ни бе малък, но и тук се изрази противоречието на законите на капиталистическото развитие. Все по това време в града се оформи една финансова върхушка, която основа банка. Начело на банката застана известният на читателя забогатял от войната Петър Брезишки. Банката изсмуква последните грошове на обеднялото население.

Терорът и националното потисничество се засилиха. Всяка проява, която можеше да отклони вниманието на гражданиите от официалната политика, биваше брутално потискана.

Създаването на нелегална комунистическа организация в града бе необходимо и навременно.

В града имаше комунисти, които поединично работеха сред населението. Всички ги познаваха. Запаеха и техните становища по главните въпроси. А именно, че националното освобождение и подобряването на тяхното положение може да дойде само чрез борбата срещу капитализма и буржоазията в Югославия, чрез борбата срещу местните поддръжници на съществуващия обществен строй.

През тежките години на борбата 1941—1944 година от Царибродски край излязоха плеяда смели, предани на делото на комунизма борци, които с оръжие в ръка както в партизанския отряд „Момчил войвода“, така и на други сектори самоотвержено се бориха против фашизма и капитализма. Те всички бяха получили идейна закалка, продължавайки революционното наслед-

ство, което бяха заложили в нашия край преди тях борците за нов социален строй и човешки правдии, против войната и националното потисничество — тестимите социалисти и комунистите от по-старото поколение. Те дадоха своя принос в борбата за освобождението на България, което дойде в резултат на засилено революционно движение в нашата страна и в резултат на съкрушителните победи на Съветската армия над хитлеристките армии и при нейната решаваша помощ...

Скоро след преминаването на Младен Стоянов и Младен Стоименов бяха извикан в Индия. Дотам аз се добрах, като взех местния влак. Цариброд—Ниш от сирка Обреновац, а от Ниш — с обичайните влакове. Огидох в Индия при Кукец в неговата квартира.

— Извиkah те — каза той — не за да правиш отчет какво е станало на твоя пункт, как си се справял с работата, какво си похарчил. От Младен Стоянов и Кесиков разбрах, че литература, минала през твоя пункт, се получава в България редовно, и те са много доволни от теб. Сега съм те извикал за следната много сериозна и отговорна работа. Слушай. Една suma пари трябва да бъде изплатена на другарите в България. Смятам, че няма нужда да ти обяснявам колко е важно те благополучно да попаднат по предназначението. Необходимо е от теб да чуя още веднъж с подробности как работиш с огияря, когото използваш за връзка с ЦК на БКП, и може ли пренасянето на тези пари, без риск за провал, да се повери на него.

Разказвах на Кукец с най-големи подробности как се съврзвам с него. Обрисувах цялата обстановка, която е сложна, пълна с рискове и както друг път съм казвал — най-уязвимото звено по цялата верига на канала.

— Не е ли възможно за по-сигурно тези пари да се пренасят по специален ваш куриер? — казах аз. — Тази задача крие голям риск. Аз съм под наблюдение от полицията.

Но Кукец бе категоричен.

— Засега по друг начин това не може да стане, а и нареддането на задграничното бюро е такова. Ше използвам твоя път за пренасянето на парите. Необходимо е това да стане час по-скоро.

По-нататъшни възражения и умувания бяха безпредметни. Разработихме съвсем подробен план за изпълнението на задачата. Разделихме пакета с парите на два по-малки пакета. Пътувах по обичайния път и пристигнах в Пирот без произшествия. Предадох ги на Гъюка Димитриевич и си заминах за Цариброд, като до спирка Обреповац пътувах с влака, а оттам до дома — пеша.

На другия ден Гъюка пристигна от Пирот и донесе парите. Изнратих ги в България по огняра на два пъти.

Огият, като всички български железничари, беше редовно следен от властите. Затова ние имахме уговорен и друг резервен начин за предаване на пратките. Този начин се състоеше в следното:

Близо до старото разрушено депо, където стоят българските локомотиви, има неголяма поляна, по която сърчат тук-там камъни. Те са наполовина в земята — сам човек в никакъв случай без подходящ инструмент не може да ги помести. Под определен камък поставях това, което имаше за предаване на огняра. Той, в удобно за него време, когато не го следят, отиваше и вземаше оставеното. Когато оставях нещо, обикновено вземах и сестра си. Отивахме дотам и обратно като разхождащи се, а и от пътя не можеше да се познае кои ходят по поляната. Такъв беше начинът за връзка с огияния. Когато на другия ден проверихме, пакетът, а после и другият, беше взет. Това разбрахме от дадения знак, който огият оставяше.

След благополучното изпращане на тези пари аз съобщих на Кукец и го предупредих, че повече не бива да рискувам с пренасянето през границата по нашия канал на пари по такъв начин. Спомням си колко тревожни часове и дни прекарах, докато разбера, че всичко е минало благополучно. Успокоихме се чак след 15 дена, когато с писмо, адресирано до книжарницата на Личко Ковачев, получих съобщение, че парите са пристигнали по предназначението си.

След случилото се с вестник „Новини“ обръчът около мене в града се затегна. Беше извикан в полицията Сашо Димитров, по-старият брат на Стефан Димитров, за когото разказах още в началото. В полицията разпитвали Сашо за мене. Сашо не знаеше какво работя. Даже и да го бяха били, нищо не можеше да каже.

— Със Стефан се разхождахме и разговаряхме на най-различни теми — им казал Сашо. Казал им каквото си беше.

В нашия малък град той минаваше за чудак, но и за изключително начетен. Беше интересен събеседник. Отнасяше се критически към марксическата идеология. При спорове се обосноваваше с многобройни доводи из областа на философията, икономиката, социологията. Критикуваше буржоазното общество, възмущаваше се от социалната несправедливост, но не искаше да приеме, че ако работническата класа вземе властта в свои ръце и държавата управляват марксисти, ще настани и социална справедливост. Харесваша му индивидуалистичните съвящания за обществото, което черпеше от прочетената художествена литература — Стриндберг, Ибсен и други. Спомням си какво увлечение говореше за Л. Толстой. Харесваше го и го величавше като писател, критикуваше неговите философски и религиозни съвящания. Въобще Сашо беше особен индивидуалист.

Та когато го запитали в полицията по какви въпроси разговаряте със Стефан Гърчето, той им казал:

— Със Стефан спорих по най-различни въпроси из областа на литературата, философията, социологията. Този Стефан, когото вие смятате за испораден комунист и го преследвате, е любознателен младеж, който обича да чете, да размишлява и има по-широки интереси. На мене ми доставя удоволствие да дружа с него и да споря.

А за мене Сашо беше нещо като своеобразен ускорител към по-задълбочено изучаване на много въпроси, върху които ние разговаряхме, спорехме. И аз четях. Четях преди всичко марксическа литература, към която ме бе насочил Стефан Димитров. В тази литература аз намирах отговор на всички по-сложни въпроси, върху които Сашо ежедневно дразнеше моето любопитство и моята амбиция да разбера как точно стоят работите. Научих се да чета критически любимите автори на Сашо и се избръкавах с аргументи при нашите спорове.

Идейно Сашо беше обръкан, но към мене беше и остана честен докрай. Все пак той беше и остана докрай съчувственик на делото, на което служех аз и за което загина неговият брат Стефан Димитров. Той не

хвърли камък срещу комунистите, когато го заплашващ класовият враг. В полицията той не обеди нито една класовитическа дума врешу мене, на ме злопостави, нещо повече — и после, когато го бяха викали няколко пъти в полицията, бяха го разпитвали за мене и бяха го заплашвали, той продължаваше да се разхожда и да спори с мен, като че ли нищо не се е случило.

На натиск от страна на полицията бе подложен и Бора Ингелез. Много често той се присъединяваше на разходката към мен и Сашо и с голямо внимание слушаше нашите спорове. За него тези разходки бяха нещо като курс по марксизъм. Той стана предан комунист.

И Бора беше често викан в полицията и разпитван за мене, но и той никога нищо не бе казал, кое то да ми навреди. И драмата не знаеха какъв е характерът на партийната работа, която върши.

По това време полицията често правеше обиски у дома. На десетдена веднъж все ще посети. А пощно време, скрит в градината на съседите, съвсем близо до прозореца на моята стая стоеше жандарм. Полицията искаше да узнае кой идва през пощта в нашия дом. Колко пъти със сестра ми сме си правили шаги с този „пазител“.

Ще разкажа за два обиска.

Ранен час след обед. Лежа на леглото. Нали по съвета на лекарите трябваше да спазвам режим. Бяха получил преди това писмо от Кукец, бяха го проявили и прочел, но не бяха го унищожили, изгорили.

Практиката у мене беше такава: старая се да запомня съдържанието на писмото и го изгарям. Не е ли още за унищожаване, аз го скривам под керемидите на навеса, където се сушеше бельото. Навесът пък беше съединен с клозета, който е навън и откъдето аз слагах и взимах книжката.

Този път не скрих писмото в това скривалище, защото в него имаше въпрос, който трябваше внимателно да прочуя, а го пъхнах в стенния часовник зад махалото. Затворена ли е вратичката на часовника — нищо не се вижда.

Ето че нахълват — полицейският чиновник с трима стражари и двама свидетели. Обърнаха къщата на опаковки, но нищо подозиртелно не намериха. Та всички предмети в нашата къща им бяха много добре известни. То-

зи път не се спираха много и на книгите ми, които бяха много. Повечето от тях бяха марксически, но те поради простотията си не ги конфискуваха, а само отговор-отгоре ги прелистваша. През цялото време на обиска аз продължавах да си лежа в леглото. Трънхех. Ако решат да отворят вратичката на стенния часовник, щяха да видят писмото.

Станах, когато дойде ред да претърсят и моето легло.

Отидоха си и този път ядосани, че нищо не намериха, и аз, щом излязоха, бързо изхвърлих писмото от часовника и го скрих под керемидите. Оттогава никога нищо не оставях вътре в къщи.

А вторият случай е следният. Връщам се у лома с един брой „Комунистическо знаме“. Бяха го давал няко му да го прочете. Беше ми забранено да взимам и да държа в Цариград и в Пирот от нелегалните материали, които получавахме и препращахме. Но аз правех нарушения. Не се съльзаха. Взимах по един брой от „Комунистическо знаме“, „Македонско дело“ и други. Много ми се искаше да узная какво казва първията по въпроси, които така много ме интересуваха. Четях и на другите най-близки другари. Давах на Власаки Александров, на Стоян Йелен и на други.

Този път за в къши минах през двора на съседите. Гледам — в нашия двор стои стражар, гърбом към мен. Веднага съобразявам и пъхвам „Комунистическо знаме“ в малинажка в нашата градинка и продължих към нас спокойно.

Шом ме видя, стражарят ме бутна в къщи при полицейски чиновник. Вътре полицейският чиновник, още двама стражари и двамата постоянни свидетели — Нако Соколов и Асен Кучкара. И този път се размина. Продължавах да си взимам от материалите по един брой, да ги чета и да ги давам и на другите, но бяха много по-предпазлив.

А свидетелите, които полицейският чиновник използваше при обиските на моя дом, без да се усещат, правеха агитация за мене. Нако Соколов често разказвал:

— Брой, тоя Стефан, брей! Влизаме у дома му, посреща ни майка му. И тя спокойна, много, много не се тревожи. Къде е Стефан — питаме. Дома си е, казва, лежи — нали знаете, че е малко болен. Влизаме, а то

вярно — лежи и се усмихва под мустак. Не става, лежи си. Чиновникът му подаде заповедта за обиск, а той — нищо. Пак се усмихва и казва: моля, заповядайте, почвайтс. Гледат, търсят стражарите и когато дойдат до кревата, той стане да прегледат и под постилките и пак си легне. Лежешком и протокола подписва.

Веднъж, когато Нако Соколов забавляваше с моята личност наследалите около масата пред кафенето на дядо Гоце сенафи, между които беше и известният царибродски богаташ Йордан Царибродски, без да забележат всички, приближих се и аз до масата зад гърба на Йордан Царибродски.

Той беше наистина богат. Притежаваше много земя — ниви, овощни градини, ливади. Имаше и воденица. Наскоро беше построил друга модерна мелница и електрическа централа. Неведнъж съм спорил с него на чаршията. Той беше заядлив, злобен старец.

— Ще му дадат да разбере и на него — чувам го да казва. — Ще му превият врата, ще му счупят непокорната глава, още не е дошло времето. Той ще ми оправя света...

— Моята глава може и да падне от плещите ми, но тя не е единствена. Има много други глави като моята. Ще дойде ден и ще ти вземат новата мелница и електростанцията за общо ползване — казвам аз спокойно и сядам край масата.

Той скочи, изръмжа някакви ругатни и като тръсна сърцо вечно паметната връхна дреха на раменете си, бързо се отдалечи.

Полицейските мерки в града не спряха работата на канала. С по-голяма предпазливост ние я вършехме със съзнанието, че помагаме на партията да стъпи на крака и да организира настъпление.

Вече бе основана легалната партия на работническата класа. Бе създаден и излизаша органът на работническата партия „Работническо дело“, въпреки цензурана и проследването на редакторите.

Испегалната литература — „Комунистическо знаме“, „Македонско дело“, много брошюри и позиви, които минаваха по канала, се четяха масово от комунистите, симпатизантите, работниците.

Партията вече разполагаше и с печатница, на която също се печатаха много партийни материали.

Смущението, което беше овладяло комунистите и работниците след удара върху партията след атента на, бе вече изживяно. Комунистическата партия уверено организираше настъпленето срещу фашизма. Пътна проява на това настъпление бяха многобройните събрации, устройвани под ръководството на партията, на които бе разобличавана и заклеймявана фашистката диктатура.

Полицията търсеше лукнатини — небрежност, неумение, случайно недоглеждане в конспирацията, за да нахесе съкрушителен удар. Но провал по канала и в Цариброд, и в Пирот, и по границата не стана цели седем години. А работещите по канала комунисти в Цариброд въобще не допуснаха да стане провал и до края на функционирането на канала. Това се дължи преди всичко на факта, че в апарата на канала работеха верни, идейно закалени, готови на саможертва комунисти.

Опитите на полицията да открие слабо звено във веригата останаха безуспешни. Другарите не се изплашиха и когато полицията засилваше натиска. Те си даваха сметка, че само един пропуск на един от нас можеше да доведе до катастрофа. Затова те се чувствуваха винаги бойци на предната линия и бяха много бдителни. Вярно е, че не всички работещи по канала имаха цялостна представа за работата, но когато започне да се разплита...

Друго. Полицията бе в заблуда. По нейното поведение се разбрараше, че си е изработила легенда, според която Цариброд е центърът. През Цариброд минава всичко и тук трябва да се търсят главните, които работят. А всъщност Пирот остана основният пункт в този участък на канала. В Пирот започваха и свършваха пътеките на куриерите на партията, които превеждаха партийните функционери и пренасяха литературата. В Пирот отсядаха за малко партийните дружари, които идваха от България за вътрешността на Югославия или от Югославия за България. Тук главно биха адресите, на които се получаваха пакетите от Загреб.

Това полицията не разбра и затова нейните сили на борба срещу нас бяха ангажирани в Цариброд. Те не можеха да допуснат, че сърби могат да се заангажират в такава опасна работа. Полицията бе класово ограничена, шовинистически настроена. Тя не бе в състоя-

ние да си построи правилна концепция за борба срещу нас. И затова нямаше успех.

А работата по канала бе построена така.

Аз отговарях за цялостната работа на този участък от канала, получаваха писмата от Индия — един от пунктовете във вътрешността на Юgosлавия, в които чрез тайнопис ми се съобщаваха задачите. Писмата получавах на два адреса: чрез книжара Личко Ковачев или чрез часовникар Жорж Гайдаров. Те знаех — щом на плика името е подчертано, писмото е мое. Те не го отваряха, а го предаваха на мен. Получих ли писмата, всекина ден се отправях за дома, за да го проявя.

Писмата, които изпращах на Кукец в Индия, не адресирах до него, а до други лица, сърби, чинто адреси Кукец ми беше дал.

Връзката с ЦК на БКП, както вече съм описал по-горе, осъществяваха чрез огнища на локомотив 871.

В Цариброд си служех с две явки. Едната бе сестра ми Мария Христова, която работеше в общината, а другата — Владо Ставрев Бадин, която използваха обикновено за непредвидени случаи.

В Пирот квартираната на Гьока Димитрович и сестра му Олга бе единствената язка, която се използваше и за срещи, и за престой на преминаващите другари.

За получаване на пакети с нелегална литература от Загреб се използваше една книжарница.

Пакетите от книжарницата се взимаха от Гацо — Гаврил Димов, и се пренасяха през Славиня, Вълковия и Смолча за Годеч и оттам за София и от Иван Гигов и Сибин Николов — Рачо — през Долна Невля за София.

Връзките ми с Пирот са описани на друго място.

Когато пиша за мрежата на канала и за хората, които работеха в тази мрежа, иска ми се още веднъж да кажа. Голяма бе вярата на другарите в полезното дело, което вършим, излагайки се на рисък. Голямо беше желанието им да допринесат с нещо за укрепване на Българската комунистическа партия след удара.

Те ми вярваха и изпълняваха свояте задачи с готовност. Не се изплашиха, когато имаха неприятности с полицията — арести, обиски, разпити.

В същото време не се намери нишо един и между

другарите, с които работех, да изневери на делото, да ме предаде.

Спойката между другари-съмишленици, прозрели личното благополучие, готови за саможертва, е голяма сила. Тя също попречи на полицията да се добере до хората, които работеха по канала на нашия участък.

Официалната сръбска власт начело с полицията се стараеше да внушива омраза към България и към всичко българско. И мислеше, че е успяла. Поради своята политическа ограниченост и груб шовинистически подход тя не можеше да допусне, че ще се намерят в Пиротско хора, които да помагат на българските комунисти.

Но в Пиротско имаше комунисти, възпитаници на Югославската комунистическа партия и нейни съчувственици, които бяха изпитали немотията и политическото безправие и насилие на сръбската капиталистическа държава и които бяха готови да помогнат на нашето дело. Това бяха наши другари единомишленици, комунисти и безпартийни, които работеха рамо до рамо с нас.

След като подполковникът от разузнаването Таса Динич напусна Цариброд, на негово място дойде майор Божович. По това време в България продължаваше кървавата вакханалия срещу комунистите. На Божович, както и на неговите господари, допадаше физическото унищожаване на българските комунисти. Сръбската буржоазия, както и върхушката на сръбската армия желаяха в България да има слабо правителство или в крайен случай земеделско правителство без комунисти. Искаше им се да има в съседната им държава такова правителство, което да преследва и избива всичко напредничаво, да упражнява терор над населението и да няма поддръжката на народа.

Майор Божович бе верен и ревностен изпълнител на политиката на своите господари.

Той пристигна в Цариброд малко след моето няколомесечно престояване в ареста на царибродското околовско управление. По това време (1925) за полицията

аз бях най-подозрителният и опасен човек в града. Като такъв ме смяташе и майорът.

Веднаж — няколко месеца след идването му на служба в Цариброд — той изprobва един особен начин да посети моя дом. Предложил на колежката а сестра ми, която бе годеница на околийския лекар Асанбегович, да дойдат на гости на сестра ми у дома.

Целта на разузнавача е била да получи лична представа как живея, каква е домашната обстановка и ако му се удаде, да поговори със сестра ми, с майка ми и особено с мене. Той се е бил запознал със полицейското ми досие и е решил, сближавайки се с нас, да получи непосредствено впечатление за мен и за моите близки.

Но не се получи. Когато разбрах, че идват, аз станах от леглото, набързо се облякох. В двора ги срещнах, кимнах с глава и си излязох. Не се завърза и желаният разговор със сестра ми и с майка ми. Посещението траяло много малко. Излязъл си напръщен.

Майор Божкович беше ерген. Неговото служебно положение не му позволявало да дружи с чиновници и с офицери с по-нисък чин от неговия. Ходеше повече сам. За разлика от Таса Динич, Божкович не се държеше с гражданините надменно, поздравяваше, разговаряше. Той не се задържа дълго в Цариброд. Обстановката в България и около границата, както и неговата слаба активност накараха началството му да го замени с нов разузнавач.

През 1926 година дойде нова личност от разузнаването — подполковник Груйчич. По характер и поведение не приличаше нито на Таса Динич, още по-малко на Божкович.

Ходеше ту с униформа, ту цивилен. Буташе се навсякъде. Когато и където най-не го очакваш — там ще се появи. Той беше общителен, но избираше събеседниците си, не манифишираше големството си. Беше стар ерген. С момичета не ходеше. Когато върви по централната улица, току се спира пред този, пред онзи дюкянджия и го подпитва нещо. Забелязах го, че в пазарния ден — а пазарът в Цариброд ставаше всеки петък — той винаги бе облечеп в цивилни дрехи и се мушкаше между групите селяни да чуе за какво разговарят. Правеше впечатление, че през цялото време на неговата служба в Цариброд — той прекара тук пове-

че от три години — никой не го е видял да дружи с други чиновници сърби или офицери, што пък да седне в кафене или кръчма, както правеха неговите предшественици. Когато разговаряше с хората, се държеше неизпринудено, достъпно. И той, както и другите, винаги се движеше с охрана.

По хората бързо го разбраха, че пита с ръкавици. Когато разговаряше с тях, той смяташе, че по такъв начин по лесно ще може да изкопчи нещо, косто го интересува, разбираше, че с насилие по няма да му се удале да избере агенти и шпиони за своята работа. С основание хората го наричаха Глухата кучка.

Понякога съмнение, че още с пристигането си в Цариброд и той се е запознал с моето полицейско досие. Държеше се с мене особено.

Мосто първо спречкане с него бе случаят с в. „Новини“, който съм описал по-горе. Тогава той се държа с мене строго, даже грубо. Видимо, изпробвал е как ще реагират. Тогава той получи от мен достоен отговор.

След това той промени държането и прийомите си. Много пъти при срещи се мъчеше да ме предразположи към разговор. Какво целеше с това, ще се види от разказа ми по-нататък.

През есента на 1926 година в града почина печатарският работник Пота. Той боледуваше от туберкулоза. Беше много беден. Живеше с майка си, със сестра си и по-малкия си брат в единствената общинска къща в града, която се намираше на площада срещу Ковачевци. Къщата беше полуразрушена. Само една стая бе щоден запазена, от другите стърчаха само гредите. Преди да се разболее, Пота работеше като печатарски работник извън Цариброд. Когато се разболя тежко, дойде при майка си, тя тя да се грижи за него. Жълтата гостинка го отнесе, както и много други млади хора от Цариброд. Пота бе комунист и партийната организация репи да го изпрати като такъв.

Подадохме и разпространихме в града некрологи. Но отгънхихме на молбите на майка му да го погребе по религиозному. Когато погребалната процесия дойде до кръстопътя на главната улица и тази, която водеше към черквата, там, където сега е културният дом, ние спряхме процесията, на която се бяха стекли много граждани, предимно наши съмишленици и симпатизанти. Кон-

станти Гоцев произнесе реч, в която винеше социалната неправда на обществото за болестта и ранната смърт на Пота. Речта не бе прекъсната от никого. Пон Июва се смути и с наведена глава слушаше.

Погребението на Пота се сметна от мнозина като една смела, дръзка проява на комунистите в града.

Разбира се, че и в малкия град, където има партийна организация, може да се намерят форми на проявление, въпреки строгия полицейски режим и терора, на който бе изложен и населението на Цариброд. Така стана и сега.

На другия ден след погребението, когато се връзах от гарата, където бях ходил да си купя вестниците, ме пакстигна подполковник Груйич, придружен от своя телохранител Гема. Спря ме, извади от джоба си некролог на Пота и сравнително спокойно ме запита:

— Кой е писал този некролог? Как да се разбираят тези думи в некролога, че той е жертва на недължите на обществото, в което е живял?

— Некрологът е написан от другарите на покойния — отговорих му в същия тон аз. — Те събраха помежду си пари и го отпечатаха. Покойният беше комунист. Затова съдържанието на некролога съответствува на неговите идеи. Написан е в рамките на законите на тази „свободна“ страна.

— Бога ти, знаеш да отговаряш — каза Груйич и се засми.

Течаха дните, месеците. Произведоха се изборите за народни представители.

Една сутрин седя на масата в бюфета на гарата. На същата маса седна един непознат капитан. Ето че влиза подполковник Груйич, спира се до нашата маса. Капитанът скача и козирства.

— Знаеш ли, капитане, с кого седиш на масата? — казва му Груйич и ме сочи с пръст. — Този тук може да разпърсне противодържавни позиви сред воините в твоята рота и ти няма и да разбереш — добавя той и се усмихва.

— Когато му дойде времето, господин подполковник, и това ще стане.

Подполковникът завъртя заканително глава и отмина. Изчезна от масата и капитанът. За да подхвърли така предизвикателно тези думи, нему е било известно,

Че я и Боря Ингелез разпространяваме позиви на Невинностната работническа партия по време на предизборната кампания.

Често отивах в млекарницата на Гърца — Григор Илион. Гърца бе терзийски работник. В Цариброд беше дошел от Пирот в началото на века. Тук научава терзийски занаят. Практикуващо го доскоро. Но от ден на ден работата на терзийските работници все по-вече намаляваше. Мнозина от тях напуснаха града. Гърци беше вече позаstryал, нямаше къде да иде и стана млекар. Той беше наш другар. Когато отивах при него да си изям купичката с квасено мляко, той все ме пипряше и подканяше:

— Хайде сега да си поговорим за нашите работи. Ригаражи ми повините — какво си прочел, какво си узилни...

Всичлиък развлънувано ми говореше:

— Одобрявам твоето държане спрямо управниците и гайдонете. Без борба нищо няма да постигнем. Искам да ти кажа, когато чух в кафенето как хората разказват, че си се опънал на офицера от разузнаването, от когото се страхува целия град, много приятно ми стана. Добре е, че си имаме организация. Само там е спасението. Дълго чаках след окупацията да се възстанови партийната организация. Сега си я имаме и аз съм доволен...

Гърца нямаше образование, но поради това, че дълго, почти две десетилетия бе живял заседно с партията, той си беше изработил класов усъст, който му подсказваше кога и как да се бори срещу двойното робство — социално и национално. Беше възпитък, слаб. Лицето му изльзваше особена доброта. Той не беше способен да направи никому нещо лошо. Беше пропициателен, не се поддаде на партизанските страсти и борби в града.

Като ме изпращаши до вратата, все ще ми повтори:

— Дръж се, Стефане! Не им цели басма. Да знаеш — аз съм винаги с партията.

Гърца бе честен, пожертвован, готов да изпълни всякакво поръчение, щом то идва от партията. Струва ми се, няма да преувелича, ако кажа, че той беше образец на комунист. Такъв остана до края на живота си.

Много често на връщане от гарата, където ходех съвестниците си, се отбивах при дърводелца Манчо Шонкин, сина на дядо Иван – Главата. И той както всички еснафи през онези години сдва свързваше двата края Малкото земя, която имаха и грижливо обработваха, им помагаше за прехраната. Баша му, дядо Иван, беше представителен старец, доста оставил и не можеше да работи тежка работа на полето. Често съм го виждал как кара на волска кола жито или паревица на воденицата.

Като се покажех на вратата на дърводелницата на бай Манчо, преди да съм успях да му кажа „добър ден“, той се провикваше:

– Ела ба, Стефане, ела ба, момче. Очаквах да ми неш да ти кажа, да знаеш: много ми харесва, че не прощаваш на управниците и на нашите чорбаджии. Обичам си аз българиницата. Почнах да обичам и комунистите, защото разбрах, че са честни и че те най-добре засищават българиницата. Не мога да се боря като тебе – ти си си турнал главата в торбата, – ама с нещо все ще помогна. Иска ми се моят двадесиен син Ванчо, като порасне, да стане комунист. Дано вие оправите света.

По-късно ще узная, че бай Манчо е подпомагал нашето дело. Укрinal е пакети с нелегална литература, които му е давал Владо Бадин.

Когато излизах от дърводелницата на бай Манчо, викаше ме да вляза в неговия дюкян – шивачницата, Гъйка Кривошия. Гъйка беше член на партията преди оккупацията на Цариброд. После се бе отдръпнал и се държеше двулично.

Когато се намираше в компания с наши съмишленици, той се мъчеше да се покаже „наш“. Ругащие окунатортие, чорбаджите. Оплакваше се от хала, че не може да изкера за прехраната, работата все чамалява и намалява, а животът поскъпва.

Намираше ли се сред заможните или сред сръбски чиновници и представители на властта, не пропускаше да подчертая, че редът трябва да се спазва и да се наказват смутилите.

Биваше ли насаме с мене, той ме разпитваше за политическите новини и ге държеше малко смутено: Не

МО Морище и не ме съместваше да се откажа от „лудо прияте“, но не подметне:

– То друг път за оправията няма, освен борбата **Против** и следниците. Но внимавай да не те изляят...

Много често, като се разделях с него, съм си мислил какво нещо е човекът. Един памира сили да се бори срещу инспектората и терора, а друг се поддава като **Меко** често, от косто властвувашите месят каквото си искат.

Виних от време и в обущарницата на Зора Папон.

Зора Папов беше член на нашата партийна организация, бил в тесен съциалист. Той беше природно интелигентен, а и дългогодишното му членуване в партията беше просветило.

Веднъж ме спира подполковник Груйчич на улицата, точно пред обущарницата на Зора. Доста неучтиво из ми дядо да разбере, че не съм склонен на разговор с него. Казах му „довиждане“ и влязох при Зора. Разбрах му за какво ме заговаря Груйчич сега и преди и как ѝ реагирам. Той знаеше, че имахме решение на партийната организация с държането си да дадем да се разбере, че в Цариброд има комунисти. Когато разбрах на Зора за разговорите си с Груйчич, той се покри мързящи, но нищо не ми каза. Не посми да ме упрекне и в лекомислие. Излязох си от обущарницата ядосан.

Зора бе от тези, на които бе чужда откритата борба с класовия враг. Нали е член на нелегалната партийна организация – това стига. Да го оставят на спокойствие.

Мина доста време, подполковник Груйчич не ме спираше на улицата, не ме провокираше. През това време полицията ми прави няколко пъти обиск без резултат.

На 1 май 1927 година аз събрах младежите, предимно младите работници и чираците от обущарските и шиващи работилници, и накичени с червени ленти на реверите, отдохме на излет на манастирчето.

Узнал за тази наша акция от полицията. Груйчич ме спира на следния ден на улицата.

– Къде водеше вчера младежите с червените ленти? И ти се беше пременил с руска рубашка, с червен шнур препасана. Вървиш сред тях и весело им говориш. За какво им говореше? – питах ме Груйчич.

— Празнувахме Първи май — му отговаряям, — Международния празник на труда и на пролетарската солидарност. А за рубашката, вярно е. Такива рубашки носят в боляничица Русия. Харесват ми. И рубашките, и большевиките. И друг път съм ви го казвал.

— Чух, полицията пак ти правила обиск. Разбира се, пак безрезултатно. Те са глупаци, простаци. Мислят, че само с терор може да се управлява държава, да се води народ.

С нападките си срещу полицията Грийчич ме озадачи. Нещо е наминал. Иска да се разграничи от тях. Мислех си: и ти, и полицията сте от един дол дренки. На един господар служите — югославската буржоазия. Само методите понякога ви са различни. Да има да вземаш, господине, няма да вляза в твоя капан, що си го приготвил. Знам те аз, Глуха кучко...

След всяка провокация на Грийчич из отивах при Власаки Алексиев, който беше член на партийния комитет, и му разказвах с подробности за разговорите ми с офицера.

Когато минавах горната рампа на жп линията, която пресича града по средата, за да отида в махалата „Строена чешма“, където живееше Власаки, преди да премина през моста, се отивах в дърводелската работилница на бай Владко. Владко беше стар тесняк, тих човек. Трудът го беше изсмукал, а сега, когато и поръчките бяха много намалели, той бе съвсем посрънал. Едва изкарваше прехраната си. Беше податлив на временни изблици на чувства. Ту се възхищаваше от нещо, ту се възмущаваше.

— Ех, когато бях малд и мене ме влечача тези идеи. Но сега големи грижи и ядове имам. Не знам как да изхраня семейството. Но и аз давам да разберат чорбаджините, че не съм с тях.

Излизам от дърводелската работилница на бай Владко със смесени чувства.

А малко по-нататък, отсреща, седи пред своето празно дюкянче терзията Владо. Наричаха го Владо Лезетлията.

— Стефане, ела за малко и при мене — вика мът.

Влизам в дюкянчето с широкия тезгях, на който той, свил крака по турски, шиеше и везеше майсторски скумпани и забъните на селските моми и невести. Раз-

бира се, когато имаше поръчки. Но и те бяха намалели.

— Седни и ми разкажи нещо за световната политика — ме подканя той с надежда да чуе нещо оптимистично. Да чуе, че световната икономика се стабилизира, подобрява, както подобрене ще настъпи и в хала на царибродското еснафство.

Бай Владо винаги се интересуваше от голямата световна политика. Аз знаех това и с удоволствие му разказвах, което бях прочел във вестниците, както и монте мисли по събитията.

— Сега, бай Владо, вече две години се наблюдава стабилизиране на капитализма — започвах аз като за реден своята информация. — Но то е временно. Така казваме ние, комунисти. Това временно стабилизира не на капитализма се отразява малко и в наши Цари брод. Виждали ли Бързака колко е несен. (Бързака беше най-големият търговец на кашикав в нашия край.) Без ядове продава своята стока. Продава я на по-висока цена отпреди. Натрупал е още повече пари. От тая временна стабилизация на капитализма спечелиха и другите по-големи търговци в Цариброд. Но работници-производители няма да почувствват никакво подобрене. Ти знаеш по себе си. Намаляха тези, които ти правеха поръчките. Пазарът много осромаша. Няма да се увеличи и от временната стабилизация на капитализма. Убедил съм се, че подобренето може да дойде само по пътя на борбата за социално освобождение. Пък то ще дойде и националното. Затова аз, бай Владо, доколкото ми позволяват силите, се боря както умей и с каквото мога. И вие, занаятчите, не бива да стонте със скръстени ръце...

— Благодаря ти, Стефане, за приказката. Идвай по-често при мене. Обичам да те слушам. Много неща ми стават по-ясни...

Постарах се да опиша някои хора така, както си ги спомням, с които съм влизал в контакт през онова време. И тогава, и сега си мисля как те, макар и различно да възприемаха това, което ставаше около тях, макар и различно да реагирала, те всички изпитваха тежестта на икономическия застой, на потисничеството, на което бяха подложени... Те всички търсеха изход от положението, в което се намираха, и по различни пъ-

теки излизаха на нашия път. Тези хора на труда всъщност бяха социална база на нашата партийна организация — те бяха десетки, даже стотици. Те се държаха тихо, но гледаха с доверие към нас.

Но в града имаше и други хора, които се различаваха от тези отрудни и измъчени занаятчи.

Те се бяха притиснати под крилото на голямата управляваща буржоазна партия на радикалите. Смятаха, че също се борят за трудещите се в града, като правят някои мадки добрини: да съдействват за назначаване на работа, за решаване на някои спорни имотни въпроси, за получаване на паспорти, открити листове и други подобни. Разбира се, те бяха добри хора, никому лошо не бяха направили, даже мислеха, че помогат на делото. Но в острите класови борби добрячеството не помагаше на работата и на борбата, която водеха смелите синове на измъчения народ.

Всъщност те притисняваха острите на класовата борба, докато за разгарието на тази борба нелегалната партийна организация използваше тежкото материалино положение на трудещите се, съществуващите социални неправди и националното потисничество.

Тази борба зрееше и след повече от десет години тя даде резултат. При острите схватки с фашизма по-младото поколение от нашия край, потомствените и приемствените на тези, които работеха за тържеството на комунистическите идеали, в онези години се вдигна с оръжие в ръка да се бори за свободата.

Подполковник Груйчич направи поредния си опит за провокация. Бях се отблъснал за малко в единственост по-добър ресторант-кафе. Аз въобще избягвах да влизам и да се задържам в кафенетата и кърчмите заради ложния въздух. Но тогава влязох. На една маса играеха карти и около нея се бяха настъпали зяпачи. Застанах и аз. Интересно ми беше как играчите си подхвърляха остро щеги, а зяпачите шумно се смееха. Ето че се приближава келнерът с поднос в ръка.

— Заповядай този коняк. Черпи те господин подполковник Груйчич.

— Занеси си коняка обратно и му кажи, че аз от него черпия не приемам.

Всички на масата и около масата чуха тази кратка реплика, млъкнаха и ме загледаха тревожно. Чул монте

думи и Груйчич, който седеше недалеч и навярно очакваше да му благодаря за коняка. Скочи от масата и напусна ресторанта.

Мислех си, че за ход беше това от страна на офицера. Надали е очаквал, че аз ще се почувствувам поласкан, че ме е почерпил лично той, страшният Груйчич. Реших, че е било ход от професионалния разузнавач да ме компрометира пред съгражданите ми. По-късно ще се убедя, че това е именно така.

През втората половина на август 1927 година, през Пирот мина един млад комунист, името на когото узнах след няколко години. Това беше Борис Чоласев-Роката, член на ЦК на Комсомола. Роката беше никакък на ръст, подвижен и много приказлив. От Пирот го изпрати Олга. По-нататък той знаеше пътя.

След години узнах, че той е заминавал за СССР, за да се учи в Ленинската школа на Коминтерна. Като комсомолец е участвувал в една акция за експроприране на една голяма сума от Софийската митница през годините на революционния подем. След 1930 година, след завършването на школата, се завръща на нелегална работа в София. Като член на ЦК на БКП е завеждал техниката на ЦК.

За втори път се срещнахме през 1931 година, когато бях привлечен за член на Софийския окръжен комитет на партията, а той беше член на ЦК и секретар на ОК на София. По-късно съм се срещал с него още няколко пъти вън от България.

Той трябващ да напусне България, защото след убийството на Никола Кофарджиев полицията беше по дирите му. Когато заминавах за СССР в края на 1933 година, пътят ми минаваше през Прага. Срещнахме се. Срещата ни беше много сърдечна. В Прага той завеждаше пункта на Задграничното бюро на ЦК на партията. Помня, заедно посрещахме Новата 1934 година. По-късно, в началото на 1935 година, се срещнахме в Ленинската школа, където аз се учех. Дълго ме разпитваше за Франция — аз бях живял там от 1929 до 1931 година. Предстоеше изпращането на един другар там на партийна работа.

Годините 1926—1927 бяха тежки за Цариброд. Тежки за населението, за нашата нелегална партия и лично за мене.

Под предлог че „въртопци“ със своите акции застрашават сигурността на държавата, като правят набези на границата или във вътрешността на страната, в Цариброд пристигна и се настани цяла рота жандармеристи, със свои казарма и команден състав. Преди на разположение на околийското управление бяха не повече от десет-петнайсет стражаря. Сега жандармеристите кръстоносаха надълъг и нашир, денем и нощем територията между града и границата и всяваха страх у населението. Излезеше ли някой извън града, подлагаше се на проверка. Връзката между граничните села и града бе много затруднена. Селяните бяха възпрепятствани да си вършат своята полска работа или да отиват до водениците да си смелят зърното. Всички граждани станаха нещо като гражданска мобилизирана. Заставяха ги на групи денем и нощем да патрулират или да стоят в засада. На някои даваха оръжие, на други – не. Тази мярка за сигурност в края на краишата легна като тежко бреме над населението.

Но полицията не се задоволи с тези мерки. Тя арестува няколко селяни, главно в граничните села, и ги обвии за членове на терористичната организация „Въртоп“. Упражняваният терор над тези селяни ги застави да направят „признания“ за себе си и да съобщят имена на „съучастници“, за да бъде разширена групата на арестуваните.

Бил съм неведнъж свидетел на това, как тормозът върху гражданиите на страна на властите и полицията събуждаше патриотичните, националните чувства на хората. Те тъгуваха за българското. В душите им бе останала картината от живота на градчето отпреди войната, когато то икономически процъфтяваше и в него кипеше активен културен живот.

Преследването и тероризирането на населението от Царибродския край полицията се мъчеше да оправдае с това, че то симпатизира и подпомага терористичната организация „Въртоп“.

Но това не беше истина. Царибродчани се бяха отвратили от офицерите и други граждани, които те познаваха и които бяха участвали в кървавата разправа с антифашистите по време на Септемврийското въстание и по-късно, когато бяха съдействували активно

за установяването на фашистката диктатура в България. Царибродчани бяха разбрали, че „въртопците“ са последователи на тези кръвоци, и затова нито те, нито акциите им се посрещаха с одобрение. По-будните граждани бяха разбрали, че не с методите и със средствата на „Въртоп“ нашият край може отново да стане български, а само по пътя на борбата за социално освобождение.

Много често на улицата, където вечер се разхождаха младежите, се появяваха жандармите. Те започнаха да подканят доста грубо младежите да се прибират по домовете си. Тази мярка се отнасяше преди всичко до мене и до младежите, с които дружах. Гонени бях от разходката и Бора Ингелез, и Сашо Димитров, и Коце Гоцев, и много други.

Една вечер след грубо подканване от страна на стражарите към мен се приближи младежът Петко Игов.

– Стефане, виждаш ли как се засилва терорът. Изглежда е дошло време да се мре – казва ми той разтревожен.

– Може и да е дошло времето да се мре – казвам му аз, – но предпочитам да умра като комунист.

Острието на терора явно беше насочено преди всичко срещу комунистите в града, чито прояви вече бяха станали известни и на полицията.

Постепенно намиращите се на служба в Цариброд сърби по разните учреждения започнаха демонстративно да странят от местното население и да живеят по-обособено. Така например те започнаха да посещават само ресторантите и кафенетата, чито съдържатели бяха сърби. Събираха се в тези заведения на веселби, без участието на царибродчани българи.

От своя страна и царибродчани започнаха да посещават само заведенията на българи.

Разброях се. Получих кръвоизлив от дробовете. Налице беше бързо развиваща се туберкулоза. Взех всички мерки, които можех да взема при тежкото материалино положение, в което се намираше моето семейство. Полежах малко повече от обикновено и се възстанових. Работата по канала обаче не спря. Сега, когато са минали 10 години от онова време, сам се питам: как можах да се спася от костелините ръце на смъртта,

които толкова често и близко се протягаха към мен? И си отговаряям — силната, непреклонна воля за живот, за активно служене на нашето революционно дело. Тази воля победи тогава смъртта. Тази воля по-късно, в други също много тежки периоди от моя живот, ме е извеждала на правилен път, на твърда почва.

През тези години между младежите, които бяха обект на моята агитация, се появили и младата девойка Траяна Върдловска. От време на време и тя се разхождаше с нас на „корзото“. Повече слушаше, малко говореше. Беше сериозна момиче, не търпеше сладничавите закачки. С интерес слушаше монте обяснения и разсъждения по много въпроси из областта на философията, на литературата. Направи ми впечатление, че Траяна не се страхуваше да се разхожда, да разговаря с мен, а напротив — започна да търси моята компания.

Аз я разбирах. Макар и толкова млада, тя се интересуваше от много въпроси, търсеше верния път към живота, искаше да разбере смисъла на борбата и на делото, на което — не беше тайна за нея — служех аз. Тя вече бе разбрала, че нейното място в живота не е сред еснафите. Копнееше да излитне над гнездо то. Имах впечатление, че много въпроси я вълнуваха и тя търсеше начин да си ги изясни.

Започнах да ѝ давам книги, които имах в моята библиотека. Много доволна беше останала от „История на западноевропейската литература“ на Коган. За онова време тази книга бе единствената, макар че имаше някои недостатъци, която разглеждаше историята на западноевропейската литература от по-ново време, от гледището на исторически материализъм.

Така започна нашето идеино дружество. Не случайно тя беше между първите сред младежите, които бях събрал за оформяне на членството им в партията.

През есента на 1927 година тя замина за Пирот да продължи ученето си (в Цариброд нямаше пълна гимназия). Ќогато от време на време се виждахме, в разговорите аз продължавах да подчертавам, че пътят, по който вървят комунистите, е много труден, но в борбата може да устои само идеено закаленият боец, който е дълбоко убеден в правотата на комунистичес-

ките идеи и искрено вярва в крайната победа на дело то на пролетариата, в делото на революцията.

Последните месеци на 1927 година биха тревожни — с много неприятности и изненади, с много опасности.

В началото на втората половина (15—20) на октомври през Пирот премина Младен Стоянов с още един другар (и до ден днешен не съм узнал кой беше той) Извикаха ме в Пирот. Бай Младен си беше същински от открита душа, закачлив, весел, пригатен.

— Сядай, Стефане, и разкажай какво има около теб, около границата. Как изврши работите? Но най-напред микажи посчили открити листове? Минавана път ми помогна. При една пропекка близо до Белград давам открытия лист на полицайския чиновник. Той намръщен, аз весел. Погледна листа, ногледна мене и само каза:

— А, от Цариброд ли сте?

— От Цариброд съм — казвам. Той отмина.

Дадох на бай Младен открытия листове, които носях, и му разказах каквото го интересуваше. Казах му, че от известно време на границата имаше изменение. Границите постове бяха подсилени с повече войници, а на 10—15 километра от границата постоянно патрулирали стражари. Вие сте минали това разстояние, минали сте най-опасното. По-нататък не ви грози опасност.

Купих им билети и ги изпратих с вечерния влак. Ка-чиха се във вагона и отпътуваха благополучно. Единственият стражар на гарата не прояви любопитство. По-късно разбрах, че пътуването им през цяла Югославия е минало без произшествия.

Десетина дена след тях в Пирот пристигнаха още трима другари. Никой не казваше за къде пътуват, но аз знаех от опит: щом в непродължително време минават повече другари, че има някакво заседание на Централния комитет или някаква партийна конференция.

От историята на БКП сега знаем, че в края на декември 1927 и началото на 1928 година в Берлин се е състояла Втората партийна конференция. На тази конференция са организирани и преминалите по канала членове на ЦК на БКП и др.

Тримата другари бяха: Йонко Панов, Никола Кофарджиев, членове на ЦК, и Васил Ташков.

Най-напред те поискаха от мен да намеря начин да им сменя сумата от пет хиляди лева в сръбски динари. Те също се интересуваха от положението в Югославия. Особено Кофарджиев. Той беше минавал и по-рано по нашия канал.

Парите бяха обменени от един другар сърбин, който ми бе посочен от комуниста пиротчанин Васа Кръстич.

Същата вечер — и досега помня датата, беше 26 октомври — изпратих другарите с нощния влак. На перона на пиротската гара стражарят пак спокойно се разхождаше, като от време на време влизаше в малкия буфет. Ние стояхме в тъмното под дърветата на площада пред гарата. Излязохме на перона само няколко минути преди влакът да навлезе в гарата. Заминах.

Купих си билет за моя влак за Цариброд, който пристигаше след 30—40 минути. Пристигнах в Цариброд, когато улиците бяха пусти. Хората се бяха прибрали по домовете.

Какво се беше случило на 26 октомври 1927 година в Югославия?

Същия ден привечер в град Щип на улицата бе застрелян от терористката Мара Бунева началникът на гарнизона в Щип генерал Ковачевич.

Веднага след покушението по нареддане на Министерството на вътрешните работи и на Министерството на войната към границата се придвижват войски и полицейски части за подсилване на и без това добре охраняваната граница с България.

В същото време всички пътища от границата към вътрешността на Югославия се блокират и всеки пътник е бил подложен на полицейска проверка. Особено щателно са проверявани пътниците по влаковете, идващи от България и пътуващи за България.

Нашите трима другари нямаха документи за самоличност. Свалили ги от влака още на Бяла Паланка.

На другия ден докарват сутринта тримата под конвой в Пирот.

При първия разпит за намерените у тях сръбски пари те казват, че ги носят от България.

В същото време полицията проверява при пирот-

ския сараф дали някой насърко е сменявал при него български левове. Сарафът, разбира се, отговорил, че предния ден обущарят Козич е сменил 5 хиляди лева. Арестуват и Козич и той още при първия разпит казал, че левовете му дал Стефан Христов от Цариброд.

Козич не беше в апарата на канала, нямаше представа какво се работи. Ето защо и да искаше, той не можеше да каже нещо повече, освен да съобщи за мене.

На 27 октомври около обед бях арестуван и аз в Цариброд. Под конвой от двама стражари ме изпратиха в Пирот.

Помолих ги да разрешат сестра ми да тръгне с мене. Във влака аз успях да ѝ кажа някои неща.

Първо. Да отиде при Траяна, която тогава учеше в пиротската гимназия, и да я предупреди: пред полицията ще казвам, че в Пирот отивам често, защото я харесвам и ухажвам. Ако я питат, да потвърди това.

Второ. Да не отива при Олга, сестрата на Димитриевич.

Трето. Тя, сестра ми, нищо не знае за никакви пари.

Четвърто. Ако полицията разпитва нея и майка ми, да казват: „Стефан е болен, знаем, че в Пирот отива при една лекарка, която следи болестта му и му предписва лекарства. Друго нищо не знаем.“

В купето, в което пътувахме, бяхме аз, сестра ми и двамата стражари. Те не бяха особено бдителни към нас и аз успях да ѝ поръчам горните неща.

В Пирот по заповед на начальника на полицията сложиха на ръцете и на краката ми вериги и ме бутнаха в една тъмна стаичка на пиротското полицейско управление. През нощта ме нападнаха множество гладни дървеници. Бях безсилен да се боря с тях. Намирах се в ужасно състояние. Това бяха полицейски мерки, които те смятаха че ще повлияят на моето душевно състояние. Когато на сутринта ме изправиха за разпит, аз отговорих бодро и уверено, въпреки тежката безсънина нощ, която прекарах.

Разбрах, че са викани на дознание обущарчето и Траяна.

Първият въпрос, който ми зададоха, бе: защо идват така често в Пирот? Отговорих според версията, която бях съобщил на сестра си.

Вторият въпрос бе: познавам ли се с тримата арестувани българи.

Отговорих отрицателно.

Най-много ме разпитваха за парите. Откъде имам тези пари.

Още като пътувах във влака, си бях измислил една версия: парите съм получил от моята вуйна в село Калотина спешу наследствен имот на майка ми. Тези пари не знаят нито сестра ми, нито майка ми. Вуйна ми ги даде в тяхно отсъствие. Тя дошла с открыт лист от Калотина и още същия ден се завърнала.

— Къде са сега динарите ти? — питат ме полицейският чиновник.

— Парите дадох на мой братовчед, студент българин, който преминаше с влака през Цариброд и пътуваше за Грац — Австрия. Тези пари той трябва да предаде на моя зет Георги Тодоров, който следва в Грац аптекарство.

В стаята същата вечер при тримата другари полицията изпраща провокатор. Това бе Станое Станоев, който се представяше за политическимигрант-земеделец, който постоянно живееше в Цариброд и всички знаеха, че беше платен агент на сръбските власти.

Станое Станоев бе държан няколко дни и нощи при другарите. От време на време извикват и него на разпит. Всъщност полицията изслушва какво е узнал за арестуваните.

Другарите, опитни конспиратори, веднага разбират, че при тях е въмкнат провокатор. След време Никола Кофарджиев ще ми разказва, смейки се.

— Глупава бе пиротската полиция. Изпратила ни бе провокатор, който се представяше, че е избягал от България и току-що преминал границата, но го пуснали в нашата стая с лъскави чисти обувки, когато през тези дни времето бе дъждливо, улиците бяха кални. По обувките му най-напред се сетихме какъв „брат по участ“ бе дошъл при нас.

Устроиха ми среща с тримата арестувани.

— Познаваш ли ги тези? — питат ме.

— Не, не ги познавам — отговарям аз.

После полицейският чиновник се обръща към тримата.

— Вие познавате ли кой е този?

— Не, не го познаваме — отговарят и тримата.

Режимът в ареста спрямо мен продължава да бъде строг. Още бях във вериги. Свалиха ги само от ръкете, когато се хранех и когато ме извеждаха на разпит или на разходка.

По никаква сестра ми се промъръкваше в коридора на полицейското управление и издобаваш случай да ми съобщи, че провалът не се разширява.

Когато запитали тримата къде са минали границата и как са се озовали в Пирот, те отговорили, че са преминали границата близо до Цариброд, но не влизали в града от страх да не ги открие полицията. Заобиколили града и пътували пеша дълго, докато стигнаха до Пирот. Спели са да си починат и да се нахранят в една кръчма на края на града.

Никой не ги е водил, никой не ги е посрещнал и изпращал. Сами отшли на гарата, купили си билети за Белград и отпътували...

На въпроса, какви са по политически убеждения, те отговорили, че са от земеделската партия. В България са преследвани и затова са избягали нелегално. Сега отиват в политическото представителство на земеделците в Белград.

Твърдението на тримата арестувани, че са преминали границата недалеч от Цариброд, е заострило вниманието на полицията да търси връзки на арестуваните с Цариброд. Тя се е надявала, че може би аз съм този, който им е помагал. Но тъй или иначе, полицията беше дезориентирана. Престана да търси връзките на арестуваните в Пирот, а насочи вниманието си към Цариброд.

Тя беше откарала тримата арестувани в Цариброд. Разкарвала ги беше из околността да носят мястото, откъдето са минали.

Дните и нощите в ареста течаха мъчително. Почти всеки ден ме водеха на разпит. Но направи ми впечатление, че нови въпроси не ми задаваха. Това ме успокои. Значи полицията се намира в залъгена улици.

Полицията разпространя и в Пирот, и в Цариброд слуха, че са заловили трима субекта от нелегалната македонска терористична организация. Арестуван е и Стефан Христов от Цариброд, който с бил във връзка с тях и им помагал. С разпространяването на тези слу-

хове полицията исплеще да сплаши насклението и да си припише актив, като същевременно се надяваше дано отнякъде завесата се проповдигне и следствието тръгне по-успешно.

Един ден пристига агентът при мене, маха ми веригите и ме отвежда при полицейския началник. При него беше Мичето, сестра ми. Като ме видя, тя се разплака. Навсярно видът ми е бил за оплакване.

— Здравей, Миче! — казвам аз бодро и се усмихвам. — И тебе ли са решили да те тормозят?

В следващите минути аз разбрах, че началникът готови провокация. Разпитвал е Мичето и нищо не е могъл да узнае от нея. После ѝ казал, че аз съм си признал всичко, и сега, при очна ставка с нея, аз ще се изплаша и ще замълча. Лъжката на началника може да хване място. Ще ме изведат, а той ще продължи да дава провокационни въпроси на сестра ми.

— Ето го брат ти — обърна се той към сестра ми. — Той си призна, че с бил във връзка с тримата български терористи и им с помагал, пари им обменял, билети им купувал и други. И протоколът вече е подписан.

— Не е вярно — извиках аз гневно. — Нищо не съм признавал, защото няма какво да признавам. Никакви терористи не познавам! Никакви пари не съм обменял!

Началникът скочи разярен от стола и извика полиция да ме изведат. Неговият провокационен план бе провален. Пропадна опитът на полицайите да ме замесят в действия, забранени от законите на страната. Сестра ми разбра всичко и аз бях спокоен за нея.

Не даде желания резултат за полицията и провокационната роля на Станое Станоев. Той разказал пред тримата другари как е пристигнал от България. Как водачът го е поел от Драгоман и го превел през границата и как го завел в Цариград при едно високо и слабо мургаво момче, което като че ли се казва Стефан. Тримата спи мълчали, ис се хванали на въдицата. В отговор на него повтаряли казаното в полицията. Скоро Станоев бил „освободен“.

Лъжливото направление, към което при разпита бяха отправили вниманието на полицията тримата другари, а именно, че са минали границата недалеч от Цариград, продължаваш също да дава тласък на полицейското издирване.

През цялото време моята къща е била пощем наблюдавана от въоръжен полицай. Полицията задължила нашите съседи да наблюдават кой влиза и кой излиза от нашата къща. Сестра ми е била упорито следена къде и с кого се движжи из града.

Един ден, както лежах на пода, чувах шум в коридора на арестантското отделение.

— Къде е тук господин Христич? Защо сте арестували този добър човек? — чувах гласа на подполковник Груйчич.

Братата рязко се отваря и в стаята влиза той, Груйчич.

— За бога, какво сте направили с него? Защо сте му сложили вериги? Веднага ги свалете! — обръща се той към стражара.

Свалиха ми веригите, изведоха ме в коридора, където беше по-светло.

— Господин Христич, за голям престъпник те смята полицията, щом така здраво те с вързала — с мек, лъжливо съчувствен тон казва той.

— Както виждате! — казвам сопнато аз. — Но аз не съм престъпник, господин подполковник.

— Излез! — обърна се той към стражара. Разбрах, че той не желае да има свидетели на моите реплики.

Отведе ме в една празна стая — разбрах, че той предварително се е разпоредил стаята да се опразни от служителите. После последва приблизително следният негов монолог.

— Седнете, господин Христич. Не се притеснявайте, не се чувствуйте като пред следовател. Какви глупави и жестоки хора служат в нашата полиция! Вместо да се отнасят с необходимата почт и уважение към вас, като към борец за свобода и справедливост, те ви арестуват, връзват, малтретират и искат да признаете нещца, към които нямат никакво отношение. Аз четох Вашите показания. Те са материал за тяхната неспособност. Ясно ми е какво сте им отговорили. Аз знам, че това не е истината. Те са глупави некадърници, не знаят как да водят едно просто следствие. Ти разкажи на мен истината около тази празна шумотворница, която устроиа тук полицията. Тя не знае как да приключи тази скандална история.

— Господин подполковник — казах аз, — нито имам никаква дейност, за която ме разпитват, нито знам повече от това, което съм казал и подписан.

Той ме попита за това-онова, но по други отговори от мен не получи. Отиде си недоволен — явно не се получи нищо от неговата маневра.

След два дена — беше привечер, изведоха и мен, и тримата другари, вързаха ни по двама и с конвой от двама стражари ни поведоха към гарата. По улиците хората се спираха и с интересен разглеждаха.

— Това са те, арестуваните терористи — тихо ни сочеха помежду си.

— Стефан Гърчето от Цариброд — дочувам своето име. Имах доста познати в Пирот.

Във влака ни настаниха в едно купе. Стражарите не се интересуваха какво приказваме. Фактът, че ни изпращат заедно, говореше, че полицията няма доказателства, че се познаваме.

Другарите ми разказаха за провокатора Станоев. Кофарджиев тихо така духовито предаваше някои случаи, че прияхме всички във весел смая. Накрая Кофарджиев заключи:

— Надушихме, още като влезе при нас, какъв е. Нищо не можа да откочи от нас. Както влезе, така и излезе. Господярят му, полицията, не го е похвалила.

Те също смятаха, че следствието отива на стихване, и шепнаха доволно:

— Брей, не им се дадохме. Не успях да проваляят канала.

Беше вече нощ, когато ни свалиха на нишката гара. Стражарите си знаеха работата. Навързаха ни отново по двама и ни поведоха през града, като от гарата се присъединиха още двама стражари. Улиците бяха безлюдни. Градът вече спеше.

Заведоха ни в затвора, който се намираше в двора на Нишкото кале. Тук ни разделиха. Тримата в една килия, мене — в друга.

Всяка сутрин изкарваша един от тримата да мете коридора. Тогава успявахме да се информираме взаимно какво се е случило предиия ден.

Водеха ни през тези дни пак на разпит, този път в жупанското (областното) управление. Полицейският чиновник, който водеше разпита, задаваше същите въпро-

си, както и в пиротското полицейско управление. Ние отговорите бяха същите. Правиха ми очна ставка с тримата. От въпросите на полицейския чиновник разбрах колко много му се иска да признае, че се познаваме отпреди и че аз съм този, който съм им помогнал в Цариброд и в Пирот, и че въпросните пари са ми дадени от тях да ги смена.

На петия ден имаше изненада за мене. Когато ме изведоха в една стая на жупанското полицейско управление, там видях майка си и сестра си. Довели ги от Цариброд и ги разпитвали за менс. Надявали се, че ще могат от тях да изтъръгнат някои сведения за мене, за които после да се хванат, когато ме разпитват.

Особено се надявали, че неграмотната майка ще се изпусне да каже нещо.

Те отговаряли все едно и също: Стефан е сериозно болен и си гледа болестта; никакви непознати хора не са идвали у дома; не знаем нищо за никакви пари.

Когато влязох в стаята, освен майка ми и сестра ми имаше никой. Но вратата със съседната стая беше оставена полуотворена, явно с цел да се чуе какво ще приказваме.

Като ме видя, майка ми заплака. Но тя беше подучена от сестра ми как да се държи. Разговорът ни беше все около моето здравословно състояние. Не ме замита за нищо друго, не отпари никакъв упрек към мене.

За полицията тази среща премина безплодно.

Полицейският чиновник, който е подслушвал разговора от съседната стая, навярно беше изгубил търпение. Втурна се при нас ядосан.

— Твойт син има много да пати! — обръща се той към майка ми и ме сочи с пръст. — Това, което е завъртял против държавата, няма да му се размине. Ние имаме много доказателства за неговите престъпления. Ще го съди съд и ще го осъди да лежи в затвора много години. И ти, и сестра му не искате да му помогнете, да го спасите. Не искате да го накарате да си признае всичко, каквото е вършил. Щяхме да го пуснем. Сега вие сами го вкарвate в гроба.

Това беше последният опит на полицейския чиновник да изплаши и да разчуствува мояте близки.

И майка ми, и сестра ми само въздъхнаха и замълчаха.

— Вече не го чакайте да си дойде дома — каза накрая полицейският чиновник и извика стражаря.

— Карай този престъпник в затвора и го пази добре! — гневно заповяда той на стражара.

В Ниш „се разделих“ с тримата другари. Мене под конвой ме върнаха в пиротското полицейско управление. Тях са ги откарали в Белград. Там, с гаранцията на политическото представителство на земеделците-емигранти, ги освобождават, като ги възворяват в един от емигрантските лагери.

Пиротската полиция отново ме върза с вериги. Но вече наблизаваше месец, откакто съм задържан. По законите на страната полицията можеше да ме задържи на следствие повече от месец само със съгласието на пиротския окръжен съд.

На другия ден след пристигането ми от Ниш бях изведен на разпит. Разпитът не даде нови неща на полицията и чиновникът ми каза, че целият материал на обвинението се предава на окръжния съд. Съдът ще реши дали да ме задържат под следствие и по-нататък. Той също ми каза, че имам право да подам молба до окръжния съд — сам или чрез упълномощен адвокат, за прекратяване на следствието.

Когато ми казваше това чиновникът, в стаята влезе началникът на полицията.

— Ти продължаваш упорито да твърдиш, че нямаш нищо общо с работите, в които ние те обвиняваме. За твоята комунистическа дейност сме получили от царибродската полиция много факти. Това, че мълчиш, че нищо не разказваш, няма да те спаси. Дано окръжният съд ми даде право да продължа следствието. Ще те държа в ареста две години. За това време ти ще пукнеш. Ще се освободи нашата държава от един опасен комунист.

Казах на полицейския чиновник, че моля да бъде извикан веднага видният пиротски адвокат Цанич. На него искам да възложа да подаде молба до окръжния съд от мое име. Съдържанието на молбата ще бъде посочено от мене.

На другия ден адвокатът Цанич се яви в полицията. Отведоха ме при него. Той се беше вече запознал с ма-

териала на следствието. Запита ме за съдържанието на молбата ми. Останах с впечатление, че полицията му е инущила, че аз съм голям политически престъпник с инициирани деяния, и беше го подплашила. При нашата първа среща той се държа резервирано, даже враждебно. Когато на следващия ден донесе жалбата, аз не я одобрих и го помолих да пригответ друга, която да отговаря на същината на обвинителния материал.

Същия ден дойде в ареста Мичето да ми донесе ядене. Успях да ѝ разкажа за поведението на адвоката Цанич и ѝ заръчах да потърси пиротския комунист Васа Кръстич и да му разкаже всичко.

Преди обявяването на Югославската комунистическа партия извън законите Цанич бе членувал в партията. Аз не случайко и онисках той да бъде мой адвокат. Неприязненото държане на Цанич към мене се дължише на това, че се е поддал на внушението на полицията, че аз съм македониращ терорист.

След разговора на Васа Кръстич с него той дойде при мене и се държеше вече съвсем другояче — съчувственно, дружелюбно. Текстът на жалбата този път беше такъв, какъвто исках. Подписах я и той я предаде на следствените органи.

Полицията сериозно се е надявала, че окръжният съд ще разреши нейното искане да бъда още задържан под следствие, и от своя страна предала жалбата на съда.

При поредното идване на Мичето при мене в ареста ѝ казах да отиде заедно с Васа Кръстич при Александър Младенович. Александър Младенович беше съдия при пиротския окръжен съд и царибродски зет. Той идваше от време на време с жена си в Цариброд. Познаваше ме като комунист, преселдан от полицията. Освен това през Първата империалистическа война той е бил иленник в България. Знаел е как тесните социалисти са се застъпвали за сръбските пленници. лично Георги Димитров му е правил услуги. Той пазеше едно писмо от Георги Димитров, в което той му съобщава за хода на неговата молба, с която се е занимавал.

Когато разбрал, че полицията е представила в съда обвинителния материал, той направил така, че на него да се възложи да даде заключение. Председателят на окръжния съд назначава Ал. Младенович за ръководи-

тед на групата от трима съдии, които да проучат материала за мене и да формулират решението на съда.

Един ден преди да изтече срокът, т. е. на 26 ноември 1927 година, съдът взема решение да се прекрати следствието, тъй като няма достатъчно мотиви за неговото продължаване.

Това решение на съда узнах от Мичето, която дойде при мене да ми донесе вечеря. Полицията узна за решението на другия ден.

Сутринта ме отвежда при полицейския чиновник, който водеше следствието. Беше много сърдит.

-- Този път ти ни надхитри. Много умело прикри престъплението си. Този път те освобождаваме, но мисли му. Подпиши акта и веднага заминавай за Цариград.

— И да ме молите да остана, какъвто съм маръсен, пълен с паразити — няма да остана. Сам желая да си замина веднага далеч от вас...

Мичето ме чакаше в коридора на полицейското управление. Сияеше от радост, че ме освобождават.

Тръгнахме към гарата, но пътъм се отбихме при Траяна. Тя вече знаеше, че ме освобождават, и се задржа, като ме видя. Разказахме си набързо какво сме говорили пред полицейския началник един за друг. За нея дошли стражар и я взел от клас по време на занятия. Всички ученици от класа останали много удивени. Траяна минаваше за тихо и свито момиче. Завел я стражарят при полицейския началник. Този почнал да я разпитва за мене. Тя отговорила според уговореното. Началникът я наругал.

— Баща ти те праша да се учиши в училище, а ти любов, а?

Смяхме се за нашата „любов“.

Другаде не се отбихме, макар че ни се искаше много да видим другарите, които цял месец живяха в тръвога за мене.

В Цариград пристигнахме с обедния влак. Много ясно си спомням този ден. Макар че беше късна есен, денят беше топъл. И този път аз си носех моята червена черга през рамо.

Помня как дюкянджите, като ме забелязаха отдалече, прибраха се в дюкяните и надникваха от прозорците. Само Гърца излезе на улицата.

Здрасте, Стефане! Добре дошъл! Хайде, да си живи и здрави и западред да се бориш!

Полицията беше разпространила и в Цариград слухи, че аз съм помагал на трима македонски терористи, които са заловени, и моят песен е излят... Страхуваха се хората...

Другарите комунисти, разбира се, не са повярвали на тези слухове, но сериозно са се тревожели за моята съдба.

Когато минавах по улицата, видя ме Данчо Шипага, но и той не се осмели да ме закачи или подиграе, както правеше друг път. Този долен тип не пропускаше случай да ме провокира с някон злобни думи, за да има после какво да донася на полицията.

В къщи майка ми ме посрещна, разплакана от радост.

-- Сине, мъчиха ли те много? Какъв си измършавял и нечист. Измий се и сядай да обядваш. И после:

-- Па откажи се, сине, от твояте идеи. Все те арестуват, мъчат. Слаб си...

Спомням си, беше приготвила за обед моето любимо ядене — пълнени сухи червени чушки с месо. Малко лютиви...

Почивах си. Разбирах, че не биваще повече да работя по канала.

Трябваше моята работа по канала да предам на друг другар. За тази цел с много предпазни мерки представих да замина за Индия, за да се договоря за предаването на пункта, както и да се отчета за своята работа досега.

Разбира се, това не можеше да стане веднага след освобождаването ми от ареста. Трябваше да почакам да оттекат мътните води, да се поуспокон малко атмосферата около мен, да се съзвзема малко и аз.

Полицията продължаваше да ме следи. Нощната ност под прозореца все още бдеше кой идва у дома.

През деня на улицата или в кафенето мои недоброжелатели надаваха ухо да чуят какво ще кажа.

Избягвах да отивам при Власаки Алексиев и при Стоян Белев, за да не им напакостя.

Имах една среща със Стоян Белев извън града, в горичката Бучумет откъм село Градине. На тази среща му съобщих, че имам намерение да предложа на

другарите от вътрешността той да ме замести в работата по канала. Той беше познат на ръководството на нашите полтимигранти и аз не се съмнявах, че ще бъде одобрен.

След тази среща Стоян Белев зачака деня, когато ще се завърна в Цариброд и ще му предам в подробности задълженията, явките, хората.

Не се разболяха. Получих нов кръвоизлив в белите дробове. Този път бързо се съвзех. Избръзвам да кажа, че вече петдесет години изминаха оттогава. Повече кръвоизливи не получих.

Бях вече на оздравяване. Не лежах, а ходех по стаята, но още не излизах на външн. Ето че един следобед дойде при мене Гема, телохранителят на Груйчич. Казва ми:

— Господин подполковникът те вика да отидеш при него тази вечер в десет часа.

— Иди кажи на господин подполковника, че аз вечер, по тъмно, няма да отида при него. Ако иска да ме види, да определи час през деня, когато е светло. Като отивам при него, искам да ме види целият град. Да видят хората, че отивам при него. Ако се случи нещо с мен, да знаят.

Отиде си Гема и след половин час пак идва.

— Господин подполковникът каза да отидеш при него в четири часа през деня.

Излезе си Гема, аз бързо се облякох и през дворовете и градините се добрах до Власаки.

Казах на Власаки, че ме вика в четири часа Груйчич. Добре е да се организира от другарите наблюдение при влизането и излизането ми от дома на Груйчич.

Той живееше близо до офицерския дом и до долното основно училище.

Когато дойдох в четири часа, той сам отвори вратата и ме посрещна.

— Моля, заповядайте, седнете господин Христич — любезно и прелюбезно ме покани той и сам сяда срещу мен. — Помолих ви да дойдете, за да си поговорим на четири очи. Искам да ви кажа, че за всичко се досещам. Чудя се и се ядосявам защо полицейските служители толкова време ви държаха и мъчиха. От едно обикновено преминаване на границата на подгонени в България земеделски дейци искаха да скальпят дело срещу теро-

ристи. Та и вас искаха да замесят в тази каша. Разбира се, не успяха, защото са глупави, ограничени, както ви казах и когато бях при вас в Пирот. Така несконосан водеха следствието, че нищо не получиха. Аз съм убеден, че този случай беше само една бърънка от нещо голямо, до което те не можаха да се доберат. Не ви викам сега, за да искам да ми разкриватте свояте тайни. Не ложеха съм, че и сега няма да го направите. Повиках ви за друго.

Започна Груйчич отдалече. Харесва ми това, че в Русия била извършена Октомврийската революция. Делото на большевиките било справедливо. Руското мракобесие, самодържавието и жестоката капиталистическа експлоатация над руския народ не можели да се търпят. Там, в Русия, самодържавието, помешчиците, капиталистите и полицейщината притискали жестоко работническата класа и интелигенцията. Большевишката партия разбрала това и повела народа. И войната помогнала. Народът бил много измъчен и тръгнал след большевиките. Руската революция не е по воля на европейската и световната реакция. Но въпреки нейната интервенция революцията в Русия победи. Победи и се развива успешно.

— Да си призная — каза той — и на мен не харесва това, което става в България. Толкова жертви даде българският народ. Зная, че с насилие, с терор никое правительство не може да се удържи на власт. Ще ви кажа още нещо. Аз одобрявам това, че вие съчувствувате на борбата, която водят комунисти и земеделци срещу фашисткото правителство в България. Зная, че вие искате да им помогнете. До каква степен им помагате, не ми е известно. Проучвал съм материала, който има за вас в полицията. Убеден съм, че и сега помагате. Тогава, в 1925 година, сте им помагали, като сте ги спасявали с оръжие. заявили сте, че ненавиждате фашизма и сте готови с всички средства да помагате на борбата с него.

— Господин подполковник — прекъсвам го аз, — този „разговор“ прилича на разпит.

— Не, не е разпит. Той не ми е нужен. Всичко, кое то казвам за вас, е известно на целия град.

Рааговорът продължи близо един час. Аз разбрах, че

това не беше разбит. Явно той целеше да ме предразположи към себе си. Стараеше се да намери слабо място в идеята ми за закалка. Надяваше се да намери почва в психо-физическото ми състояние тогава. Мислеше си: този малък човек е болен. Току-що е станал от легло. Неотдавна преживя тежък кошмар в лапите на полицията. Опасност от нов арест виси над него като дамоклев меч, който всеки момент може да се стовари върху му. Все пак и той с човек, живее му се...

Подполковникът старательно избягаше да се произнеса за положението в Югославия. Освен слабата критика за ограниченността на полицията друго не чух от него. А още по-малко за терора в Цариград. Той не можеше да не знае, че гражданините на Цариград се страхуваха не само от полицията, но и от самия него.

В „разговора“ взех думата и аз. Обрисувах му картина на положението в Югославия такава, каквато я виждах. Тази картина не е весела. Тя прилича на картина в предреволюционна Русия. Югославската комунистическа партия е забранена; югославските комунисти се преселват; стачките са забранени. Югославия е една от най-мilitаристичните страни в Европа. На цял свят е известно, че на югославска територия дълго време се намираше генералният щаб на белогвардейците-врангелисти. В Югославия бяха организирани военни школи за офицери, в които се учеха избраници на белогвардейските генерали. Генералният щаб на кралската армия активно съдействаше на шабовете на Франция и на щаба на Врангел. Това знаеха не само комунистите, но и народът, който изпитваше върху гърба си милитаризма на Югославия.

Подполковникът внимателно ме слушаше. Не възразяваше на моите остроумни думи, но и не ги потвърждаваше. Явно, че не искаше да ме ядосва, да ме предизвиква.

Аз му говоря за Югославия, той отново поде за България. Колко са му симпатични българските борци против фашисткото правителство.

Говори, говори и изведнъж изплю камчето.

-- Господин Христич! Искам да ви предложа, по-скоро да ви помоля: предавайте ми материалите, които вие получавате, материалите, които Вие смятате, че можете да ми дадете, без ля се навреди на Българската

комунистическа партия. Много ми се иска да се запозная с тях. За това няма да кажа на никого.

Ето каква били работата. Ето за какво са били разговорите, любезностите. Помислих си: та нали и в Пирот ти, господин подполковничче, се опитваше да ме изнудваш с „доброжелателство“. Затова и полиците обявяваша за глупави и ограничени. Затова толкова много пъти ме провокираш. Мислиш ли, че не съм се досещаш, че съм на мушката ти... Така си помислих и му казах.

— Господин подполковник, разберете, че аз никакви материали на Българската комунистическа партия нито съм получавал, нито сега получавам. И почеже не съм на разпит, а само на „разговор“, позволяте да ви кажа: комунистите, където и да са — в България или в Югославия, или в друга страна, — в борбата се стараят да използват противоречия между буржоазните партии, групировки, даже държави. Да използват тези противоречия, господин подполковник, в интереса на борбата на работническата класа, а не да помогат на тая или оная партия, групировка, държава. Вие ме караат да помогам на югославската буржоазия, на югославската държава, защото вие лично сте представител на един институт, който повече от много други държавни институти държи винаги готово оръжието си срещу враговете на буржоазната държава, т. е. срещу комунистите. Трябва да знаете, че нито югославската, нито българската буржоазна държава няма да бъдат подпомагани от мен под каквато и да е предлог, под каквато и да е форма. Смятам, уверен съм, че такава е и ще бъде позицията на всички комунисти, където и да се намират те.

С това завърши една поредица от провокации, шантажи, с които си служеше по отношение на мене в продължение на лве години подполковникът от разузнаването Грийчич.

Когато напуснах квартираната му, беше още светло. Срещнах Мичето, сестра си. Като съм се забавил при Грийчич, тя сериозно се разтревожила и тръгнала да ме търси. Тя и Владо Бадин бяха определени от Владаски да се навърнат наблизо и да следят какво ще стане с мене.

Груйчич продължи да ме наблюдава. Държеше се вече по-друго е. Външно бе спокоен, не се згъблязваше, че се осва за своя неуспех.

Пощението на чиновник Кръста Кобилар, който не видялъж показвал своето благоразположение към мен, ме спря веднъж на улициата и ми каза:

— Стефане, искам да ти кажа нещо. Трябва да знаеш, че твоята кореспонденция и кореспонденцията на сестра ти по заповед на подполковник Груйчич най-напред се носи на него, после на вас.

От това съобщение разбрах, че подполковникът не се отказал от мен. Още не е изгубил надежда, че ще може да попадне на следа, да открие някон доказателства за моята комунистическа лейпност и че ще може най-после да ме смаже.

На 20 декември — помни датата добре — тръгнах за Белград. Както и друг път съм правил, взех местния влак от спирка Обреновац до Ниш. От Ниш с бързия влак пристигнах в Белград. През целия път не забелязах да съм следен. Мое то пътуване бе до Индия.

В Белград имах няколко часа престой между двата влака. Използвах това време и посетих Барайевич. Договорихме се, че на връщане от Индия ще го посетя отново. Тогава ще имаме повече време да разговаряме.

До Индия си добрах с поредния влак, който заминаваше за Загреб. Упътих се към квартираната на Кукец. Той живееше все още в старата си квартира. На прозореца все още се намираше илюстрованата картичка, което означаваше, че за нашето братя квартираната е спокойна и може да се влезе.

Когато ме видя, Кукец много се зарадва. Прегърна ме.

— Добре дошли, Стефане! Сядай и разказвай. Зная, че откакто не сме се видели, много нещо си превижвяла.

Разказах му подробно всичко, което се бе случило с мене в Цариброд и в Пирот.

— Полицията не можа да открие истинската работата, която се върши при нас. Не можа да установи никаква връзка между мен и тримата другари. Цялата работа се локализира около мене. Не беше вмъкнато абсолютно нито едно лице, което работи с мене. Явики се в Пирот — при Олга и при книжаря, са непокътнати.

Никой досега не е заподозрял и хората, които имат връзка с тези явки. Цели-целенички са и всичките мои сътрудници в Цариброд, както и адресите, на които получавам писмата и пратките. Беше много шум за нищо. Полицията остана с пръст в устата.

Кукец ме слушаше много внимателно. После каза:

— Както разбираам, Стефане, вървял си по ръба на пропастта, но по една случайност не си паднал в нея. Трябва да ти кажа, че както аз, така и другарите от Задграничното бюро на ЦК сме на мнение, че е време ти да предадеш работата на друг другар. Нито ти, нито ние не бива да си играем повече с огъня. По всичко личи, че нито полицията, нито военното разузнаване ще те оставят на мира. Според нас ти трябва да напуснеш Цариброд. Нещо повече. Да напуснеш Югославия. Имали ли предвид някой другар, който би могъл да поеме твоята работа?

— За такъв предлагам Стоян Белев, политехникант, родом от Царибродско. Той е сериозен и закален другар и смятам, че ще се справи добре с работата. Ръководството на нашата емиграция го познава добре.

— И аз го познавам — каза Кукец. — Добре си се ориентирай. Почакай ме тук. Почкини си. Аз още сега ще отида при другарите да съгласувам този въпрос.

Върна се Кукец след два-три часа.

— Другарите не възразяват за кандидатурата на Стоян Белев. Ти ще го запознаеш с работата. Сега слушай: дай му моя адрес. Да сменя адресите, на които изпращам писмата в Цариброд. Още в първото си писмо до мен да ми съобщи новите адреси. Литературата, която сега се намира в Пирот, веднага да бъде прехвърлена. Ние не изпращаме нова литература в Пирот след случая с тебе и с тримата другари. Кажи на Стоян Белев да обсъди с книжаря в Пирот дали да продължаваме да изпращаме по същия начин пратките с литература или по друг начин. Известно време ще преустановим използването на квартираната на Олга, докато се уверим окончателно, че тя не е заподозряна. За всичко останало ти ще му разкажеш.

Привечер се сбогувах с Кукец и поех по улициата за главната гара на Индия, откъдето предстоеше да взема бързия влак за Белград.

Срещнах един познат емигрант от Берковско (не си

спомням как с казваше). И той ме позна, спря ме и тръгна с мен.

Недале от гарата ни спря един цивилен полицай и поискава се легитимираме. Когато му показвах открих ли от Царибродската община, чий злорадо се усмихна и каза, че и двамата трябва да го последваме до полицейското управление. По пътя ние успяхме да се договорим: аз съм дошъл в Индия при него, за да ми даде парите, които той ми дължи и които аз съм му дал по време на неговия престой в Цариброд.

Тази версия поддържахме и двамата при разпита в полицията.

За мое нещастие беше 24 декември. Следващите два дена заедно с всички и полицията празнуваха Коледа. Навсякъв другарят емигрант беше освободен, защото вече не го видях.

През тези два дена полиците не ме разпитваха, но моята тревога от час на час растеше. Нали час по-скоро трябваше да се завърна в Цариброд.

На 27 декември ме отведоха на гарата, качиха ме във влака, придружен, разбира се, от полицай. Пристигнахме в околийския център Рума.

Тежко и мъчително бе за мен вървенето от гарата до околийското управление на Рума, което се намираше в центъра на града. Разстоянието беше доста дълго. И тук ме разпитваха. Монте отговори бяха същите, както и пред полицията в Индия.

На 30 декември бях докаран в Белград. Този промеждутък от време бе необходим на местната полиция да се договори с вицепостоящите учреждения какво да прави с мене.

По пътя за Белград успях да уговоря стражаря, който ме съпровождаше, да се съгласи да се отбием при един мой познат, преди да ме заведе в Главняча. Казах му, че искам да помоля този познат да се застъпи за мене да ме освободят. Стражарят се държеше добре с мене. Помогнаха може би и десетте динара, които му дадох. Разбрали бях, че не му е наредено да се държи с мене като с опасен престъпник.

Отбихме се при Милорад Барайевич. Той се зачуди, като ме видя, че идам със стражар. Бързо разбра каква е работата. Нагости и двама ни.

— Сега се нахранете, пък аз ще уредя твоята рабо-

та. Имам влиятелни приятели. Те ще разберат, че е стипаля грешка — говореше той пред стражаря. — Ще те изслушат и заповядай у нас да посрещаме заедно Нова година.

По това време Барайевич главно се занимаваше с журналистика. Работеше в редакцията на един ляв белградски вестник. Имаше връзка с много журналисти от големите буржоазни югославски ежедневници. Това му даваше основание да мисли, че ще ми освободи от тази поредна „полицейска шега“, както казваше той.

В Главняча „моят“ стражар, който ме съпровождаше от Рума, ме предаде на дежурния полицай. Той ме написа в своя теттер, обискира ме и като се обърна към стоящия до него ключар, каза:

— Отведи го в килията, където са комунистите.

Отново се озовах в Главняча, в килия сред другари комунисти. Между тях нямаше стари познати, но ме посрещнаха сърдечно, като свой. Поразпитаха ме, напрениха ме, устроиха ме.

Не ми стана известно дали ходатайството на Барайевич е помогнало, но на 31 декември сутринта ме освободиха.

Чиновникът, който оформяше моето освобождаване категорично ме предупреди, че веднага, още с първия влак трябва да замина за Цариброд, час по-скоро да се махна от Белград.

Пезависимо от това категорично предупреждение аз решил да се видя още веднъж с Барайевич Отидох у дома му. Той ме очакваше. Изглежда бе научил, че са ме освободили. Казах му за строгото предупреждение да напусна веднага Белград. Той весело с изсмя и отправи една китна сръбска псууня по адрес на затворническия полицай.

Радмила е приготвила банята. Съблечи си и горните, и долните дрехи заедно с „богатството“, което си подбрали по арестите, измий се и облечи мои дрехи. Ще се докараш с нов мой костюм и довечера ще ходим притамата да посрещаме Новата година като хората.

Така и направихме. Посрещнахме Новата година в един от първокласните белградски локали, който се намирши на площад „Теразийе“ срещу кафе-ресторант „Москва“. Барайевич беше предварително резервиран маса за нас притамата.

Струва ми се, че никога не бях сядал на такава ботата трапеза. Разбрах, че този локал се посещава от „отбранено“ общество. Всичко ми беше толкова чуждо, но мястото и обстановката беше този ден за мен много добро прикритие. Никога полицията нямаше да предположи, че аз мога да се намирам в това помещение, сред такова общество.

В 12 часа — както навсякъде по света — лампите угаснаха. Шум, смях, закачки, поздравления и новогодинни пожелания.

Поздравихме се и ние, като тихично си пожелахме успехи в нашето скъпо революционно дело.

Танцуваха, играеха се кръшни сръбски хора. Радмила и Милорад също се смесиха с множеството, а аз седях и наблюдавах. Разбрах, че Милорад и тук има много познати, навсярно колеги журналисти. Той беше въобще много общински човек.

Към 2 часа след полунощ напуснахме локала. Без да съм танцувац, без да съм много ял и пил, чувствувах се уморен. Не бях още съвсем здрав, пък и преживяването през последните дни бе изчерпило моите сили.

До вечера почивах в дома на Барайевич, а вечерта отпътувах за Цариброд. На сбогуване Барайевич ме помогна да му посоча другар от Цариброд, когото да използва за една много важна работа.

— Прати го при мене колкото се може по-бързо — ми поръча той.

В Цариброд по този въпрос поговорих с Власаки. Какво е той направил — не ми е известно.

Пристигнах в Цариброд на 2 януари 1928 година. Пътувах с бързия влак, без да се страхувам, че може някой да ме види. И тук хората са посрещали Нова година, но не се чувствуваше никаква празничност. Потънах и аз във всекидневието на малкия град.

Още през първите дни след завръщането ми успях да предам цялата работа на Стоян Белев. Разказах му за разговора си с Кукец. Как Кукец от своя страна е обсъждал с другарите от ръководството на политическите емигранти предложението да бъде включен в отговорната работа по канала.

Седалището на ръководството на нашите политически рани тогава беше Нови Сад. Когато бях при Кукец в Индия, той час по час поглеждаше часовника си. Той

е пътувал до Нови Сад, срещал се е с другарите и отново с завръща в Индия, където го чаках за решението на другарите. От Индия до Нови Сад с влака се пътуваше не повече от 20 минути.

Стоян Белев започна да работи вместо мене и да отговаря за пункта Цариброд по канала.

Кой беше Стоян Белев?

Стоян беше родом от граничното село Градинце. В това село е учителствувал учителят Сливков, който е бил основоположник на учителската организация на тесните социалисти в нашия край, а след това и един от първите основатели на организацията на тесните социалисти в града. Стоян е бил ученик на Сливков, който е особено внимание се е отнася към своя буден ученик. На него е оказал влияние още като ученик в прогимназията известният деец на движението Найден Киров, родом също от Градинце и роднин на Стоян. Презли заминаването си за Женева, където следвал право, Найден Киров известно време учителствувал в един от царибродските села, идвал си е често в Градинце и Стоян е имал възможност да го вижда и чуе.

Когато започва войнинката си служба в 25-и Драгомански полк, Стоян вече е оформен тесен социалист, готов да участва в борбите на работническата класа. Стоян, макар само с прогимназиално образование, но природно интелигентен, с красен почерк, бива забелязан от своето началство и взет за писар в шаба на полка, а по-късно — за ковчежник на полка. Първата империалистическа война го сварва като войник в 25-и Драгомански полк. По време на войната той е в контакт с тесните социалисти Гаврил Генов, Замфир Попов и Петър Григоров, които са мобилизиранi в този полк. Чето „Работнически вестник“, разпространява позиции, разяснява позициите на тесните социалисти за войната.

След демобилизацията той се установява да живее в София. Тук оформя членството си в партията.

Когато като ученик си идваш в Цариброд, много пъти съм го виждал в манифестиците, които устройвате местната партийна организация. Той също често прескачаше в своя роден край.

Спомням си, през лятото на 1920 година, преди оккупацията на Цариброд от сърбите, той се ожени. Сват-

беното тържество стана в Градине и всички комунисти от Цариброд присъствуваха на него. Затова съм го запомнил. После известно време пътищата ни се разделиха. И ето че през лятото на 1924 година чухме, че Стоян Белев се намира в Цариброд, полицията го арестувала и го откарала в околийското полицейско управление.

След два-три дена ще разбера следното: Стоян Белев е пътувал с влака по поръчение на партията от София за Ниш. Носел е един пакет с партийни материали за Гаврил Генов и другите отговорни другари в Ниш. Когато влакът преминава границата, той хвърля през прозореца въпросния пакет до къщичката на негови роднини от Градине, която се намира съвсем близо до жп линията. Не е искал пакетът да попадне в ръцете на митнически чиновник. Обаче той попада в ръцете на сръбски полицай, който се намирал наблизо и забелязal хвърлянето на пакета. На гарата арестуват Стоян и го докарват в околийското управление. След това го отвеждат в Ниш, а оттам го възврояват в лагера на политическите емигранти Горни Милановци.

След две години той изействува от сръбските власти да му разрешат да живее в Цариброд като роден в този край. С пристигането си в Цариброд той се включи в работата на Царибродската партийна организация. Станал член на ръководството на организацията. От началото на 1928 до средата на 1929 година той е отговорник на пункта в Цариброд на партийния канал България—Югославия. Когато партията преустанови работата на този канал, той се възползва от амнистията в България и се завръща при семейството си в София.

През 1931—1933 година, когато бях на работа в Софийския окръжен комитет на БКП, привлякох Стоян на работа в Окръжния комитет на МОПР.

В МОПР Стоян работи дълго. Преди началото на войната той е бил провален, съден и осъден. В затвора прекарва повече от четири години. От затвора излиза на 9 септември 1944 година.

Стоян Белев бе висок, рус. Погледът на сините му очи бе кротък, благ, както и нравът му. Като наблюдава човек поведението му, държането му с околните, ще си каже: този добър човек не може на мярката път да

мине. Но Стоян бе истински революционер, кален не в една схватка с класовия враг. Той бе дълбоко убеден в правотата на делото на комунизма, на което всеотдайно служеше през целия си живот.

Възложените партийни задачи изпълняваше тихо, добросъвестно, без да се оплаква и без да се хвали. Умеше по другарски да посъветва, да помогне. Не един другар е получавал неговата морална и материална помощ.

Бе баща на три дъщери, които възпитаваше в комунистически добродетели.

Двадесет години той работи за укрепването на народната власт, за изграждането на нашия социалистически строй. Той беше уважаван и обичан от всички, които го познаваха. След тежко боледуване почина през 1964 година.

* * *

Завършвам разказа за една добре законспирирана партийна работа. Тя продължи повече от осем години и остави дълбоки следи в Цариброд и в мен.

Постараах се да разкажа по-подробно за работата по канала. Искам да се знае, че малкият граничен град Цариброд е бил в продължение на осем години място, в което са се събирали и от което са се разпускали ивиците на двета центъра — София и Виена.

За канала София—Виена са писали в свои спомени и мемоари мнозина. Писали са такива, които са работили по канала и които са минавали по него. Писали са и такива, които са узнавали за него от други.

Доколкото ми е известно, всичко, което е писано в България за този канал, обхваща периода след Септемврийското въстание 1923 година. Някои са писали повече и по-подробно за участъка, на който са работили. Други са писали отделни епизоди от тази дълга и опасна дейност. Но и до днес няма пълно изложение на тази отговорна партийна работа, която се вървеше през 1920—1929 година на запад от София към границата, през Цариброд, през Югославия (Белград—Загреб) до Виена и от Виена през Югославия, през Цариброд и границата до София.

Но колкото и да се постарах да опиша тази история, зная, че тя не е пълна.

Навсякъде ще се върна отново към нея, ако ми остане време, за да разкажа още някои случаи, интересни истории. Мисля, че това трябва да направят и останалите още живи участници в това дело, за да се попълни и обогати с по-вече картини панорамата на партийната работа, дял в която имат и царибродските комунисти.

Според мен дейността на царибродските комунисти през периода 1920–1929 година излиза от рамките на живота на една местна партийна организация. Част от дейността през този период е от по-важен, по-особен характер — с международно значение.

През този период царибродските комунисти изпълняват важната роля на свързващо звено между централните комитети на Българската и Югославската комунистическа партия и са важно звено в работата на Коминтерна.

Така през периода 1920–1922 година, когато Югославската комунистическа партия бе обявена изцяло за конституционна и бе жестоко ударена, чрез канала БКП оказа помощ на югославските комунисти, изпълни своя интернационален дълг. Двете партии подадоха братска ръка на младата съветска държава в борбата ѝ против за клетия враг — белогвардейския генерал Врангел. Взаимодействието на двете партии тогава помогна изключително много на Болшевишката партия да разкрие плановете на Врангел.

Дружбата между двете партии, в която се включват и царибродските комунисти, беше дружба между национали.

Царибродските комунисти дадоха своя принос в борбата срещу българския фашизъм през 1923–1929 година. Този път югославските комунисти от сърце, по братски, помагаха на своите братя, българските комунисти, в тяхната неравна борба срещу фашизма в България.

Царибродските комунисти от по-младите поколения трябва да знаят и да не забравят, че пътят към комунизма както в България, така и в Югославия преминава по историческото трасе на братска дружба и брат-

ско сътрудничество на Българската комунистическа партия и Югославската комунистическа партия с Комунистическата партия на Съветския съюз, българската работническа класа и югославската работническа класа с трущите се на СССР, на българския народ и народите на Югославия с народите на Съветския съюз.

ПО ПЪТИЩАТА НА ЕМИГРАЦИЯТА

1

Изтегляне от Цариброд

Не минаха и двадесет дена след мосто завръщане от Индия, Стоян Белев получи писмо от Кукец. В писмото си Кукец съобщаваше за категоричното решение на Задграничното бюро на ЦК на БКП за моето изтегляне от Югославия. „Това не може да стане веднага — пише Кукец, -- защото още не е осигурено безопасността му при хвърляне през границата. Но бъдете нащрек, юли ли се непосредствена опасност от арест — да бяга.“ В писмото си Кукец съобщаваше и явката в Загреб, където трябаше при такъв случай да отида.

А положението в Цариброд и около мен все повече се влошаваше, за да не кажа, че ставаше опасно.

Градът продължаваше да се задушава от стопанския застой. Бяха изминалите повече от три години като временената стабилизация на капитализма съживи стопанската дейност в Европа и в света, но слабата и мръшава икономика на Цариброд не я почувствува. Поръките на еснафите не се увеличиха. Стокооборотът на дребните търговци стоеше на едно равнище. Безработицата сред работниците се увеличи. Немотията се настани и сред населението, което се занимаваше със селскостопанско производство. Само неколцина търговци на кащакава и на добитък натрупаха печалби от повишеното търсене на тяхната стока и на цената ѝ. Банкерите, притежатели на лъвската част от акциите, изсмукаха последните жизнени сокове от обеднялото население.

Политическото положение в нашия край също се усложни. Терористическата организация „Въртоп“ засили своята дейност. Въртопци вече не се задоволяваха

само с вдигането на шум около границата, като хвърлят по някоя и друга бомба. Те започнаха да правят набези и по-навътре в югославска територия.

Бяха успели да поставят бомба със закъснител пред входа на Военния клуб в Белград. Последователно бяха поставили такива бомби на нишката гара и в ресторант „Национал“ в Пирот.

По-късно извършиха едно дръзко нападение на международния влак „Ориент експрес“, на два километра южно от гара Цариброд.

Тези терористични акции на „Въртоп“ влошиха изцялодно много положението в Цариброд. Отново бе засилена охраната на границата. Бе увеличена числеността на граничните войскови поделения, а също така бе увеличен и броят на жандармерийските поделения. С тези мерки властите смятаха да направят невъзможно нелегалното преминаване на границата от терористите.

Градът настърхна. Населението улашено се озъртапе. По-будната част от него очакваше неприятни изненади за себе си. Засили се охраната на самия град и на подстъпите към него откъм границата. За тази цел властите биха мобилизирали граждани, които на смени стояха в засада по пътищата и пътеките около града.

Положението на населението още повече се влоши, когато двамата царибродски граждани Тоца Бумбара и Сандо Паргата като патруп по шосето от града към границата една нощ избягват в България, отнасящи със себе си и поверените им пушки. Това бяха мъже на средна възраст. Тоца Бумбара, бивш офицер от българската армия, беше бохем по нрав, стоеше на страна от политическите борби в Цариброд. Обстоятелството, че е бил офицер от българската армия, караше властите да бъдат бдителни към неговите прояви и поведение.

Биятвото на Тоца Бумбара и на Сандо Паргата беше голямо предизвикателство към властите. Те не можеха да разчитат на никаква опора в населението. Гражданите бяха лишени от елементарни свободи. Всяка ичечер те, особено по-будните, бяха подканвани рано та се прибират по домовете си.

Така, след нападнението над „Ориент експрес“ властите събраха мъжкото население от града и от близките села на едно място, близо до село Желяуша, и го под-

ложи на голям тормоз и заплахи. Тук, в течение на три-четири дена на открито, полицейските власти провеждаха разпит на задържаните, като някои от тях подлагаха на побой. Искаха да узнаят кои са помагачите на въртощи.

Ограничаването на движението на гражданите извън града още повече се засили.

През тези дни властта посегна и на живота на честни граждани от града и околните. Бе убит поп Апостол. На завръщане от града в село Долни Криводол, на северонизот от Цариброд, когато, възседнал своя кон, с преминавал планинското било Козарница, той бива смъртоносно простиран.

Поп Апостол беше буден човек. Завършил беше Софийската семинария. По интелигентност се отличаваше от другите попове. Не креще своите патриотични чувства като българин, което не се харесваше на властите. Не се месеше в политическите борби между двете големи буржоазни партии, които тогава бяха доста разгорещени.

Властите много добре знаеха, че поп Апостол не бе човек на „Въртоп“, но това за тях не бе важно. Важно беше този родолюбив българин да не живее, за да не буди националното съзнание в българското население, живеещо до границата.

Аз познавах добре поп Апостол. Много пъти съм разговарял с него на различни теми. Имах впечатлението, че той не мразеше комунистите и се отнасяше с интерес към тяхната борба.

Веднага след убийството на поп Апостол се разбира, че той е бил убит от сръбски пандури. Първият куринум от пушката му го ранява смъртоносно, вторият се забива в тялото му, след като се е свлякъл от коня. Необезпокояван от никого, пандурият се прибира през изубирите в града.

Когато властите и други хора дошли на мястото на убийството, окървявеният труп на поп Апостол лежал на земята, а неговият кон с клюмнала глава стоял над него.

Власти разпространят слуха, че поп Апостол е бил убит от въртощи. Градът отново изтръпна. Неотдавна бе преминала поредицата от терористичните акции на

„Въртоп“ иeto че сега загина и уважаваният от всички специеник.

Хората притихнаха, изплашени, изпълнени с омраза към безоговорчните фактори, които не се спираха пред нищо в преследването на своите престъпни цели. Те си даваха сметка, че убийството на поп Апостол бе начато на открит кървав терор, който започваше и в нашия край. Те не вярваха, че поп Апостол е бил убит от въртощи.

За голямата изненада на гражданството официалната сръбска власт устрои тържествено погребение на поп Апостол в село Долни Криводол и разпространя слуха, че памти под свое покровителство неговите невръстни леща.

И напистина синът на поп Апостол — Анто, бе настанен да се учи във военното училище в Белград. Тои беше отвратителна гавра с паметта на поп Апостол.

По Анто Апостолов, който завърши военното училище и беше известно време офицер в югославската армия, години по-късно, когато в Царибродско бе обработван партизанският отряд „Момчил войвода“, отиде в града и се бори самоотвержено срещу българската и югославската реакция, срещу хитлерофашизма в нашия край. Той надрасна баща си, защото беше вече идеино изграден комунист, като наследи от него честността и себеотрицанието на истински български патриот.

Градът продължаваше да живее, потискан от страха на угрешния ден. Само комунистите не се изплашиха. те продължаваха да умножават и укрепват своите речици, да четат и разпространяват нелегалните материали на ЮКП, които достигаха и тук. През тези месеци бе проведена областната нишка партийна конференция. Делегат, представител на царибродските комунисти, на тази конференция бе Васил Иванов—Циле.

Бързам да кажа, че тази широка вълна на терор в Цариброд и околните в крайна сметка целеше да разгроми организацията на комунистите, която местната фашистка власт чувствуваше, че съществува и се активизира. Врагът избираше своите жертви не само сред тези, които открыто манифестираха своята българска националност, но и сред онези, които със своята гордост и човешко достойнство бяха трън в очите им.

И сто, през една тъмна вечер, отивайки у дома си, бе смъртноносно прострелян из засада Марко Атанасов—Шукарин. Разбра се, че в него бе стрелял един подофицер от югославската армия, чиято войскова част квартируваше в града. Убил го бе поддълът и спокойно, с пушката през рамо, се бе оттеглил край реката на път за казармите. Това разказваха очевидците на подлото престъплението.

Както и иза убийството на поп Аностом, така и сега властите разпространиха слуха, че Марко е убит от въртолопи. Марко Атанасов бе мой стъченик още от прогимназията. Заедно се учехме в Трета мъжка гимназия в София. Живеехме и в една квартира. Неговите родители бяха по-имотни и той в сравнение с мен получаваше повече помощи. Полученото от къщи деляхме. Благодарение на пратките от домашните ни завършихме гимназията. Марко не стана член на младежката комунистическа организация, в която аз заедно с други мои приятели и стъченици членувах и работех, но той симпатизираше на нашите идеи. Много пъти заедно с нас участвуваше в манифестации и демонстрации, организирани от партията.

Наскоро след окупацията на Цариброд той замина да следва за инженер-лесовъд във Виена. През лятните ваканции си идваше в Цариброд и дружеше с нас, комунистите. Неговото следване поради липса на средства продължи по-дълго. Престоите му в Цариброд бяха кратки. Той не стана член на партията, когато партийната организация в града бе възстановена. След завършване на образоването си и след като се беше завърнал в Цариброд, бе извикан да отбие военната си служба в югославската армия.

Съгласно законите на страната младежите с висше образование служеха в армията само шест месеца. Марко се завърна след военната си служба в Цариброд по времето, когато фашисткият терор бе започнал да вилнее под различни форми.

Според мен безответните фактори бяха избрали Марко за поредната жертва по две причини: той беше единственият гражданин по това време в Цариброд, който беше завършил висше образование. Той се държеше настрана от асимиляторските похвати на властта, а в миналото и сега общуваше с комунистите в гра-

да. Марко Атанасов бе убит умишлено. С неговото убийство властта целеше да премахне един неприятен за нея българин, а също така още един път да сплаши населението, за да не посмее да вдигне глава.

И този път властта използва убийството, за да се потвърди още един път с честните българи. Вместо да арестува и накаже известния на целия град убиец, тя организира пищно погребение с военни почести, използвайки офицерското звание на убития.

Марко Атанасов беше честен младеж с прогресивни идеи. Отинаше се открыто със симpatия към борбата, която водеха комунистите. Уверен съм, че ако беше останал жив, щеше да премине изцяло на страната на революцията и да стане нейн предан борец.

Преследванията срещу комунистите в града се засилиха. Против тях просто бе поведена хайка.

Аз продължавах да бъда обект на особено внимание от страна на полицията. Бях освободен под съд поради липса на улики. Но продължавах да бъда зорко наблюдаван. Всяка вечер, скрит под прозореца ми, се настаниваше полицай, който да наблюдава кой влиза и кой излиза от нашата къща. Току-важк провървяло им и те заловяват със закъснение някой конспиратор.

Продължавах да боледувам. Това налагаше често да се подлагам на лекарски преглед. В интервал от десетина дни отивах на такъв преглед при лекар специалист в Пирот. Това правех и преди арестуването ми. Посещението при лекаря в Пирот бяха едно от прикритията за партийната ми работа. Полицията официално не ми забраняваша да идувам до Пирот, но често пъти се случваше следното: купя си билет на царибродската гара за Пирот, качвам се във влака и веднага до мене се настаниваша жандарм. Пристигаме на пиротската гара, слизаме. Той все до мен и ми казва, че не разрешава да отивам в града. Задържаше ме на гарата до идването на влака от Ниш. Принуждаваше ме да си купя билет за Цариброд и пак заедно с мен се качваше във влака. На царибродската гара ме предаваше на граничния полицайски комисариат. Тук бях подлаган на безплатен разпит от полицайски комисар. Много често в полицайския граничен комисариат престоявях по няколко часа, след което ме пускаха да си вървя.

Понякога ми се удаваше да се добера до Пирот, където отивах при доктора, и си купувах никои лекарства. Това ставаше когато във влака се качвах от спирка Обреновац, а дежурният стражар, който придружаваше влака, не ме познаваше.

Много често, когато виждаха, че отивам към гарата, съгражданите ми подхвърляха шеговити закачки, че пак ще ме върнат. Никон от тях мислеха, че аз нарочно разигравам полицията, играя си като котка с мишката. Каква ти игра! Едно такова разкарване по гарите и влака ми струваше много физически и морални сили, иск и пари, каквито аз имах съвсем малко.

Полицейските власти не се шегуваха. Те смятаха, че с тези мерки пречеха на Стефан Гърчето да върши някаква важна комунистическа работа, в която те още не са успели да го уличат.

Дезориентацията на полицията все още продължаваше. Тя все още смятала, че аз върша главната работата, и се мъчеше да узнае кои са моите помощници и евентуално заместници. Постепенно се убеди, че нищо не може да разкрие, и намали и разреди мерките за следение. Но при всяко излизане извън чертите на града одължавах да бъда с „опашка“.

Пролетта на 1928 година настъпи рано. Дните бяха сълнчеви, топли. С моя съученик Стефан Николов опънчарчето ходехме да ловим риба. Стефан беше се снабдил отнякъде с динамит, който ние, като истински браконieri, мятахме в по-дълбоките места в реката. Това ставаше извън града, по направление на границата. Когато нямахме динамитни бомбички, си служехме с лимонадени шишета и негасена вар. Сложих варта в бутилките, наливаме ги с вода, добре запушваме и хвърляме в реката, като бързо се оттегляме от брега. Ето че се чува глух тътен. „Бомбата“ във водата е избухнала и е заглушила рибите. Обикновено уловът ни беше много беден. В нашата река много риба не се въздейше. По това време на годината рибата още лежеше на дъното в тинята. Бомбата я заглушаваше, тя изплуваше на повърхността и ние я ловяхме. Случвало се е със Стефан да си донесем у дома по един килограм бяла риба. А случвало ни се е и следното: държим по две-три риби в шепата, посрещне ли жандарм и ни за кара в жандармерийското управление. Пред входа на

управлението пуска Стефан опънчарчето да си върви у дома, а мене ме въвежда при капитана. Зърне ме той, намръщи се, разпитва ми и пише дознанието, след кое то ме пускат да си вървя. Но по-често се е случвало капитанът да отсъствува и мен да ме задържат по няколко часа в управлението, докато той дойде. Почти редовно на вечерните разходки при мен ще дойде стражар да ме подканя доста грубо да се прибира у дома.

На такъв натиск бяха подлагани Борис Ингелеза, Сашо Димитров, Коце Гочев, сестра ми Мария.

Уволниха сестра ми от общината, където служеше като чиновничка. Това беше жестока мярка да лишат семейството ни от единствената мизерна издръжка, да ни принудят да паднем на колене.

Обинските в къщи станаха по-редки. Но от време на време полицията нахълтваше, за да ми напомни, че не съм забравен. Идваха, търсиха. Имах впечатление, че те сами не вярваха, че ще могат да открият нещо, което да ме компрометира. Но нали изпълняваха заповед...

Редовно и щателно те проверяваха и писмата, които получавахме аз и сестра ми. Подполковникът от разузнаването Груйчич промени тактиката си спрямо мене. Престана да прави опити да ме предразполага към себе си. Срещнешме ли се на улицата, отправяше към мен поглед, пълен с омраза и злоба.

Продължавах да ходя на гарата да си купувам вестниците. Виждаше ме на гарата, а после по улицата за към града ме настигаше и демонстративно ме отминаваше с явно пренебрежение.

Но и той, и полицията напразно си губеха времето с мене. Те все още робуваха на версията, че в Цариброд се върши голяма конспирация, че през Цариброд преминават за вътрешността на Юgosлавия съмнителни лица, че аз съм в центъра на тази работа.

Според мен терористичните мерки, които властта през това време прилагаше над населението в нашия край, бяха инспирирани и се ръководеха от Груйчич.

Скоро след атентатите в Белград, Ниши и Пирот Груйчич се пресели в Пирот. В Цариброд той вече не се чувствуваше в безопасност, макар че беше добре охраняван. Сега от Пирот дърпаše нишките за запазването на „спокойствието и реда“ в Цариброд. Груйчич беше

инспираторът на убийството както на поп Апостол, така и на Марко Атанасов. По негово внушение се разпространяше версията, че те са убити от въртопци. Груйич беше добре школуван специалист в разузнаването. И досега си спомням ясно някои моменти от държането му с гражданите или по време на пазарните дни със селяните. Спира се, поздравява, заговаря за това, онова в зависимост от грамотността и професията на своя събеседник. Държи се непринудено, демократично. Подхвърля шаги, сам се смее. Който го наблюдава и не го познава, ще си помисли: какъв мил човек... Но под външната демократична маска се криеше въръл милитарист и злонен шовинист. Всичко, каквото правеше, правеше го с определен цели — със свояте донесения да се покаже пред генералния щаб на кралската армия в добра форма. Средствата за постигане на тази цел за него не бяха важни.

Скоро след освобождението ми от ареста в Пирот, когато окончателно разбра, че от мен нищо не може да откопчи, стана към мен много груб и зъл. Той се надяваше сега, че не чрез хитрост, а чрез груба сила ще може да разчупи твърдата черупка на конспирацията, която ставаше в Цариброд, и бе уверен, че в центъра на тази конспирация ще намери мене.

А неговата борба беше сложна, в две направления. Едното направление бе заедно с полицията да разгроми апарата на комунистите по прехвърлянето на хора, а може би и на литература и оръжие през границата, като той запази за себе си мястото на първа цигулка. Второто направление бе да се добере, а след това да удари нелегалната организация на комунистите в града, в чието съществуване той не се е съмнявал.

Но той сгрени. Аз все не работех по канала. Той това не разбра. Не узна на кого бях предал работата. Не узна това и по-късно. Тук той се изляга. Жестоко се изляга и скимтеше като куче, което гони жертвата, дивеч, но не може да го стигне. Дълго, много дълго гони жертвата и не можа да я застигне и залови...

Той обаче успя да нанесе удар на партийната организация. Бяха арестувани и осъдени другарите Константин Еленков, Младен Спасов, Йордан Рангелов, Васил Иванов, Власаки Алексиев и други. Като следствени, а

след това и като осъдени те пролежаха в затвора от няколко месеца до няколко години.

Зловонието от действата на Груйич се чувствуваше дълго и след неговото пенсиониране.

— Къде е брат ти? — подпитвал той неведнък сестра ми дълго време след моето изнезване от Цариброд, макар че той е четял редовно моите писма до сестра ми, които се изпращаха от Белград.

— Та вие по-добре знаете и от мен, господин подполковник — отговаряла сестра ми, като му давала да разбере, че знае за проверката на писмата. — На работа е в Белград — казвала ти.

А аз по това време вече бях в Австрия, но изпращаха писмата си в Белград, откъдето те се препращаха в Цариброд със сръбска марка и белградски щемпел.

Омразата ми към мене бе продължила дълго. В годините преди Втората световна война, вече като пенсионер, среща на улицата в Белград моя съгражданин Петко Игов, който е работил като механик в югославското речно парходство.

— В Цариброд имаше една интересна личност, Стефан Гърчето, който изчезна от града. Къде е сега?

— Не зная — казал Петко. — Навсякъде се намира в Съветския съюз.

— Така си и мислех, че там е заминал, когато изчезна от Цариброд — казал ядосано Груйич.

Когато си спомням за онези години, винаги си мисля колко много злени причини този офицер от разузнаването не само на комунистите от нашия край, но и на населението. Той беше вдъхновителят и организаторът на провеждания от сръбските власти терор в Цариброд и Царибродско. И ако разказах повече за него, то е за това, читателят да знае, че острите на терористичните мерки на властта во главе с Груйич беше насочено не толкова срещу въртопци, колкото срещу комунистите и тяхната организация в Цариброд и околните.

Властва знаеше, че терористите всеки момент може да ѝ причинят неприятности със своите акции, но си даваше сметка, че тези акции биха само слаби драскотини по снагата на милитаристична Юgosлавия, която се раздираше от вътрешни противоречия.

Контрамерките, които тя упражняваше над населени-

нието в Цариброд, не способствуваха за установяването на мир и спокойствие в нашия край. Те не посегнаха на истинските привърженици на „Въртол“. Такива имаше, но те не бяха много. Това бяха хора прости, реакционно настроени, неспособни да обединят около себе си измъченото население.

А жертвите на провеждания кървав терор бяха хора грамотни, със силно българско национално чувство, прогресивно настроени. Погледнат на властните бе по-вече обрънат към комунистите, които бяха дали убедителни доказателства, че са истински български патриoti, и бяха демонстрирали своето неодобрение на присъединяването на Цариброд и околните към Югославия.

Групич и полицията си даваха също сметка, че и местната нелегална организация на комунистите, колкото и малка да е тя, представлява опасност за устоните на властта, защото е поделение на Югославската комунистическа партия, която се бори самоотвержено за смяна на съществуващия социален строй в страната, за установяване на друг, по-справедлив, социалистически строй. Затова за тях местната нелегална комунистическа организация бе най-голям враг, който искаха да унищожат. С удара, който те нанесоха на местната комунистическа организация, смятала, че са ликвидирали главната опасност от смут и безпокойство в града. Но те и тук се излъгаха. С този удар те не успяха да унищожат комунистическото движение в Цариброд.

Не изминаха много години и потомците на първите борци-социалисти от Цариброд и Царибродско и останалите живи комунисти се озоваха в първите редици на борбата. Те се бориха смело и самоотвержено срещу фашизма и капитализма в двете страни и победиха.

* * *

В средата на май 1928 година Стоян Белев ми съобщи, че е дошло нареходане да се изтегля от Цариброд. Решихме, че засега най-подходящо е измъкването ми от Цариброд да стане под претекст, че отзивам в Пирот за поредния лекарски преглед.

И сто, на 21 май 1928 година аз напуснах своя дом. Съвсем ясно си спомням всичко.

— Заминахам за Белград — казах на майка си. — Този път ще се задържа там по-дълго. Другарите ще ме изпращат в санаториум да се лекувам сериозно. Зная, че няма да имаш нищо против. Виждаш, че тук нямам възможност да се лекувам. Ще ви пиша често. Ти не плачи. Мичето ще се грижи за тебе, докато се завърна аз. Ще си дойда съвсем здрав и ще мога да работя.

— На добър час, сине. Върви, щом е за здравето. Аз ще търпя. Пък щом оздравеши, ела си тука.

Прегърнахме се, разцепувахме се.

— Мамо, не го разстройвай. Кой друг, ако не другарите ще ми помогнат да се излекува. И за него, и за наше добро е — намеси сестра ми, която наблюдаваше сцената. Тя знаеше за дългия път, който ми предстои и от който не се знае кога ще се завърна, но запази съмобладение. Но когато се сбогувах с нея, капнаха сълзи и от нейните очи. Аз бях също много раззвънуван...

С куфар в ръка преминах нашата малка уличка и излязох на централната улица. Отсреща, пред своя магазин, стои с ръце в джобовете Данчо Шипа.

— Стефане бе, къде пак си се запътила? Нали знаеш, че няма да те пуснат. Върви, върви, до довечера пак ще те върнат. Ама нали вие, комунистите, сте твърди гласи, от никого акъл не вземате. Правите каквото си знаете — бърбори подире ми и подигравателно хихика.

Данчо Шипа беше доносчик на властта. Официално минаваше за привържник на земеделската партия.

— Ние с вас, комунистите, сме съюзници. Да живей, живий трудът! Долу чорбаджийте! — подхвърляше той понякога своите просташки шеги.

Произходът му беше чорбаджийски. Той бе и остана докрай верен на своята класа. Усърдно пазеше устите на буржоазното общество, като неведнъж е донасял на властите срещу нас.

Предположението, че пътуването за Пирот, под предлог, че отивам при лекар, ще бъде най-приемливо за околните за моето измъкване от Цариброд, се оправда. Нито при качването ми във влака на царибродската гара, нито при слизането на пиротската гара никой не ме обезпокои.

От гарата благополучно се добрах до квартирата на Траяна, която беше ученичка в VII клас в Пиротската гимназия. Тя ме очакваше, защото се бяхме преди това

уговорили в Цариброд кога ще пристигна. В квартиранта при Траяна останах няколко часа в очакване на вечерта, когато трябваше да отида на гарата и с бързия влак да продължа пътуването до Белград.

При Траяна дойде ученикът Предраг Костић, с когото се бях запознавал. Това беше един от най-будните младежи в Пирот, който с ум и сърце бе прегърнал комунистическите идеи и бе най-близкият другар на учениците-комсомолци от Цариброд, които се учаха в Пиротската гимназия. Предраг или Пега, както всички го наричаха, бе начатен младеж, с широки културни интереси. Сам пишеше стихове. Ще избръзям да разкажа за неговата съдба.

След завършване на средното си образование в Пиротската гимназия той следва литература в Белградския университет. През време на следването си и по-късно, като организирали комунист, той работи без прекъсване в комунистическото революционно движение. Когато се формират партизанските бригади, той е един от първите политически командири. Загива през 1943 година. Тогава той ми задаваше въпроси за политиката и становището на нашата партия по актуалните политически събития в страната и в света. Отговарял, разяснявал, радвал се, че има младежи, които така живо се интересуват от тези въпроси.

Спомням си и такава подробност. Той излезе и купи паница кисело млечно. Това беше вечеरята на тримата ни. После и двамата ме изпратиха на гарата. В очакване на бързия влак стояхме с Траяна в сянката на дърветата, а Пега отиде да купи билета. И тримата скрито се оглеждахме да разберем дали сме следени. Не забелязахме нищо подозрително. Влакът пристигна. Простих се с Траяна и Пега и се качих във влака. Пега ми помогна за куфара и слезе. Застанах на прозореца. Влакът потегли. Траяна и Пега махнаха с ръце за добър път. Дълго време ги виждах във външното си, застанали на перона на пиротската гара с вдигнати за сбогуване ръце...

Настаних се в купе, където имаше четирима непознати мъже. Ще разбера в следващите минути, че двама от тях са турци, а другите двама сърби, качили се във влака от Цариброд. Възձъхнах си, когато разбрах, че в купето няма царибродчани и пиротчани, които да

ме познават. Началото тръгна добре. Дано и по-нататък излезе всичко благополучно — си мислех. Слушах се в единния край на лайката в купето, като се правех на задрямал, за да не ме заговорят спътниците ми.

Изтеглянето ми от Цариброд бе сериозно партийно поръчение. Сериозността му се състоеше в това, че то-зи път на мене ми предстоеше да преминя по канала, по който преминаваха нашите отговорни партийни другари, които пресичаха цяла Юgosлавия. Моето внимание трябваше да бъде изключително будно. Ако забележех нещо подозрително около себе си, аз трябваше да прекъсна пътуването си, за да не изложа на провал канала.

Тази нощ — пътуването с бързия влак от Пирот до Белград, остави дълбоки следи в паметта ми. Нищо особено не се случи. Пътуването мина спокойно, без изненади и неприятности. През цялото време седях вътвърд на купето и се правех на заспал. Но аз бях бодър повече от всяка година. Възнувах се много. Та в моя живот настъпваше прелом. Какво ли щеше да ми донесе утрешният ден? Каква ли ще бъде по-нататъшната ми съдба? Ще мога ли с чест да изпълня задачите, които партията ще ми възложи? Възнувах ми тези въпроси, но ме възнуваха и мислите за Траяна. Сега, когато може би много дълго нямаше да я видя, разбрах, че тя бе станала за мен нещо повече от другар в борбата. Отначало с интерес следях нейното навлизане в наше движение и се радвах, че тя си избира този път в живота, надраснала еснафската среда, с която бе заобиколена. Неусетно и за мен тя стана близка и скъпа на сърцето ми. Но не се осмеливах да я кажа това. Питах се: имам ли право да излагам и нея на тежки изпитания, с каквото е бил и ще бъде изпълен моят жизнен път?

Сега горестна мъка свиваше сърцето ми. Може би никога не ще се видим вече... Струваше ми се, че влакът пътува по-бързо от обикновено, за да ме отдалечи колкото се може повече от родния край и Траяна.

От време на време излизах в коридора на влака, отварял прозореца и подлагах лицето си на наресяния вятър. Навлизаме в тунел и аз се задавям от нахълта-

лия дим. Влакът минава през рибанските тунели, звани наближаваме Белград.

На белградската гара — в буфета — почаках, докато настъпи часът, когато ще мага да отида при Милорад Барайевич.

Реших да остана в Белград един ден, макар такъв престой да не бе предвиден. Исках още веднъж да проверя дали съм следен. Отиването при Барайевич ми даваше такава възможност. Освен това направих си следната сметка: ако взема веднага влака за Загреб, където беше първата ми явка по канала, щях да пристигна в Загреб вечерта. Ако се случеше да не мога веднага да се свържа с лицето от явката — а такава възможност съществуваше, — щеше да ми се наложи да скитам цяла нощ по улиците или да остана на гарата. При това положение не беше изключено да се натъкна на някоя полицейска прозорка и да проваля всичко.

В Белград прекарах няколко часа в квартирата на Барайевич в приятна другарска беседа. Уговорихме се, накъдето и да замина, да изпращам писмата за Цариброд до него, а той да ги препраща, като ги слага в друг плик с югославска марка.

Излязох да се поразходя из белградските улици. Беше хубав майски ден. „За последен път“ — си мислех — „да видя „Калимегдан“, „Терезий“. Но се натъкнах на една неприятна среща, която можеше да ми струва много скъпо, да обърка всичките планове.

Вървя по площад „Терезий“ край кафе-ресторант „Москва“ и насреща ми Божович, офицер от разузнаването, който беше в Цариброд преди Груйчич. Беше тогава майор, станал сега подполковник. Погледите ни се срещнаха. Позна ме и той. Забави крачките, готов да ме спре. Фиксира ме с поглед, който изразяваше изненада, ненавист, закана.

Аз не изгубих присъствие на духа. Полека слязох от тротоара на уличното платно, което беше изпълнено с народ и се слях с тълпата. Тогава белградчани правеха разходките си главно по „Терезий“. Леки коли почти не минаваха по площада и не смущаваха движението. Скоро завих по улица „Косовска“. Разбрах, че не съм следен, и се прибрах в квартирата на Барайевич.

Имах основание да се страхувам от Божович. Той бе запознат с моето полицейско досие в Цариброд, със съмненията на полицията, че съм отговорен партиен работник. Нищо не му струваше да повика стражар и да ме арестува, но това не стана.

Вечерта се сбогувах с Барайевич и Радмила и отидох на гарата. Бях спокоен. Не бях забелязал никаква „опашка“ след себе си. Качих се на влака за Загреб в празно купе и си поспах, необезпокояван от никого.

Загреб познавах добре. Намерих лесно улицата на явката. За моя голяма изненада лицето, при което се явих, се оказа мой стар познат. Това беше Стефан Буюклиев, виден комунист от Ихтиманския край, с който трийсет-четирийсет дни след разгрома на Септемврийското въстание 1923 година, една вечер за първи път се срещнахме при дядо Симо в село Градине, където го бе довел Петър Змея. Беше тогава много слаб — кожа и кости. Бях изминал оттогава пет години. Не знаех как ги е прекарал. Но видът му беше друг. Висок, красив мъж, малко приведен. С живи рефлекси, придобити от работата му на тихия фронт, както ше разбера по-късно.

— Е, адаш! Пак се срещнахме. Но сега сме си разменили ролите. Добре дошли! Радвам се, че ще мога нещо да направя за теб. Чувствувам се двойно задължен — веднъж по служба, втори път — да се отблагодаря за старапията, които и ти, заедно с другите положихте, за да ме спасите от лапите на фашисткия звяр. Получил съм указания да те прехвърля в Австрия.

През деня останах в квартирата на Стефан. Това беше една малка таванска стая. Той излизаше и се въртяше. Уреждаше по-нататъшното ми „пътуване“. Привечер ме отведе на среща с един югославски другар, който предстоеше да ме придружи при пътуването ми на следната сутрин до Марибор.

Уговорихме се за следната среща на другия ден сутринта. Прекарах нощта при Стефан. Той любезно домакинствуваше около мен, като нареждаше на масата, постлана с вестник, сухоежбината, която бе донесъл за вечеря. Разговаряхме до късно през нощта. Наскоро бях излезли документите — решението на

Втората берлинска партийна конференция. Той ми разказваше за тези решения с дълбокото разбиране на идейно подгответен комунист. Тези документи вече бяха започнали да се препращат през нашия канал за България. Той ми даде да ги прочета през нощта. Много ми се искаше да имам в себе си един екземпляр, но това конспирацията не позволяваше. През тази нощ Стефан ме разпитваше за историята около задържането в Пирот и Ниши на Никола Кофарджиев и другарите му. Интересуваше се и за другарите, които работеха по канала и с които той се беше срещал. Подчертах, че превал в работата не допуснахме.

— Нали всички сме „от стара коза яре“ — смееше се той, — не се даваме лесно. Тогава — при задържането на тримата, а и твоето, чие бяло се изплашихме да не се стигне до провал. Преустановихме изпращането на литературата за България през този канал, а хората, заети с прехвърлянето на литературата, временно изпратихме в провинциите. Но всичко мина добре. Работата ще тръгне отново.

Стефан Буюклиев имаше научни интереси. С въодушевление говореше за възможностите на химията за развитието на човечеството. Той беше млад, 26–27-годишен. Имаше голямо желание да следва химия. Споделяше с мен, че може да съчетае следването с дейността си на революционер.

— Ти не можеш да си представиш какви чудеса може да направи химията, ако тя служи не на капиталистите и буржоазната класа, а на едно ново, социалистическо общество. Ето например в Съветския съюз — с въодушевление говореше той. Мечтаеше да замине там да се учи, да овлалява „голямата наука“, като той любовно наричаше химията.

Каква бе по-нататъшната съдба на Стефан Буюклиев, в подробности не ми е известно. Зная само, че след Загреб е живял в Прага, където е работил в апаратата на съветското разузнаване. Станал е провал, той бил арестуван и е пролежал в затвора „Бори“ край Пилзен близо четири години. Срещнахме се отново в 1946 година в България.

На другия ден в 8 часа с югославския другар отпътувахме за Марибор. Но не седнахме в едно и също ку-

пе, а в съседни. Всеки от нас имаше възможност да наблюдава какво става с другия.

Почти по средата на разстоянието Загреб—Марибор се преминава през един важен жп възел — Зидани мост.

Беше ми направило впечатление, че гарата с всички линии са на самия мост, който е изграден от камъни и е доста широк. Видя ми се интересно съоръжение, затова съм го запомнил. От Зидани мост едната жп линия води към Загреб, другата — към Марибор, а третата към Любляна.

В Марибор пристигнахме около 12 часа на обед. Пръв слезе от влака и премина перона другарят, който ме придрожаваше. Аз го последвах. Спряхме се да лежат зад гарата. Марибор е граничен град полицита наблюдава гарата зорко. Влакът, с който пътувахме, беше местен и затова гранични проверки нямаше, но като преминахме през перона на гарата, имах чувството, че минавам през шпалир от наблюдаващи ме очи. На перона имаше много мъже, които не изглеждаха на посрещачи. Те се взираха в лицата на пътниците, като че ли търсеха да познаят някого.

Срещнахме се с другаря, повървяхме, за да се убедим, че не сме следени, и влязохме в един народен ресторант, където обядвахме.

След обеда другарят ме поведе по малки улички надалеч от центъра и магистралата, по която имаше голо място движение. Скоро излязохме извън града и тръгнахме по един селски път към височината, по билото на която минаваше границата на Югославия с Австрия. От пътя се отклонихме по една пътека. Тук е съвсем безлюдно. Тази пътека ще ни отведе до границата. Почувствувах се уморен, болестта започна да се проявява. Помолих другаря да поспрем да починем. Стана ми неприятно, но когато дишането ми стана много мъчително, сам започна да се спира и да предлага кратки почивки. Добре че не срещнахме никого. Изкачването по тази пътека към билото на височината бе за мен много тежко. Най-после стигнахме. Спряхме на края на една горичка. На 500–600 метра от нас бе югославската гранична застава. Тук останахме, докато се мръкне.

— Това разстояние с други другари съм го изминаловал за два часа. С тебе се мъкнем осем часа — не доволно мърмореше другарят.

Искам да споделя, че по тази стръмна пътека ме дебнеше двойна опасност: можеше да ни види граничен патрул и да ме арестува. Последствията след това щяха да бъдат за мен много неприятни, съдбовни — това, от една страна. От друга — болестта ми. Можеше да се открие каверна, да започне кръвоизлив и аз да на мярка смъртта си тук. От последния кръвоизлив бяха изминали не повече от шест месеца. Аз самият не се чувствувах добре.

Може би отчасти да се оправдава пред другаря-водач за линсата у мен на туристически тренинг, с тон на извиняващ се, разказах му за здравословното си състояние.

Той ме погледна изумено и същевременно съчувсвено.

— Бре, бога ти, та с нас е вървял много опасен враг и предател — твоята туберкулоза. Можеше и двама ни да погуби. Пък аз те смятах за много изнежен гражданин. А то каква била работата. Защо не ми казва още отначало, за да не те псувам наум? Не бой се, друже. Щом стигнахме дотука... Повече нанагорнище няма да изкачваме. Ако не можеш да вървиш сам, ще отида оттък границата, ще извикам австрийския другар, на ръце ще те пренесем, но няма да те оставя. Ха сега добре си почини тук... — говори ми сърдечно другарят и дружелюбно ме прегръща през ръмoto.

По-дългата почивка и проявената сърдечност от другаря ми дадоха сили за последния пешеходен преход.

Беше се съвсем мръкнало, когато се вдигнахме и потеглихме вече оттък височината, по нанадолнището. Не след дълго другарят ми стисна лакътя и рече:

— Друже, вече сме в Австрия!

Степан Димитров — Брадатя
Един от основателите на организацията на
тесните съюзници в гр. Царброд. Убит
в Септемврийския възможен 1933 година.

Григор Илков — Гюрза
Един от основателите на орга-
низацията на тесните съюзници
в гр. Царброд

Владек Алексофф

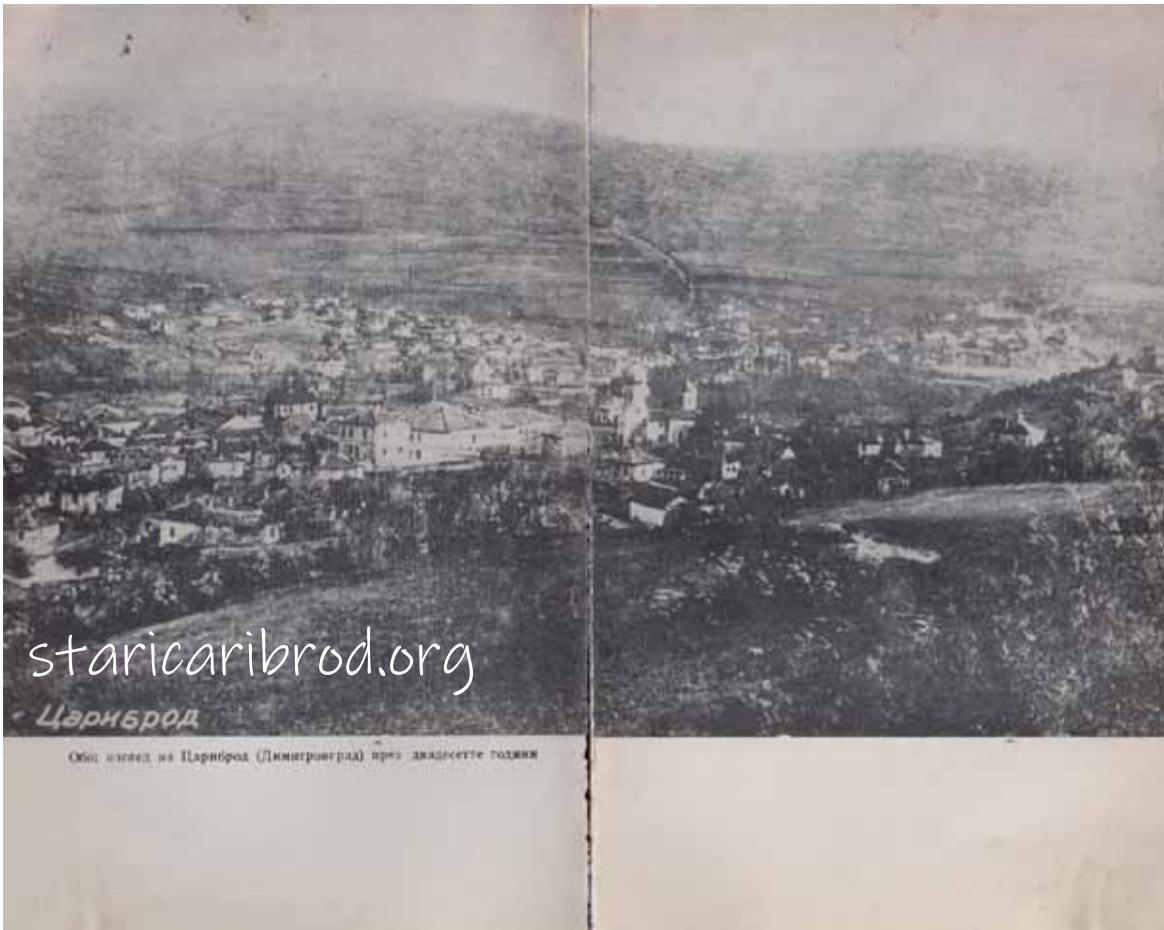
Активист консулт в гр. Царброд, уча-
ваш в Септемврийския възможен 1933
в гр. Царброд

Траяна Ад. Бризилова
Съоружена на ЦК и на СБ, ОК на ЕКП
днес на работен комитет за ЕКП

staricariabibrod.org

staricaribrod.org

Царнброд

Общ изглед на Царнброд (Димитровград) през двадесетте години

staricaribrod.org

Мостовите на р. Нишава в гр. Чачак през двадесетата година

staricaribrod.org

Михаил Стойанов
Секретар на ЦК на БКП

Никола Кофарджиев—Секретар на ЦК на БКП

Иван Тавчар
Министър на вътрешните работи

Симеон Русев
Министър на вътрешните работи

Николай Попов—Един
Културен министър

Иван Драгнев
Културен министър

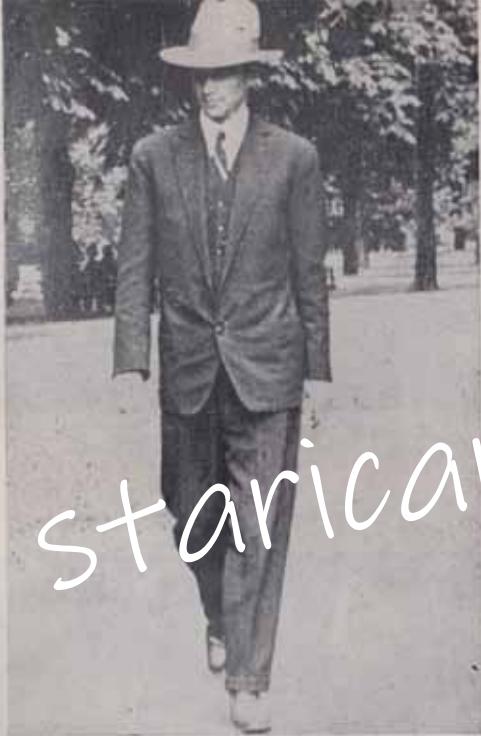

Димитър Величков—Брайко
Културен министър

Марко Атанасов—Шукаров

staricaribrod.org

Стефан Христов Апостолов в Австралия

Членове на Българската изгнанна група на път в околните
на Париж

staricaribrod.org

Николай Хрелов
Бъл

Георги Бутугов
Активист на партийна група в Парижката во революционна агенция в София, членувал член на КПСС

Андрей Тодоров
Секретар на КПСС в БДИИ (1932—1937)

Атанас Орлев
Началник на КДИИ (1932—1937)

Никола Павлов
Член на партийният комитет на Софийския областен комитет на КПСС (1932—1937). Ръководител на партийния комитет на Софийския областен комитет на КПСС (1937—1951).

Любомир Николов Плевнелиев
Секретар на Софийският общински комитет на КПСС (1932 г.)

Стефан Христов Апостолов
Секретар на Софийския общински комитет на КПСС (1932—1933 г.)

staricaribrod.org

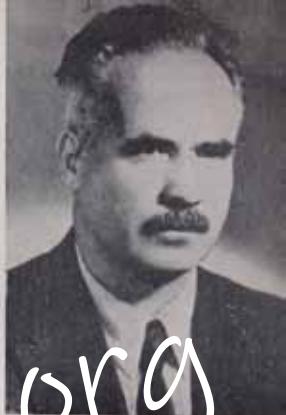
Борис Милов
Член на ОК на БКП—София
1932—1934 г.

Марин Решков
Член на ОК на БКП—София, 1932—1934 г.

Тодор Каджаков
Член на ОК на БКП—София, 1932—1934 г.

Симеон Томов
Член на ОК на БКП—София
1932—1933 г.

Павел Попов
Член на ОК на БКП—
София, 1932 г.

Иван Томашев
Член на ОК на БКП—София, 1932—1933 г.

Николай Виденов
Член на ОК на БКП—София, 1932—1933 г.
Затем едва ли не единственный член на ОК на БКП

Михаил Славов
Член на ОК на БКП и съпру-
тът на ОК на Коминтерн — София

staricaribrod.org